

Steunpunt Gelijkekansenbeleid
Consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt
2006

ISBN 90-77271-25-2

Wettelijk Depot: D/2006/3680/05

NUR 747

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk- en bindwerk: Drukkerij Peten Print

DE TRANSGENDERBEWEGING IN VLAANDEREN EN BRUSSEL IN KAART GEBRACHT: ORGANISATIEKENMERKEN, NETWERKEN EN STRIJDPUNTEN

Joz Motmans

Promotor: Prof. dr. Joke Denekens

Inhoudstafel

INLEIDING	1
1. THEORETISCH KADER VAN SOCIALE BEWEGINGEN	5
1.1. 'Taking it to the streets' ... en in de academia	5
1.2. Conceptualisering van sociale bewegingen	7
1.2.1 Een vorm van collectieve actie	7
1.2.2 Met enige vorm van organisatie en continuïteit	10
1.2.3 Sociale bewegingen als agenten van verandering	13
1.2.4 Categorieën van relevante actoren	16
1.3. Elementen in het bestuderen van een sociale beweging	18
1.3.1 De 'break down' theorie	19
1.3.2 De politieke opportuniteits structuur	21
1.3.3 Mobiliserende structuren	28
2. TRANSGENDERTHEORIE: CONCEPTEN, PERSPECTIEVEN, BEWEGING & BELEID	37
2.1. Terminologie	37
2.1.1 Gender(identiteit)	37
2.1.2 Het 'genderdysforisch continuüm'	39
2.1.3 Een rijkdom aan identiteiten	42
2.1.4 Concepten in dit onderzoek	42
2.2. Sociologische perspectieven	44
2.2.1 Het lichaam heeft geschiedenis	44
2.2.2 Transgenderisme als object van onderzoek	47
2.3. Ontstaan van een transgenderbeweging	52
2.3.1 Elementen in de opkomst van een transgenderbeweging	52
2.3.2 Activisme, van 'oude' naar nieuwe stijl	53
2.3.3 Transgenderbewegingen in Europa	55

2.4.	Wettelijke omkadering en beleidsperspectieven	57
2.4.1	Wetgeving en rechtspraak in Europa	57
2.4.2	Wetgeving en rechtspraak in België	59
2.4.3	Inbedding in een gelijkkansenbeleid	67
DEEL II: TRANSGENDERORGANISATIES IN VLAANDEREN EN BRUSSEL		71
3.	METHODOLOGIE EN ONDERZOEKSVRAAG	73
3.1.	Beschrijving opzet en onderzoeksvragen	73
3.2.	Op zoek naar de grassroots en sleutelfiguren	74
3.3.	De interviews	75
4.	BEVINDINGEN	77
4.1.	Organisatiekenmerken	77
4.1.1	Franjepoot	78
4.1.2	GenderActieGroep	80
4.1.3	TGV-West	82
4.1.4	Travestieweb	84
4.1.5	Vlaamse Genderkring	86
4.1.6	Trans-Action	89
4.1.7	Samenvattend	91
4.2.	Netwerken met middenveld, academia en beleidsactoren	92
4.2.1	Het eigen "transgendermiddenveld"	92
4.2.2	Netwerken met vrouwenorganisaties	99
4.2.3	Netwerken met holebi-organisaties	100
4.2.4	Netwerken met de academia	104
4.2.5	Netwerken met beleidsactoren	106
4.3.	Strijdpunten: tussen droom en daad	110
4.3.1	Algemene bemerkingen	110
4.3.2	Per domein	111

5.	VAN THEORIE NAAR DE PRAKTIJK VAN SOCIALE BEWEGINGEN	121
5.1.	Transgenderorganisaties... een sociale beweging?	121
5.1.1	Collectieve acties (deels) buiten de institutionele kanalen	122
5.1.2	Vorm van organisatie en continuïteit	123
5.1.3	Agenten van verandering	124
5.1.4	Categorieën van relevante actoren	125
5.2.	Structurele en culturele condities in het ontstaan en werking van de transgenderbeweging	127
5.2.1	Contextuele factoren	127
5.2.2	Differentiële rekrutering als functie van differentiële beschikbaarheid	129
5.3.	Besluit	131
6.	AANBEVELINGEN UIT DIT ONDERZOEK	133
6.1.	Formele gelijkheid	133
6.1.1	Burgerlijke staat: aanpassen van geslacht en voornaam	133
6.1.2	Openstellen antidiscriminatiewetgeving	134
6.1.3	Tewerkstelling	136
6.2.	Informele gelijkheid	137
6.2.1	Beeldvorming	137
6.2.2	Gezondheidszorg en welzijn	138
6.2.3	Ondersteunen van sociale bewegingen	139
6.2.4	Het opnemen van transgendere personen in het gelijkheidsbeleid	140
	BIBLIOGRAFIE	141

Inleiding

*"In matters of sexuality, we understand so very little that any claim to authority is premature. The best we can do is speak our own truth, make it safe for others to speak theirs, and respect our differences."
Patrick Califia (1997:2)*

Transgenderorganisaties¹ in Vlaanderen en Brussel, wie kent ze? Welke organisaties zijn actief, wat zijn hun achterliggende doelstellingen? Hoe zijn ze ontstaan en waar houden ze zich mee bezig? Kennen ze elkaar of andere organisaties uit het vrouwen- of het holebimiddenveld? Wat zijn hun noden en bekommernissen? Ervaren ze discriminaties en achterstellingen? Werken ze beleidsbeïnvloedend ten aanzien van maatschappij en beleidsactoren?

Het hoofddoel van dit onderzoeksrapport is het in kaart brengen van het landschap van transgenderorganisaties in Vlaanderen en Brussel anno 2004-2006. Bijkomend doel is een aanzet te leveren tot een eerste schets van gelijkemansnaden van transgendere personen, zoals ze door organisaties uit het middenveld worden verwoord. Door middel van diepte-interviews met organisaties en sleutelfiguren tracht het voorliggend rapport een antwoord te bieden op bovengestelde vragen. We kaderen de bevindingen in de literatuurstudie over sociale bewegingen en de transgendertheorie.

In de volgende pagina's komen drie delen aan bod. Het eerste deel bevat het theoretische kader van dit onderzoek voor de aspecten 'sociale bewegingen' en 'transgendertheorie'. In het tweede deel staat het empirische gedeelte centraal en worden de verschillende transgenderorganisaties en sleutelfiguren in Vlaanderen en Brussel uitgebreid besproken. In het derde deel koppelen we de bevindingen terug aan de theorie en besluiten we met een aantal aanbevelingen voor beleid, middenveld en academici.

Hopelijk kan het rapport en de aanbevelingen die er uit voortvloeien noch de overheid, noch de respondenten, noch de academische collega's onverschillig laten, en zodoende bijdragen tot het bewerkstelligen van gelijke kansen voor transgendere personen.

¹ Voor definities zie deel I, 2. Transgendertheorie: concepten, perspectieven, beweging en beleid.

DEEL I: Theoretisch kader

1. Theoretisch kader van sociale bewegingen

1.1. 'Taking it to the streets'² ... en in de academia

Sociale bewegingen functioneren reeds lange tijd als een belangrijk medium voor het articuleren en doordrukken van de belangen en eisen van een collectief. "Oftentimes, individual opinions and concerns turn into various forms of political and social participation. Moral and philosophical worldviews and deeply felt convictions are then paralleled by specific attempts by individuals to stop threatening developments, redress instances of injustice, promote alternative options to the managing of social life and economic activity" (della Porta & Diani, 2006:3).

Vele van de belangrijkste ontwikkelingen en veranderingen in de menselijke geschiedenis zijn deels verbonden met de werkingen en invloeden van sociale bewegingen. Naast de bestaande geïnstitutionaliseerde wegen om grieven en bezorgdheden te uiten in democratisch samenlevingen, zijn sociale bewegingen en hun geassocieerde activiteiten in toenemende mate een opvallend kenmerk van het sociale landschap geworden, en zijn ze ondertussen een geroutineerde weg voor het uiten van publieke collectieve grieven. "Indeed, rarely a day goes by in which a major daily newspaper does not refer to social movement activity in relation to one or more of the hotly contested issues of our time" (Snow, Soule & Kriesi, 2006:4). Sociale bewegingen zijn als deel van de dagdagelijkse realiteit een onvermijdelijke insteek voor het analyseren en begrijpen van hedendaagse politiek en de daarmee samenhangende conflicten. "To understand the politics and the conflicts associated with important contemporary and historical social issues, it is crucial to acquire an understanding of the character and dynamics of the social movement associated with these issues" (McAdam & Snow, 1997:xviii).

Dit brengt een onderzoekstraditie met zich mee die gedurende de laatste decennia, en vooral in de jaren negentig, erg opleefde. Vanaf de jaren zeventig werd onderzoek naar collectieve actie immers een belangrijk onderwerp in de sociologie, tengevolge van de veelheid aan maatschappelijke veranderingen (Amerikaanse burgerrechten- en anti-oorlogsbetogingen, de studentenopstand in Frankrijk in mei '68, de eerste tekenen van de vrouwen- en milieubewegingen,...). En alhoewel de jaren zestig met zijn interessante

² Naar Snow, Soule & Kriesi (2006:4): de straat is niet enkel letterlijk de sociale ruimte waar veel van het protest zich afspeelt, maar ook metaforisch is het een term die staat voor het gehele gamma van bewegingsgerelateerde tactische acties waarvan velen nu 'de straat' achter zich laten.

gebeurtenissen reeds ver achter ons liggen, maken de sociale en politieke gebeurtenissen van de laatste decennia het onderzoek naar grassroots activisme niet minder relevant of dringend. "To the contrary, social movements, protest actions, and, more generally, political organizations unaligned with major political parties or trade unions have become a permanent component of Western democracies" (della Porta & Diani, 2006:1). Verschillende auteurs spreken dan ook van een 'movements society' (Neidhardt & Rucht, 2002; Melucci, 1996; Meyer & Tarrow, 1998b, in della Porta & Diani, 2006:2). Of zoals Snow, Soule & Kriesi (2006:4) het verwoorden: "Social movements and the activities they sponsor have become a kind of fifth estate in the world". De onderzoekstraditie naar sociale bewegingen is bijgevolg nog steeds springlevend. "Today the study of social movements is solidly established, with specialized journals, book series, and professional associations" (della Porta & Diani, 2006:1).

Welke thema's worden in dit veld bestudeerd? "There has been a corresponding proliferation of scholarly research on social movements and related activity throughout much of the world, and particularly within Europe and the US" (Snow, Soule & Kriesi, 2006:5). In Amerikaans onderzoek lag de klemtoon vooral op de break down theorie en de vele kritieken daarop (zie verder onder 1.3). Er is immers "no denying that the socioeconomic structure of a society influences the type of conflicts that develop in it" (della Porta & Diani, 2006:35). In Europa lag de focus van het onderzoek vooral op de nieuwe conflicten in de westerse democratie. "The ecological movement or the women's movement were the typical objects of this stream of research" (della Porta & Diani, 2006:35). Deze New Social Movements (NSM's) of Nieuwe sociale Bewegingen die eind jaren zestig opkwamen, gaven aanleiding tot een heuse revival in de studie van sociale bewegingen. Typische onderwerpen in de NSM-onderzoeken zijn de milieubeweging, de vredesbeweging, de solidariteitsbeweging, de autonome beweging (krakers), de vrouwenbeweging, de holebibeweging, en de burgerrechtenbeweging (Kriesi e.a., 1997:52). Sociale bewegingen werden gezien als de dragers van post-materialistische waarden, omdat de klasseverschillen waarop de arbeidersbeweging mobiliseerde, gepacificeerd leken te zijn. "Maar de 'terugkeer' van de armenbeweging is een goed aangrijppingspunt om de discussie omtrent de relatie tussen veranderingen in sociale structuur en collectieve actie aan te wakkeren" (della Porta & Diani, 2006:35, eigen vertaling).

Het debat omtrent de interactie tussen maatschappelijke karakteristieken en sociale bewegingen is en blijft dan ook interessant. "Movements usually refer to a base that, in various ways, is defined by some social features"(della Porta & Diani, 2006:35). Of zoals

McAdam & Snow het formuleren: "All movements grow out of or are imbedded in a particular sociohistorical context that requires elaboration if a movement's course and character is to be fully understood" (McAdam & Snow, 1997:1).

Ons onderwerp van onderzoek past in de theoretische school van dit Nieuwe Sociale Bewegingsonderzoek. In dit deel I willen we in hoofdstuk 1 een coherent geheel te presenteren van een aantal aspecten die in de theorievorming over sociale bewegingen aan bod komen en die relevant en belangrijk zijn voor ons onderzoeksonderwerp. Na een uitwerking van het conceptualiseren van sociale bewegingen in paragraaf 1.2, bespreken we in paragraaf 1.3 enkele elementen die deel uitmaken van de contextuele factoren, dimensies en/of processen die fungeren als terugkerende thema's in de sociale bewegingsliteratuur volgens Snow, Soule & Kriesi (2006). In hoofdstuk 2 komt de socio-historische context van de transgendertheorie en -beweging aan bod.

Aan het einde van elke paragraaf geven we aan welke aspecten uit de theorievorming we zullen meenemen in de analyse van het empirisch onderzoek (te herkennen aan het symbool). De analyse zelf komt in deel II aan bod komt. De terugkoppeling tussen theorie en empirie gebeurt in deel III.

1.2. Conceptualisering van sociale bewegingen

Allereerst is het noodzakelijk te formuleren wat we verstaan onder een sociale beweging. Op basis van verschillende auteurs komen Snow, Soule & Kriesi (2006:11) tot een volgende definitie van sociale bewegingen:

"Social movements can be thought of as collectivities acting with some degree of organisation and continuity outside of institutional or organizational channels for the purpose of challenging or defending extant authority, whether it is institutionally or culturally based, in the group, organization, society, culture, or world order of which they are part" (Snow, Soule & Kriesi, 2006:11).

We overlopen de verschillende aspecten in deze definitie.

1.2.1 Een vorm van collectieve actie

Sociale bewegingen worden omschreven als collectieve acties met enige graad van organisatie en continuïteit. Collectieve actie is elke gezamenlijke activiteit van twee of meer individuen die een gemeenschappelijk doel nastreeft (Snow, Soule & Kriesi, 2006:6).

Het is een gezamenlijke actie omdat een individu weinig kans op slagen heeft het doel alleen te bereiken (McAdam & Snow, 1997:xxiv). Er kunnen twee soorten collectieve acties onderscheiden worden: deze die geïnstitutionaliseerd zijn (dit vormt de grootste groep) en deze die buiten de institutionele kanalen vallen. De geïnstitutionaliseerde vorm van collectieve actie bevat onder andere conventionele legale acties (rechtszaken aanspannen), conventionele politiek acties (participatie in overlegprocedures), conventionele mediageoriënteerde acties (persconferenties) en stakingen. Voor Kriesi e.a. (1997) is een protestactiviteit elke soort van publieke actie van een demonstrerende, confronterende of gewelddadige vorm.

Een volgend element uit de definitie van sociale bewegingen van Snow, Soule & Kriesi (2006:11) betref de sociale bewegingen als gemeenschappen *buiten* de institutionele kanalen. In deze categorie van niet-geïnstitutionaliseerde collectieve acties vallen allerlei soorten van wat men noemt 'collectieve gedragingen', waar sociale bewegingen er slechts één soort van is. Andere soorten collectieve gedragingen zijn bijvoorbeeld gedrag van menigten, gedrag zoals paniekreacties, rages, grillen... Het grote onderscheid met sociale bewegingen is dat deze laatste georiënteerd zijn op veranderingsdoelen, een zekere mate van organisatie bezitten en een temporele continuïteit kennen. Natuurlijk kunnen in de loop van het bestaan van een sociale beweging de andere soorten collectieve gedragingen voorkomen en deels overlappen of zelfs ontstaan als een tactiek, en terug opgaan in de beweging. McAdam & Snow (1997) stellen dan ook dat ondanks de conceptuele verschillen de fenomenen nauw met elkaar verwant zijn. "Thus, while social movements can be distinguished conceptually from other varieties of collective behavior, social movements and some crowd phenomena are often intimately linked, especially when movements dramatize their concerns and press their claims in public settings" (McAdam & Snow, 1997:xxv).

De 'unit of reference' (McAdam & Snow, 1997:xxi) van een sociale beweging is een collectiviteit, een groep van gerelateerde personen geëngageerd in gemeenschappelijke actie. Er zijn natuurlijk verschillende andere sociale fenomenen te bedenken die uit een dergelijke 'groep van gerelateerde personen geëngageerd in gemeenschappelijke actie' bestaan, maar daarom nog geen sociale beweging vormen. Het is dan ook belangrijk het onderscheid te maken tussen sociale bewegingen en andere sociale fenomenen zoals sociale trends, 'sentiment pools' of massamigratie aan de ene kant en belangengroepen aan de andere kant.

1.2.1.1 Sociale trends, 'sentiment pools' of massamigratie

Sociale trends zijn grootschalige en verstrekkende veranderingen in patronen van sociale organisatie en gedrag gedurende een bepaalde tijdsperiode. Voorbeelden die McAdam & Snow (1997) vernoemen zijn industrialisatie, urbanisatie en bureaucratisering. Zij kunnen wel leiden tot sociale bewegingen. "Such trends affect the probability that specific events or life experiences will be altered, and may therefore provide the grievance or organizational base for social movements. But social trends are not in themselves social movements" (McAdam & Snow, 1997:xxi). Een ander voorbeeld zijn de zogenaamde 'sentiment pools': coherente gehelen van publieke opinie of sets van veranderingsgeoriënteerde opinies en overtuigingen. McCarthy & Zald (1977:1217-1218) hebben sociale bewegingen in deze zin gedefinieerd: "a set of opinions and beliefs in a population which represents for changing some elements of the social structure or reward distribution of a society". McAdam & Snow (1997:xxi) merken op dat 'sentiment pools' een noodzakelijke voorwaarde voor gemeenschappelijke actie zijn, maar dat ze zelf niet meer dan structuren van voorkeuren uitmaken, of immobiele 'sentiment pools', en dus geen sociale beweging op zich volgens hun definitie. Massamigratie van individuen ten slotte, is een derde soort sociale fenomenen die McAdam & Snow (1997) onderscheiden van sociale bewegingen. Massabewegingen delen een aantal kenmerken met sociale bewegingen, maar niet de meest essentiële, namelijk het beogen van sociale verandering door engagement in niet geïnstitutionaliseerde tactische actie.

1.2.1.2 Belangengroepen

De belangengroepen ('interest groups') zijn een tweede set van collectieve fenomenen die vaak verward worden met sociale bewegingen, omdat belangengroepen ook verandering nastreven in een bepaald aspect van het sociale leven. Een eerste verschil ligt in de definitie: belangengroepen zijn meestal gedefinieerd in relatie met de overheid of beleid, terwijl de relevantie en belangen van sociale bewegingen aan het beleid voorbij gaan en zich uitstrekken tot andere institutionele sferen en autoriteiten (Snow, Soule & Kriesi, 2006:7). Het tweede grote verschil bestaat er in dat zelfs als sociale bewegingen zich rechtstreeks tot de overheid richten, ze toch in een andere verhouding staan met de mainstream politieke omgeving (Snow, Soule & Kriesi, 2006:7). Belangengroepen zijn in die omgeving ingebed en worden dan ook typisch als legitieme actoren in het politieke veld beschouwd. Sociale bewegingen aan de andere kant staan typisch buiten het staatsbestel, of overlappen er op een wisselende en onzekere manier mee (McAdam &

Snow, 1997:xxi). "They seldom have the same standing or degree of access to or recognition among political authorities" (Snow, Soule & Kriesi, 2006:7). Een derde verschil bestaat in de gebruikte strategie. Belangengroepen streven hun gemeenschappelijke objectieven bijna exclusief na door middel van geïnstitutionaliseerde repertoires (middelen en tactieken), zoals lobbying en aansporende campagnes. Sociale bewegingen zijn min of meer gedwongen tot niet-geïnstitutionaliseerde repertoires zoals boycotts, blokkades, bezettingen en sit-ins, ook al kan het voorkomen dat zij geïnstitutionaliseerde acties opnemen.

Het onderscheid is dus vooral bepaald door hun verhouding tot de staat. Of zoals William Gamson stelt (1990, in McAdam & Snow, 1997:xxi): "interest groups and social movements are not so much different species as members of the same species positioned differently in relation to the polity". En het is deze gedifferentieerde positie die voldoende belangrijk is om verschillende sets van strategieën en tactisch gedrag, en dus verschillende collectiviteiten, te vormen. Snow, Soule & Kriesi (2006) wijzen er op dat sociale bewegingen en belangengroepen soms kunnen overlappen, wanneer ze een alliantie vormen om hun gemeenschappelijke belangen door te drukken. Meer nog, sociale bewegingen kunnen in hun ontwikkeling meer en meer geïnstitutionaliseerd geraken, waardoor enkelen onder hen (tenminste deels) evolueren tot belangengroepen of zelfs politieke partijen (Snow, Soule & Kriesi, 2006:8).

In onze analyse nemen we het onderscheid tussen belangengroepen en sociale bewegingen mee, en bekijken we hoe deze gedifferentieerde posities verschillende sets van strategieën en tactisch gedrag, en dus verschillende collectiviteiten, vormen. We gaan tevens na waar en hoe sociale bewegingen en belangengroepen overlappen of waar sociale bewegingen evolueren tot een belangengroep.

1.2.2 Met enige vorm van organisatie en continuïteit

Het tweede aspect van de definitie bestempelde een sociale beweging als "collectivities acting with some degree of organisation and continuity" (Snow, Soule & Kriesi, 2006:11).

1.2.2.1 De graad van organisatie

De dimensie van organisatie van een sociale beweging is veel besproken in de sociale bewegingsliteratuur. Voor wetenschappers staat de relevantie van de organisatie voor het begrijpen van de koers en het karakter van een bewegingsactiviteit buiten kijf. "But they have rarely agreed about the forms, functions, and consequences of organization with respect to social movements" (Snow, Soule & Kriesi, 2006:11). Sommigen argumenteren

dat teveel nadruk op organisatie antithetisch is voor een doeltreffende mobilisatie, zeker onder de armen (zie Piven & Cloward, 1977, in Snow, Soule & Kriesi, 2006:9). McCarthy & Zald (1977) argumenteren dat de 'social movement organization' (de formele geprofessionaliseerde bewegingsorganisatie, of kortweg SMO) fundamenteel is, en dat niet alleen voor het verzamelen en inzetten van middelen die noodzakelijk zijn voor het effectief opzetten van bewegingscampagnes, maar ook als sleutel voor het realiseren van de doelstellingen van een beweging. Zij stelden deze dimensie van organisatie met de articulatie van de 'resource mobilization perspective' centraal. Hierdoor werd de SMO het brandpunt van analyse: hoe is de SMO van de zogenaamde uitdagers ('challengers') georganiseerd? Ontvangen ze subsidies, beschikken ze over veel toegangskanalen tot de overheid? McCarthy & Zald (1977) maken het onderscheid tussen een sociale beweging en een sociale bewegingsorganisatie (SMO). Een sociale beweging is een "set of opinions and beliefs in a population which represents preferences" voor of tegen sociale verandering. Een sociale bewegingsorganisatie (SMO) is gedefinieerd als "a complex, or formal, organisation which identifies its goals with the preferences of a social movement or a countermovement and attempts to implement those goals" (McCarthy & Zald, 1977:1217-1219). Over de relevantie van de SMO voor de werking van de sociale beweging is hevig gedebatteerd. Kriesi e.a. (1997) vonden zo bijvoorbeeld een groot verschil in types van beweging en hun SMO: de milieubeweging heeft de sterkst georganiseerde infrastructuur, de solidariteitsbeweging is al een stuk minder georganiseerd en de vredesbeweging heeft eigenlijk een zwakke SMO (Kriesi e.a., 1997:58).

Tarrow (1984, in McAdam & Snow, 1997:xxii) heeft het onderscheid gemaakt tussen sociale bewegingen als formele organisaties enerzijds en de organisaties van collectieve actie anderzijds. McAdam & Snow (1997:xxii) vinden dit een belangrijk onderscheid maar achten het onmogelijk om over de werking en dynamieken van sociale bewegingen te spreken zonder enige referentie naar de structuur- en organisatiekarakteristieken van die beweging. Voor hen zijn sociale bewegingen en de SMO kanten van eenzelfde medaille: "The character of a movement's organization - whether it is formal or informal, tightly or loosely structured, for example - and its relevance to the movement's operation and goal-attainment efforts are variable phenomena that constitute important topics for investigation" (McAdam & Snow, 1997:xxii).

Maar ook met dit SMO-perspectief dat enkel handelt over organisaties was niet iedereen het eens. della Porta & Diani (2006) waarschuwen voor de begripsverwarring tussen organisaties en sociale beweging: "While recognizing the importance of organizations

operating within the movements, we should not make the mistake of identifying the latter with the former" (della Porta & Diani, 2006:5). Voor hen zijn bewegingen "not organizations, not even of a peculiar kind", maar "networks of interaction between different actors which may either include formal organizations or not, depending on shifting circumstances" (della Porta & Diani, 2006:16).

Snow, Soule & Kriesi (2006:10) onderlijnen de duidelijke verschillen in de vorm van organisaties en graden van organisaties die er bestaan, maar merken op dat organisaties daarom niet minder relevant zijn voor sociale bewegingen. Zij halen het onderscheid aan dat Tarrow (1998:123-124, in Snow, Soule & Kriesi, 2006:10) maakt tussen 'sociale bewegingen als formele organisaties', de 'organisatie van collectieve actie' en 'sociale bewegingen als verbonden structuren of netwerken'. Het gaat volgens della Porta & Diani (2006) dan ook niet over de vorm of de gevolgen van organisatie, maar over het feit dat het bestaan van sociale bewegingsactiviteiten een bepaalde graad van organisatie veronderstelt, zelfs in de netwerken.

In de analyse worden de netwerken tussen geïnterviewde actoren uitgezet. Aspecten als sociale bewegingen als formele organisaties, de organisatie van collectieve actie en sociale bewegingen als verbonden structuren of netwerken, worden aangegeven.

1.2.2.2 De temporele continuïteit

De temporele continuïteit vinden we ook terug in onze definitie. Sociale bewegingen bestaan of werken met een bepaalde graad van ontwikkeling en temporele continuïteit en zijn geen eendagsvliegers (McAdam & Snow, 1997:xxii). Toch is er een bepaalde variabiliteit in hun carrière of levensloop mogelijk. Sommige bewegingen hebben een erg korte duur (zoals bepaalde buurtbewegingen die ontstaan tengevolge van een plaatselijke en tijdelijk probleem), anderen duren enkele decennia, en nog anderen bestaan over generaties heen (zoals de vrouwenbeweging) (Snow, Soule & Kriesi, 2006:10). "And for many, and perhaps most movements, they are clustered temporally within 'cycles of protest' that wax and wane historically (Tarrow, 1998)" (Snow, Soule & Kriesi, 2006:11). Continuïteit is net als organisatie 'a matter of degree' (Snow, Soule & Kriesi, 2006:11).

In de selectie van de transgendersleutelfiguren is het hebben van een werking gedurende de periode 2004-2006 een criterium. Wij proberen in de analyse de cycli van protest te detecteren.

1.2.3 Sociale bewegingen als agenten van verandering

Het laatste kenmerk betreft "the purpose of challenging or defending extant authority, whether it is institutionally or culturally based, in the group, organization, society, culture, or world order of which they are part" (Snow, Soule & Kriesi, 2006:11). De wens tot verandering is een inherent kenmerk of de 'raison d'être' (Snow, Soule & Kriesi, 2006:8) van sociale bewegingen. De graad van de gewenste verandering kan danig verschillen. Het meest gemaakte onderscheid ligt volgens McAdam & Snow (1997) tussen de zogenaamde revolutionaire en hervormingsbewegingen. Ze halen Neil Smelser aan (1962, in McAdam & Snow, 1997:xix) die twee generische categorieën onderscheidt: normen-georiënteerde en waarden-georiënteerde. De eerste soort beweging beoogt kleine maar heel specifieke veranderingen in het sociale systeem, voornamelijk wat betreft de regels van toegang tot en werking in de verschillende institutionele arena's van de maatschappij. De tweede soort, de waarden-georiënteerde bewegingen, zoeken meer de fundamentele veranderingen op en pogen dus een verandering in de basiswaarden en de institutionele grondslag waarop ze rusten, te bewerkstelligen. Onder deze laatste groep horen de mensenrechtenbewegingen thuis, en ook de vrouwenbeweging, de halebibeweging (en in ons geval: de transgenderbeweging) die bijvoorbeeld genderrelaties of heteronormativiteit in de maatschappij pogen te veranderen. Roy Wallis (1984, in McAdam & Snow, 1997:xix) maakt een gelijkaardig onderscheid tussen wereld-bevestigende en wereld-verwerpnde bewegingen in zijn werk over religieuze bewegingen. De wereld-bevestigende bewegingen komen overeen met de normen-georiënteerde bewegingen van Smelser, de wereld-verwerpnde bewegingen met de waarden-georiënteerde bewegingen.

McAdam & Snow (1997) vinden deze typologieën niettemin problematisch. Dit soort onderscheid focust immers enkel op de *hoeveelheid* verandering die gezocht wordt. Dat deze verandering een andere *locus* (doel) kan hebben of op *verschillende niveaus* kan voorkomen wordt in deze typologieën niet meegenomen.

In het werk van David Aberle (1966, in: McAdam & Snow, 1997:xix) wordt de combinatie tussen locus (doel van verandering: individueel of structureel) en hoeveelheid gezochte verandering (partieel of totaal) wel gelegd. Sociale bewegingen kunnen op dit continuüm verschillende plaatsen innemen, maar grofweg leidt dit tot vier generische types van bewegingen zoals voorgesteld in figuur 1.

Figuur 1: Types van sociale bewegingen

		Locus van verandering	
		Individueel	Sociale structuur
Hoeveelheid verandering	Partieel	Helend ('alterative')	Hervormend ('reformative')
	Totaal	Verlossend/bevrijdend/reddend ('redemptive')	Transformerend ('transformative')

Bron: McAdam & Snow (1997:xix).

1.2.3.1 Helende bewegingen

De 'alterative' of 'helende' bewegingen volgens Aberle (1966) zoeken partiële veranderingen in individuen. "Presumed or actual character and psychological tendencies or habits are regarded as troublesome and in the need of exorcism or repair" (McAdam & Snow, 1997:xix). Het object van verandering is een zekere individuele tekortkoming, gebrek of geneigdheid. Als voorbeeld vermelden McAdam & Snow (1997) de therapeutische en zelfhulpgroepen. Hedendaagse varianten zijn de 'human potential' bewegingen. Omdat de nadruk hier ligt op het individu stellen McAdam & Snow (1997) zich de vraag of we hier wel over sociale bewegingen kunnen spreken. Natuurlijk is het zo dat als veel individuen veranderen, er groepen veranderen. "Insofar as self-help themes are mixed with the idea of social change through personal transformation, as is the case with the rhetoric of many such groups, they do constitute a type of social movement" (McAdam & Snow, 1997:xix). Voorbeelden van deze categorie zijn Silva Mind control³, Transcendentale Meditatie, enzovoorts.

1.2.3.2 Verlossende bewegingen

Ook in dit type van sociale bewegingen ligt de focus van verandering of controle op het individu, met sociale verandering als doel. In tegenstelling tot de bovenstaande soort is hier echter geen partiële, maar een *totale* verandering het doel. De oorzaak van sociale ziektes en problemen van allerlei soorten ligt in deze visie bij het individu, met als gevolg dat als individuen getransformeerd of verlost worden, het grotere probleem opgelost zal zijn. "Personal transformation is thus seen as the key to societal

³ Zie <http://www.silva.nl/>

transformation" (McAdam & Snow, 1997:xx). Voorbeelden van deze categorie zijn religieuze bewegingen, of sektes zoals Hare Krishna of Scientology⁴.

1.2.3.3 Hervormende bewegingen

Bewegingen in deze categorie zoeken beperkte verandering in de sociale systemen waar ze ingebed zijn. Ze hebben niet de intentie de gehele maatschappelijke orde te verwerpen, maar proberen specifiek onrecht of bedreigingen recht te zetten of te neutraliseren. Het doel kan zijn om actuele of voorspelde bedreigingen voor de belangen van een specifieke menselijke sociale groep, of een specifieke groep dieren, of het milieu, te verminderen of te verwijderen. Het kan zelfs gaan over bewegingen die de levensstijl of behandeling van een particuliere categorie van individuen (bijvoorbeeld: vrouwen) wensen te verbeteren of te beschermen.

1.2.3.4 Transformerende bewegingen

Deze bewegingen zoeken totale verandering in de bredere sociale structuur en zijn ideeën die er de grondslagen van vormen. Aberle (1966) noemde deze bewegingen 'transformatieve' maar ze zijn ook gekend als revolutionaire bewegingen. Daar ze een gehele verandering nastreven, zijn dit soort bewegingen qua gevolgen historisch de belangrijkste en tevens de meest dramatische te noemen. Een bekend voorbeeld is de Franse revolutie.

1.2.3.5 Politiek of verder?

Het is duidelijk dat deze ruwe typologie behulpzaam kan zijn in het bestuderen van sociale bewegingen. Geen enkele sociale beweging past netjes in één van de vier hokjes, maar de dominante richting kan wel bepaald worden. Als typologie schiet ze voor McAdam & Snow (1997) echter tekort, omwille van de enge focus op de *locus* en de *hoeveelheid* van de gezochte verandering. Naast de objectieven van een beweging bepalen immers ook nog andere factoren de koers en de karakteristieken van een sociale beweging. McAdam & Snow (1997) wijzen er op dat factoren zoals de context waarin een beweging ontstaat, de externe relaties met de gemeenschappen waarin ze bestaat, en de eigen interne dynamieken, tevens van belang zijn. (Deze aspecten behandelen we in de volgende paragraaf onder 1.3).

Wetenschappers zijn het anno 2006 nog steeds niet eens zijn over het karakter van verandering dat gezocht wordt door sociale bewegingen (Snow, Soule & Kriesi, 2006:8).

⁴ Zie <http://www.scientology.org/>

Sommigen laten de vraag van de hoeveelheid of van de locus van de verandering gewoonweg open. Voor hen is elke collectieve actie die verandering wil teweegbrengen en die werkt buiten de institutionele kanalen, een sociale beweging. Anderen verengen het doel tot enkel het politieke veld, zoals de conceptualisering van sociale beweging als 'contentious politics' reflecteert (zie Tarrow, 1998; Meyer & Tarrow, 1998; Imig & Tarrow, 2001). "Contentious politics is a cover term encompassing 'collective political struggle' that is 'episodic' in the sense of not being regularly scheduled on the political docket, 'public' in the sense of excluding claim-making 'that occurs entirely within-well bounded organizations', and 'manifestly political' in the sense that a government is involved as a claimant, target, or mediator" (McAdam, e.a., 2001:5, in: Snow, Soule & Kriesi, 2006:9). Geen van beide strategieën is erg bevredigend. De vraag open laten is te ambitieus, de vraag verengen tot het politieke veld dan weer te eng. Snow, Soule & Kriesi (2006:9, hun cursivering) argumenteren "That movements be considered as challengers to or defenders of existing *institutional authority* - whether it is located in the political, corporate, religious, or educational realm - or patterns of *cultural authority*, such as systems of beliefs or practices reflective of those beliefs". We volgen deze formulering.

In onze analyse houden we niet enkel rekening met hoe de transgenderorganisaties een uitdaging vormen voor de bestaande institutionele autoriteiten, maar ook voor de culturele dominante opvattingen en geloofssystemen.

1.2.4 Categorieën van relevante actoren

In de bespreking van sociale bewegingen ligt de focus van analyse vaak enkel op de sociale beweging als 'uitdager' enerzijds tegenover de zogenaamde 'elite' anderzijds. Het is echter belangrijk ons niet te verengen tot dit soort dichotoom denken. Ten aanzien van een sociale beweging kunnen meerdere mogelijke posities ingenomen worden. In navolging van Hunt, Benford & Snow (1994) zijn er bijgevolg drie soorten van actoren te onderscheiden in de organisatie van een sociale beweging: protagonisten, antagonist en toeschouwers.

1.2.4.1 De protagonisten

De eerste groep, de protagonisten, bevat alle groepen en collectieven die de beweging steunen of wier interesse het representeert. Ze kunnen opgedeeld worden in drie groepen: de aanhangers, de achterban en de begunstigen. De 'aanhangers' zijn zij die deelnemen aan de bewegingsactiviteiten die uitgevoerd worden in het licht van de doelstellingen die de beweging nastreeft. Ze delen dezelfde kernwaarden en doelstellingen en identificeren

zichzelf met de beweging. Het deel van de aanhangers die qua tijd en energie het meest investeert in de beweging noemt men 'de activisten'. De 'achterban' bevat de verzameling van individuen die de beweging beweert te representeren en die typisch een grote bron zijn van middelen en steun (alhoewel niet alle individuen die deel uitmaken van de achterban per se enthousiast hoeven te zijn over de beweging). De begunstigden ten slotte kunnen een grotere groep zijn dan enkel de achterban, bijvoorbeeld wanneer het gaat om milieuverbeteringen. In dit geval zijn de meeste begunstigden 'free riders' omdat ze noch sympathie betuigen noch middelen inbrengen voor de beweging, maar wel mee profiteren van haar uitkomsten. In de gevallen waar sociale bewegingen vooral ijveren voor de rechten en kansen van achtergestelde groepen, zoals bijvoorbeeld de transgenderorganisaties dat doen, kan iedereen in de achterban ook begunstigde zijn, maar niet iedereen van de achterban zal zelf begunstigde zijn (omdat de eisen niet op hun van toepassing zijn bijvoorbeeld). Zij worden dan 'gewetensaanhangers' of 'gewetensachterban' genoemd.

Een historisch voorbeeld vormen de aanhangers van de vrouwenbeweging die mee opstapten in de betogingen en protesten voor het recht op abortus (de 'baas in eigen buik'-activisten) tijdens de tweede feministische golf. De achterban bestond in dit geval uit vrouwengroeperingen die toen talrijk waren. De begunstigden waren de gehele groep vrouwen die van dit recht konden gebruik maken. Ze zijn 'free riders' in die zin dat ze zelf niet noodzakelijk mee gestreefd hebben voor dit recht. De lesbiennes die mee ijverden en voorop stapten in de betogingen zijn dan de gewetensaanhangers: moreel gezien schaarden ze zich achter dit recht, hoewel zij zelf misschien niet dadelijk met abortus geconfronteerd hoefden te worden.

1.2.4.2 De antagonisten

De antagonisten zijn zij die in oppositie staan tot de achterban of de aanhangers, en bevatten onder andere het doelwit van de beweging. Elke set van individuen, groepen, of instituties kan dit doelwit uitmaken. Soms ontstaan er tegenbewegingen vanuit deze antagonisten (McAdam & Snow, 1997:xxiii).

In de lijn van ons vorige voorbeeld denken we hierbij aan de vrouwenbeweging die ijverde voor het recht op abortus, en aan de tegenbeweging van de zogenaamde pro-life bewegingen die hierdoor ontstonden.

1.2.4.3 De toeschouwers

De derde soort van actoren die we kunnen onderscheiden, zijn de toeschouwers. Zij hebben niet onmiddellijk een zichtbaar belang in het bestaan van de beweging en blijven aldus wat ongeïnteresseerd langs de kant toekijken. Ze zijn "Elements of a community which are initially uninterested in the issue at hand" (McAdam & Snow, 1997:xxiv). Wanneer hun doen en laten echter zodanig verstoord wordt door de activiteiten van de beweging, zullen ze eerder oproepen tot een halt van de protestactiviteiten dan dat ze een kant kiezen. Het kan zijn dat toeschouwers door de beeldvorming van de protesten in de media, of door overdreven reacties van de kant van politie of een tegenbeweging, toch sympathie krijgen voor de beweging, en deel gaan uitmaken van de achterban of zelfs aanhangers worden.

De dynamische verhoudingen en interrelaties tussen de protagonisten, antagonist en toeschouwers van een sociale beweging, en niet te vergeten ook de media, vormen een centraal element in de carrière van een beweging en vormen een voortdurend proces.

In onze bevraging van de transgendersleutelfiguren hebben we gepeild naar deze verschillende soorten actoren. In onze analyse zullen we trachten deze soorten actoren te onderscheiden en te identificeren.

1.3. Elementen in het bestuderen van een sociale beweging

In onderzoek naar sociale bewegingen is het noodzakelijk enkele elementen van elkaar te onderscheiden. McAdam, McCarthy & Zald (1996) analyseren drie aspecten die steeds terugkomen in onderzoek naar sociale bewegingen: de 'politieke opportuniteiten structuur', de mobiliserende structuren en de zogenaamde 'framing processen (de interpretatie- en ordeningsprocessen van elk individu). McAdam & Snow (1997) leggen dan weer de nadruk op de verschillende interne en externe condities. Voor een goed begrip van sociale bewegingen is het volgens hen wenselijk te focussen op enerzijds de interne kenmerken en karakteristieken, zoals hun doelen, organisatie en achterban, en anderzijds op de relevante externe condities die hun werkingsomgeving bepalen. Die externe condities zijn volgens McAdam & Snow (1997) in te delen in drie brede sets die relevant zijn voor het ontstaan en voor de werking van sociale bewegingen: de 'conditions of strain', 'conditions of opportunity' en 'conditions of organisation'.

De meest bruikbare indeling vinden we echter bij Snow, Soule & Kriesi (2006:12). Zij onderscheiden contextuele factoren, dimensies en/of processen als terugkerende thema's in de sociale bewegingsliteratuur. De *contextuele factoren* refereren naar de bredere structurele en culturele condities die het ontstaan en opereren van een sociale beweging faciliteren en tegenwerken. Voorbeelden zijn de historische context en de daarbij horende protestcycli, condities van belasting ('strain') en conflicten, en politieke, culturele contexten en middelen. De *dimensies* bevatten karakteristieke aspecten van sociale bewegingen, zoals organisatorische vormen, organisatorische velden, leiderschap, tactische repertoires, collectieve actieframes, emoties, collectieve identiteit en gevolgen. Dimensies situeren zich dus op het meso-organisatorische niveau. De *processen* bevatten de manieren waarop deze dimensies evolueren en tijdelijk veranderen gedurende de werking van een beweging, en verwijst naar aspecten zoals deelnemersmobilisatie, tactische innovaties, verspreiding en framing. Deze processen noemen we ook de microstructurele of sociaal-psychologische fenomenen. Ook de 'uitkomstdimensie' valt hieronder en behandelt vragen als: Wat zijn de consequenties van sociale bewegingen? In welke domeinen of op welke manier maken ze een verschil? Deze 'uitkomst' kan zich op vier domeinen situeren: wetgevend, persoonlijk of biografisch, cultureel en bewegingsgerelateerd.

We overlopen eerst enkele contextuele factoren die mede een rol spelen in het ontstaan van een sociale beweging. Hieronder vallen de breakdown theorie (in 1.3.1) en de 'politieke opportuniteiten structuur' (in 1.3.2). Ten slotte focussen we op enkele dimensies en processen van deelnemersmobilisatie en participatie (in 1.3.3).

1.3.1 De 'break down' theorie

Onder welke condities ontstaan sociale bewegingen en welke factoren spelen daar een rol in? Dit soort vragen staat centraal in de sociale bewegingsonderzoeken. In de theorievorming over sociale bewegingen lag lange tijd de nadruk op 'sociale desintegratie'. Het traditionele argument luidde dat sociale bewegingen ontstaan als bijproduct van snelle sociale veranderingen en desintegratie die veroorzaakt worden door oorlogen, economische teleurgang, rampen,... die voor oplopende spanningen en frustraties zorgen. Dit werd de 'breakdown theory' genoemd (Tilley, Tilley & Tilley, 1975 in McAdam & Snow, 1997:2). De populariteit van deze theorie heeft de laatste 40 jaar ingeboet door een aantal vaststellingen. Ten eerste zijn staten nooit vrij van conflicten, onzekerheid en andere stressoren, en zijn aldus zelden stabiel en in evenwicht. De aanwezigheid van stressoren is bijgevolg niet voldoende om het ontstaan van sociale

bewegingen te verklaren. Ten tweede leidt niet elke stressvolle gebeurtenis of trend automatisch tot een sociale beweging. Er is bijgevolg geen determinerende relatie tussen deze belastingen ('strains') en sociale bewegingsactiviteit. Apathie, onverschilligheid of inactiviteit, maar ook politieke activiteit via institutionele kanalen zijn andere mogelijke antwoorden op belemmeringen of 'strains'. Stressvolle gebeurtenissen zijn blijkbaar geen voldoende, maar wel noodzakelijke, voorwaarden. McAdam & Snow (1997:3) concluderen dat het belang van sociale trends, conflicten en ontwrichting in relatie tot het ontstaan van bewegingen weliswaar overschat werd in het verleden, maar toch niet geheel terzijde mag gelaten worden. Het is immers duidelijk dat "social movements do not arise in an issueless, trouble-free vacuum. Rather they arise in response to issues and troublesome events or trends about which people have considerable concerns" (McAdam & Snow (1997:2).

In onderzoek naar sociale bewegingen en collectieve actie is de link met de stressvolle gebeurtenissen of conflicten die er aan voorafgaan aldus niet te negeren, doch ook niet te overschatten. McAdam & Snow (1997:3) formuleren enkele bedenkingen. Eerst en vooral onderstrepen ze dat mensen niet automatisch reageren op een soort stimulus-respons manier wanneer deze gebeurtenissen of conflicten plaatsvinden. Elke soort respons is immers deels afhankelijk van de interpretatie- en ordeningsprocessen van elk individu (de 'framing processen'). Dit verklaart waarom elk individu anders kan reageren wanneer zulke gebeurtenissen plaatsvinden. Ten tweede verwerken individuen stressvolle gebeurtenissen niet los van de sociale context waarin ze leven. Hun interpretatie- en ordeningsprocessen zijn deels verankerd in een set van sociale condities.

Sommige stressvolle gebeurtenissen werden in het verleden reeds (genuanceerd) gelinkt met het ontstaan van bewegingen, zoals bijvoorbeeld demografisch veranderingen (Goldstone, 1991, in McAdam & Snow, 1997:5-12), etnisch competitie (Olzak, 1992, in McAdam & Snow, 1997:3) of onregelde organisatiestructuur (Useem, in McAdam & Snow, 1997:23-33). Deze studies maken duidelijk dat verschillende verwarrende trends, conflicten en storingen een belangrijke rol spelen in het ontstaan van bewegingen en dat die link niet mag worden genegeerd of achterwege gelaten als we tot een diepgaand begrip willen komen van sociale bewegingen.

De vraag naar de contextuele settings (sociale trends, conflicten en storingen) en de link met oorzaken van het ontstaan van de verschillende transgendergroepen wordt meegenomen in de analyse.

1.3.2 De politieke opportuniteiten structuur

In 1973 introduceerde de politieke wetenschapper Peter Eisinger de term 'politieke opportuniteiten structuur' (kortweg POS) die hij definieerde als "a function of the degree to which groups are likely to be able to gain access to power and to manipulate the political system" (Eisinger, 1973:25). Het voorkomen van protest staat in zijn visie in relatie tot de aard van de politieke opportuniteiten structuur. "The manner in which individuals and groups in the political system behave, then, is not simple a function of the resources they command but of the openings, weak spots, barriers, and resources of the political system itself" (Eisinger, 1973:12). Hij benadrukt dat de POS ons helpt in de analyse van omgevingsvariabelen die protest voeden, maar dat protestgedrag, zoals stemgedrag, een product is van meervoudige complexe oorzaken en stimuli (Eisinger, 1973:25). Deze stelling werd het sleutelconcept in het 'politieke proces model' van sociale bewegingen. Voorstanders van dit model zagen de timing en het lot van sociale bewegingen grotendeels afhangen van de opportuniteiten die actoren verkrijgen in het bredere kader van politieke beperkingen en mogelijkheden (de veranderende institutionele structuren en ideologische gezindheid van zij die in machtspositie zitten), die uniek zijn voor de nationale context waarin de sociale beweging tot stand komt (McAdam & Snow, 1997:34). Een objectieve structurele verandering die het regime in kwestie verzwakt, is echter geen noodzakelijke voorwaarde voor een *succesvolle* sociale beweging. "There are a number of broad facilitative factors and general causal dynamics that recur with great frequency in the empirical study of collective action" (McAdam & Snow, 1997:35). Sociale bewegingen kunnen immers ook ontstaan zonder een verzwakt regime. Toch heeft de toestand van de staatsstructuur invloed op de mogelijkheden en beperkingen van de sociale bewegingen.

De theorie gaf aanleiding tot een aantal onderzoekstradities. Enerzijds de onderzoekstraditie die de opkomst van een bepaalde sociale beweging of revolutie verklaart op basis van plotse veranderingen in de kwetsbaarheid of ontvankelijkheid van de machthebbers. Anderzijds de onderzoekstraditie die het lot van een bepaalde beweging in verschillende landen tracht te verklaren op basis van nationale verschillen in de structuren van geïnstitutionaliseerde macht (McAdam & Snow, 1997:34). Een voorbeeld van zo'n studie is deze van Kriesi, Koopmans, Duyvendak & Giugni (1992) waarin zij aantonen dat "the timing, extent, and ultimate fate of the various 'new social movements' that arose in most West European countries in the 1970s and 80s can largely

be explained by differences in the political opportunity structures of these countries" (McAdam & Snow, 1997:35).

McAdam & Snow (1997) en Marks & McAdam (1999) waarschuwen echter voor de theoretische verwarring die door het veelvuldig gebruik en simplificatie van de term is ontstaan. Volgens Marks & McAdam (1999) houdt het concept steeds vier aspecten in: (1) de formele toegangsregels; (2) de respons van de elite; (3) de actuele machtsconfiguratie en (4) de informele procedures. Dit komt overeen met de indeling van Kriesi (1991, in Kriesi e.a., 1997:52) wanneer hij drie sets van eigenschappen van een politiek systeem onderscheidt: (1) de formele institutionele structuur van een politiek systeem; (2) zijn informele procedures en gebruikte strategieën ten aanzien van uitdagers; en (3) de configuratie van macht die relevant is voor de confrontatie met de uitdagers. De eerste twee sets bepalen de algemene setting voor de mobilisatie van collectieve actie. De laatste specificeert samen met de algemene setting welke strategieën van de machthebbers of 'leden van het systeem' zullen gebruikt worden ten aanzien van de mobilisatie van de uitdagers. Deze strategieën bepalen volgens Kriesi e.a. (1992) op hun beurt weer (a) de mate waarin uitdagende collectieve actie zal worden bevorderd of onderdrukt door 'leden van het systeem'; (b) de kansen op succes dat zulke acties kunnen hebben en (c) de kansen op succes als zulke acties niet plaatsvinden (Koopmans, 1990a, in Kriesi e.a., 1997:52).

We bespreken de drie sets van eigenschappen van een politiek systeem volgens Kriesi (1991, in Kriesi e.a., 1997:52).

1.3.2.1 Formele institutionele structuur

Kriesi e.a. (1997) volgen de 'state-centred' theorieën waarin een onderscheid wordt gemaakt tussen 'zwakke' en 'sterke' staten. Zwakke staten worden gedefinieerd door hun openheid voor input en door hun gebrek aan de capaciteit om zichzelf op te dringen aan de outputkant. Sterke staten daarentegen zijn erg gesloten en hebben een grote capaciteit om zichzelf op te leggen. Het is de interne structuur van de staatsinstituties - de graad van hun interne coherentie of fragmentatie - die de algemene kracht (zwak of sterk) van een staat determineert (Kriesi e.a., 1997:53). "Zowel extreem gesloten als extreem open politieke systemen zijn minder gunstig voor protestorganisaties. Formele regels die positief bijdragen zijn onder andere dat de vrijheid van verenigen grondwettelijk is vastgelegd, dat organisaties juridisch erkend kunnen worden en dat zij een vorm van formele erkenning kunnen krijgen, zoals in adviesraden en dergelijke" (Wierckx & Woodward, 2004:28).

1.3.2.2 Informele procedures en gebruikte strategieën

De informele procedures en bestaande strategieën ten aanzien van uitdagers kunnen ofwel exclusief (repressief, confronterend, polariserend) ofwel inclusief (faciliterend, coöperatief, assimilerend) zijn. Ze hebben vaak een lange traditie in een bepaalde staat. Inclusieve strategieën zijn typisch voor kleine democratische landen (Kriesi e.a., 1997:54). Het is de combinatie van strategie en structuur die tot bepaalde settings zal leiden waarbinnen NSM's opereren. Er zijn vier mogelijke settings zoals weergegeven in figuur 2.

Figuur 2: De algemene setting voor de benadering van leden ten aanzien van uitdagers

		Formele institutionele structuur	
		Zwakke staat	Sterke staat
Dominante strategie	Exclusief	Formele inclusie (c) <ul style="list-style-type: none"> ▪ formele maar geen informele facilitatie van toegang, sterke repressie ▪ mogelijkheid tot veto, maar geen substantieve toegevingen 	Volledige exclusie (a) <ul style="list-style-type: none"> ▪ noch formele, noch informele facilitatie van toegang, negeren/repressie ▪ noch mogelijkheid tot veto, noch substantieve toegevingen
	Inclusief	Volledige procedurele integratie (b) <ul style="list-style-type: none"> ▪ formele en informele toegang, zwakke repressie ▪ mogelijkheid tot veto, maar geen substantieve toegevingen 	Informele coöptatie (d) <ul style="list-style-type: none"> ▪ geen formele, maar informele toegang, zwakke repressie ▪ geen mogelijkheid tot veto, maar substantieve toegevingen

Bron: Kriesi e.a. (1997:54, eigen vertaling)

(a) In de situatie van 'volledige exclusie' kan de uitdager noch op een formele noch op een informele wijze hopen op toegang tot het politieke systeem. Omdat de staat sterk is, kan ze de uitdagers negeren of onderdrukken; en heeft de uitdager geen vetomacht en kan hij geen substantieve toegevingen verkrijgen.

(b) In de situatie van 'volledige procedurele integratie' is de situatie net omgekeerd. De zwakke staat in combinatie met een inclusieve dominante strategie leidt tot zwakke repressie, en verleent de uitdager zowel formele als informele toegang. Omdat het systeem zwak is kan de uitdager niet rekenen op belangrijke substantieve toegevingen maar hij kan wel beslissingen blokkeren door zijn vetorecht.

De twee intermediërende gevallen zijn de 'formele inclusie' en de 'informele coöptatie'.

(c) In de 'formele inclusie' heeft de uitdager formele maar geen informele toegang. Bovendien zal hij mogen rekenen op sterke repressie als hij buiten de formele kanalen werkt. De mogelijkheid van veto bestaat, maar concessies mogen niet verwacht worden.

(d) In de 'informele coöptatie' bestaat er nauwelijks formele toegang maar wel veel informele facilitatie. Deze facilitatie kan publieke herkenning, consultatie en zelfs subsidiëring inhouden. Omdat de staat sterk is, is het mogelijk toegevingen te doen en tevens te voorkomen dat uitdagers vetorecht hebben.

In de studie van Kriesi e.a. (1997) is Frankrijk een voorbeeld van volledige exclusie (a), Duitsland van formele inclusie (c), Zwitserland van volledige procedurele integratie (b) en Nederland ten slotte van informele coöptatie (d).

Deze algemene settings hebben een specifieke impact op alle mobiliserende uitdagers, en dit zowel op (a) het algemene niveau van mobilisatie; (b) de algemene vorm en strategie van de mobilisatie en (c) het niveau in het systeem tot waar mobilisaties zich typisch zullen richten (Kriesi e.a., 1997:55). We overlopen deze aspecten.

- *(a) Het algemene niveau van mobilisatie*

Tarrow (1983, in Wierckx & Woodward, 2004) stelt dat nieuwe sociale bewegingen slechts resultaten zullen boeken als ze allianties kunnen sluiten met hervormingsgezinde leden van de elite. Dat kan enkel indien de 'elite' inclusieve strategieën hanteert. Wat het algemene niveau van mobilisatie betreft, hebben inclusieve strategieën de neiging protesten op voorhand reeds in de kiem te smoren (Kriesi e.a., 1997:55). Maar omdat het beslissingsproces bij inclusieve strategieën zodanig uitgebreid en ingewikkeld is, liggen de kansen voor de uitdagers om te interveniëren en hun veto te gebruiken wel hoger.

Repressieve (exclusieve) strategieën hebben echter ook twee kanten aan het verhaal: enerzijds zijn de kosten bij collectieve actie hoger en daardoor het bereik lager, maar anderzijds kan sterke repressie collectieve actie ook stimuleren. Dit kan op drie manieren gebeuren. Eerst en vooral wordt de identiteit van de tegenbeweging door de repressie benadrukt en versterkt, wat op zijn beurt kan zorgen voor offensieve reacties van het radicale (gewelddadige) type. Ten tweede kan repressie zelf een cruciaal onderwerp worden van de uitdagers. Net het feit van onderdrukking kan immers opstand met zich meebrengen. Ten derde kan repressie de media-aandacht focussen op de uitdagers, wat kan leiden tot steun van derde partijen (zoals de toeschouwers, zie eerder) die anders de beweging niet zouden steunen (Kriesi e.a., 1997:55).

▪ *(b) De algemene vorm en strategie van de mobilisatie*

Het onderzoek van Kriesi e.a. (1997) levert bruikbare informatie over de relatie tussen gebruikte strategieën en de POS van een land. Ze maken een onderscheid tussen een aantal types van mobilisatie zoals 'petities' en 'onconventionele gebeurtenissen' waarbij mensen in de straat worden gemobiliseerd (van demonstraties tot gewelddadige gebeurtenissen). Deze mobilisaties op straat komen volgens hun onderzoek overal evenveel voor en lijkt dus opvallend onafhankelijk te zijn van het type van POS van het land (Kriesi e.a., 1997:55). Een petitie is een type van conventionele massamobilisatie die weinig inspanning vergt van de deelnemers en die slechts weinig druk legt op de autoriteiten. Het is een vorm van actievoeren die vooral in die landen wordt gebruikt waar verwacht kan worden dat de autoriteiten er goed op reageren, dus die met een inclusieve informele strategie, zoals Nederland en Zwitserland (Kriesi e.a., 1997:55).

De Franse context van 'full exclusion' nodigt uit tot meer verstorende strategieën van de uitdagers. De sterkte van de staat geeft immers tevens aanleiding tot zijn grootste zwakte. Omdat de uitdagers geen enkele mogelijkheid hebben om hun bezorgdheden te uiten door formele of informele kanalen, wordt het land periodiek geconfronteerd door explosies op grote schaal van ontevredenheid. Zwitserland, met zijn volledige procedurele integratie, nodigt uit tot gematigde en conventionele strategieën. Haar systeem is als een spons: ze absorbeert elke vorm van protest zonder veel garantie op concessies. In Nederland (informele coöptatie) hanteert men ook gematigde collectieve actie omdat men er tevens werkt via formele kanalen. Dit houdt in dat er op grote schaal wordt gesubsidieerd, geïntegreerd in adviesorganen, en dat bewegingen zelfs een relatieve autonome rol in de implementatie van overheidsbeleid spelen. Maar de mogelijkheid tot beïnvloeding is niet zo groot in vergelijking met Zwitserland, wegens de afwezigheid van 'direct-democratische actie' zoals in Zwitserland mogelijk is, en wegens de relatieve sterkte van de Nederlandse staat. Daarom zal het Nederlandse actierepertoire ook een aanzienlijke hoeveelheid van meer radicale confronterende vormen van actie bevatten. Omdat er weinig repressie is, kunnen de sociale bewegingen deze vormen gebruiken maar terzelfdertijd verzekeren dat de acties niet gewelddadig worden.

In de twee consensuele democratieën met integratieve strategieën (Nederland en Zwitserland) blijkt de sterkte van de formele geprofessionaliseerde bewegingsorganisaties (de SMO's) veel groter dan in de twee exclusieve landen (Frankrijk en Duitsland). SMO's in Nederland en Zwitserland ontvangen veel staatssubsidies en beschikken over veel

toegangskanalen tot de overheid, wat hen aantrekkelijk maakt voor leden (Kriesi e.a., 1997:58).

- *(c) Het niveau in het systeem waarop mobilisaties zich typisch zullen richten*

Mobilisatie is typisch gericht op het nationale niveau voor gecentraliseerde staten, en op het regionale of lokale niveau voor gedecentraliseerde staten (Kriesi e.a., 1997:58). De ontwikkelingen van de internationale politiek kunnen bovendien een structurele impact hebben op de nationale politiek, en het belang van de internationale POS voor hedendaagse bewegingen zal belangrijker worden in een verenigd Europa (Kriesi e.a., 1997:64).

1.3.2.3 Relevante machtsconfiguratie

De configuratie van macht die relevant is voor de confrontatie met de uitdagers is de laatste set van eigenschappen van een politiek systeem zoals Kriesi ze onderscheidt (1991, in Kriesi e.a., 1997:52). De configuratie van macht in het partijstelsel refereert naar de verdeling van macht over de verschillende partijen alsook naar de relaties die bestaan tussen deze partijen (Kriesi e.a., 1997:59). Als element van het POS intervenueert het tussen de formele institutionele structuur en de algemene strategische erfenis van het systeem aan de ene kant (zie 1.3.2.1), en de land-specifieke mix van strategieën die van toepassing zijn op de uitdagers aan de andere kant (zie 1.3.2.2). De configuratie van macht wordt beperkt door de algemene systeemcontext (zoals het verkiezingssysteem) en beperkt zelf de limieten van de beschikbare strategieën van de autoriteiten ten aanzien van uitdagers. "It modifies the openness of access channels and the system's capacity to act, and it modulates the general strategic legacy" (Kriesi e.a., 1997:59).

Volgens Kriesi e.a. (1997) zijn het vooral de linkse partijen die de NSM's ondersteunen. In dat verband zijn twee cruciale dimensies van belang: of linkse partijen verenigd of verdeeld zijn (in een communistische stroming en in een sociaal-democratische of sociale stroming), en of de linkse partijen deel uitmaken van de regering. Wanneer de linkse partijen niet verdeeld zijn én deel uitmaken van de oppositie kunnen NSM's veel steun verwachten van de linkse partijen. Wanneer de linkse partijen deel uitmaken van de regering zullen ze minder ontvankelijk zijn voor de mobilisatie van de NSM's, maar kunnen ze wel kleine toegevingen doen. De strategie van de linkse, sociale partijen hangt met andere woorden af van hun positie in de regering. Als ze slechts een kleine partner zijn in een coalitie, kunnen ze maar kleine of zelfs geen toegevingen doen.

De configuratie van macht bepaalt 'de POS van de NSM's': de politieke opportuniteiten voor nieuwe sociale bewegingen. Met links in de regering is de noodzaak voor mobilisatie veel kleiner, omdat de NSM's anticiperen op de te verwachte hervormingen in hun voordeel én omdat ze hun sterke partner in mobilisatie tegen de regering kwijt zijn. Andersom, als links niet langer deel uitmaakt van de regering, hebben de NSM's opnieuw hun sterke coalitiepartner gevonden én is de kans op hervormingen in hun voordeel veel kleiner. Het netto resultaat zal dus een toename van mobilisatie zijn. De impact van deze veranderingen in de POS van de NSM valt qua timing niet altijd samen met de in- of uitrede in de regering van de linkse partijen, maar kan omwille van anticipatie of uitstel een tijdsverschil met zich meebrengen (Kriesi e.a., 1997:60). Een andere factor die meespeelt is de mate waarin de 'nieuwe' krachten op het linkse front (bijvoorbeeld de groenen) zich als actoren in het linkse veld weten op te werken, en de mate waarin de traditionele linkse partijen (communisten, socialisten) hiervoor open staan.

Hooghe (1997) nuanceert de relevantie van de machtsconfiguratie voor de Belgische situatie. Volgens hem vond de culturele en ideologische innovatie van de nieuwe sociale bewegingen slechts in beperkte mate aansluiting bij het gedachtengoed van de socialistische partij. Naast deze inhoudelijke nuance, haalt hij ook de strategische reden tot nuancering aan: dat de bewegingen geen exclusieve banden wilden met één politieke partij. "Een dergelijke keuze zou hen sterk hebben beperkt in hun lobby-praktijken" (Hooghe, 1997:293, in: Wierckx & Woodward, 2004:29).

1.3.2.4 Toepassing op de Belgische context

We beschouwen België als zwakke staat wegens de federalisering en verdeling van bevoegdheden over de verschillende gemeenschappen en gewesten. Tevens is er een inclusieve dominante strategie, doch zonder 'direct-democratische actie' zoals in Zwitserland mogelijk is. Er is immers zowel formele als informele toegang. Formeel in de zin dat grote SMO's in belangrijke overlegorganen en adviesraden zijn opgenomen, en informele facilitatie in de vorm van publieke herkenning, consultatie en zelfs subsidiëring. Maar omdat het systeem zwak is, kan de uitdager niet rekenen op belangrijke substantieve toegevingen.

1.3.2.5 Besluit: 'Politics matter'

Auteurs zoals Kriesi e.a. (1997) die het 'politieke proces model' van sociale bewegingen aanhangen, willen het belang benadrukken van de conventionele politiek voor de politiek van bewegingen. Ze leggen de focus nadrukkelijk op politieke veranderingen. Sociale en

culturele veranderingen worden voor hen pas relevant voor de mobilisatie van NSM's in zoverre ze bemiddeld zijn door politiek. Door deze focus op de zichtbare politieke kant van sociale bewegingen willen ze echter niet ontkennen dat sociale bewegingen ook een minder zichtbare kant hebben, maar voor hen is het cruciale element van een sociale beweging de openlijke uitdaging die ze stelt ten aanzien van het beleid. (Kriesi e.a., 1997:64). Ze geven wel toe dat hun theorie hierdoor slechts een gedeeltelijke theorie is.

In onze analyse verwachten we (wegens de formele en informele toegang van de Belgische overheden) weinig radicale actievormen aan te treffen, veel netwerken met beleid, en sterke SMO's die zich vooral richten op het regionale niveau.

In onze bespreking willen wij echter ook verder gaan en tevens de interne, minder zichtbare kant, van sociale bewegingen aanhalen, en hun rol op cultureel en sociaal vlak - ook los van politieke gevolgen - bespreken.

1.3.3 Mobiliserende structuren

Naast de hierboven besproken contextuele factoren, willen we in dit luik stilstaan bij de microstructurele factoren die bijdragen tot mobilisatie. Welke structuren zorgen er voor dat mensen zich aansluiten bij een collectieve actie, of anderen daartoe overtuigen? Deze 'mobiliserende structuren' worden gedefinieerd als: "Those collective vehicles, informal as well as formal, through which people mobilize and engage in collective action" (McAdam, McCarthy & Zald, 1996:3). De reden waarom mensen zich al dan niet engageren in een (bepaalde) sociale beweging of een andere vorm van collectieve actie, verwijst naar de zogenaamde differentiële rekrutering en participatie. Dit element heeft in de sociale bewegingsstudie tot heel wat discussie en onderzoek geleid. We kunnen twee grote groepen verklaringsmodellen onderscheiden: enerzijds de psychologische of gedragsmatige verklaringen, en anderzijds de microstructurele verklaringen.

1.3.3.1 De psychosociale verklaringsmodellen

Tot medio jaren zeventig werden differentiële rekrutering en participatie (waarom nemen sommige mensen deel aan collectieve acties en anderen niet) vooral verklaard en benaderd vanuit persoonlijkheids- en psychologische factoren. De basisassumptie luidde dat bepaalde psychologische trekken of attitudes van mensen 'passen' bij een bepaalde beweging, waardoor deze mensen er aan deelnemen, of minstens vatbaar zijn voor eventuele rekrutering (McAdam & Paulsen, 1997). Er ontstonden heel wat theorieën die passen binnen het 'frustratie/agressie model'. Dit model veronderstelt dat heel wat

menselijk gedrag, waaronder activisme, een uitlaatklep is van opgelopen frustratie door middel van agressie. Er zijn allerlei variaties op dit frustratie/agressie model die in de literatuur besproken worden, zoals de theorie van relatieve deprivatie (Gurney & Tierney, 1982), de theorie van autoritaire persoonlijkheden (Hoffner, 1951; Adorno e.a., 1950), en de theorie rond emotionele conflicten met de ouders (Feuer, 1969) (in: McAdam & Snow, 1997:120). Geen enkele van deze theorieën vond echter voldoende empirische ondersteuning. McAdam & Paulsen (1997:146) citeren onderzoek van Mueller (1980) en McPhail (1971) naar respectievelijk psychologische attributen en participatie, en gedrag van mensen en participatie, waarin tevens weinig empirische steun kon worden gevonden voor deze psychologische verklaringen.

Verschillende onderzoekers geloven niettemin dat een aantal cognitieve en motivatieaspecten erg belangrijk zijn in relatie tot differentiële rekrutering en participatie, maar dat de aard van deze relatie veel complexer is dan bovenstaande theorieën veronderstellen. Snow, Zurcher & Ekland-Olson (1980) stellen dat de sociaal-psychologische theorieën trachten te verklaren waarom sommige mensen meer vatbaar zijn dan anderen voor bewegingsparticipatie (de potentiële deelnemers), de aandacht wegnemen van het feit dat er geen participatie kan plaatsvinden indien er niet voorafgaande contact was met een rekruteringsactor ('recruitment agent') die de potentiële deelnemer informeert over en introduceert in de beweging. Dit brengt ons bij de microstructurele verklaringen.

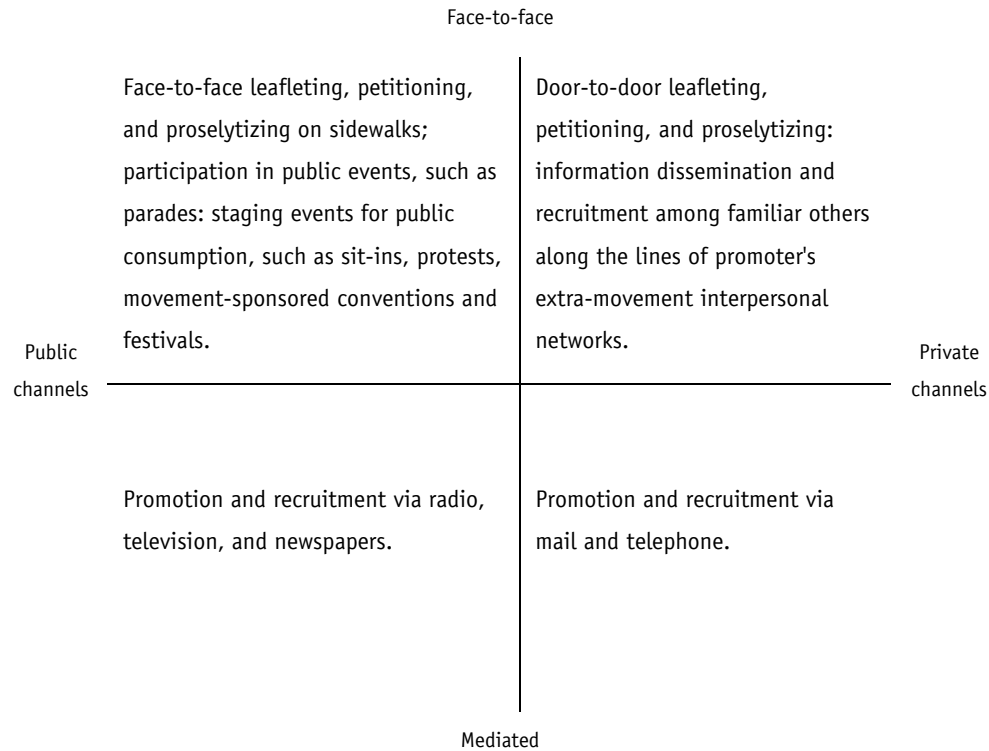
1.3.3.2 De microstructurele verklaringen

Een aantal auteurs benadrukken de rol van structurele factoren voor differentiële rekrutering en participatie. McAdam & Paulsen (1993) hebben oog voor de structurele factoren: "Without structural factors that expose the individual to participation opportunities or pull them into activity, the individual will remain inactive" (McAdam & Paulsen, 1997:145). McAdam & Snow (1997) focussen dan ook liever op de individuele sociaal-structurele nabijheid tot een beweging. "The argument, which has evolved over the past fifteen years, is that people participate in movements not simply because they are motivationally or cognitively inclined to but because their structural location makes them available for participation", zo stellen ze (McAdam & Snow, 1997:120-121).

De differentiële rekrutering uit de groep potentiële deelnemers (potentieel omdat ze de juiste cognitieve en motivatie aspecten bezitten) hangt dus af van de structurele locatie waarin ze zitten, waardoor ze vatbaar zijn om in contact te komen met een bepaalde beweging. Dit contact kan ontstaan door een rekruteringsactor.

Als we weten dat sociale fenomenen gestructureerd zijn volgens socio-spatieële factoren (lidmaatschappen in groepen, rolinvulling, enzovoort), dan zal dat voor bewegingsrekrutering (een sociaal fenomeen) niet anders zijn. Snow, Zurcher & Ekland-Olson (1997:123) beschrijven bijgevolg ten eerste de verschillende socio-spatieële settings waarin bewegingen en potentiële deelnemers in contact kunnen treden, en ten tweede de variëteit van algemeen beschikbare communicatiewijzen waardoor informatie kan worden meegedeeld. De levensdomeinen (verschillende socio-spatieële settings) kunnen ingedeeld worden op het continuüm van privé tot publieke plaatsen, de informatieverbreiding kan verlopen via face-to-face (verbaal of non-verbaal) of bemiddeld door geïnstitutionaliseerde mechanismen van massacommunicatie (zoals radio of tv) of door geïnstitutionaliseerde geïndividualiseerde communicatiemechanismen (zoals telefoon of mail). "The cross-classification of these two dimensions suggests four general and fairly distinct microstructural avenues for movement information dissemination and recruitment" (Snow, Zurcher & Ekland-Olson, 1997:123). Samengevat bekomt men het schema zoals weergegeven in figuur 3.

Figuur 3: Classificatie van de algemene mogelijkheden van reikwijdte en engagement voor de verspreiding van bewegingsinformatie, promotie en rekrutering

Bron: Snow, Zurcher & Ekland-Olson (1980, in McAdam & Snow, 1997:124).

Uit literatuuronderzoek blijkt dat de sociale netwerken buiten de beweging de rijkste bron van bewegingsrekrutering is, alsook een belangrijke manier vormt om sociale bewegingen te verspreiden, en dit geldt voor zowel religieuze als politieke bewegingen (Snow, Zurcher & Ekland-Olson, 1997:124-125). Sommige leden worden bijkomend verworven via de publieke media of worden 'van de straat geplukt' (Snow, Zurcher & Ekland-Olson, 1997:125). McAdam & Paulsen (1993) onderscheiden naast de interpersoonlijke banden ook lidmaatschap in een vereniging. Bij de interpersoonlijke banden is het van belang of men iemand kent die reeds actief is in een beweging. Dit is en blijft de sterkste voorspeller van rekrutering. "Strong or dense interpersonal networks encourage the extension of an invitation to participate and they ease the uncertainty of mobilization" (McAdam & Paulsen, 1997:146). Lidmaatschap in verenigingen is echter ook een microstructurele factor die gelinkt is aan individueel activisme. Er zijn twee mogelijke verklaringen. Enerzijds is lid zijn van een vereniging een uitbreiding van de

interpersoonlijke netwerken. Anderzijds levert de ervaring van lidmaatschap(pen) een sterk gevoel van doeltreffendheid op, en een sterk gevoel van doeltreffendheid is een goede voorspeller van participatie in collectieve actie. In elk geval, "The empirical evidence linking individual or organizational ties to movement participation appears to be stronger than the simple association between either psychological attributes or attitudes and individual activism" (McAdam & Paulsen, 1997:147).

Maar wat maakt dan dat sommigen uit deze settings (uit de groep gecontacteerde potentiële deelnemers) later actief worden en anderen weer niet? Zoals we hierboven reeds bespraken, wordt de vaak geformuleerde psychofunctionele link tussen de socio-psychologische attributen ('gevoeligheden') en de doelen en ideologieën van bewegingen ('aantrekkingskracht') zowel op theoretische als empirische gronden in vraag getrokken (Snow, Zurcher & Ekland-Olson, 1997:126). Het onderzoek van Snow, Zurcher & Ekland-Olson (1980) wijst eerder in de richting van 'structurele beschikbaarheid': eens uitgenodigd om deel te nemen aan sociale beweging, is uiteindelijke deelname afhankelijk van de mate waarin netwerken buiten de beweging als tegenindicatie functioneren. Actieve deelname aan een beweging wordt dus eerder verklaard vanuit demografische en sociale karakteristieken, wat zij noemen 'microstructurele fenomenen', dat de persoon in kwestie toelaat de interesses te volgen. "It is a function of how tightly individuals are tied to alternative networks and thus have commitments that hinder the recruitment efforts of social movement organizations" (Snow, Zurcher & Ekland-Olson, 1997:127). Hoeveel tijd heeft de persoon in kwestie nog tot zijn beschikking (zijn er andere verplichtingen aan partner, kinderen, werk,...), en welke risico's of sancties brengt het engagement eventueel met zich mee?

Deze microstructurele fenomenen zijn echter geen *voldoende* voorwaarde om een eventueel engagement te verklaren (mensen gaan niet deelnemen aan een beweging omdat ze eenmaal tijd hebben). Er moet wel degelijk een hulpvaardige, affectieve of ideologische gerichtheid aanwezig zijn. Maar de microstructurele fenomenen verklaren wel *welke* van de groep mensen die deze gerichtheid hebben, uiteindelijk actief worden. Differentiële rekrutering is dus een functie van differentiële beschikbaarheid.

Daarnaast wijzen Snow, Zurcher & Ekland-Olson (1980) dat er ook aandacht moet gaan naar het niveau van de organisaties zelf: het niveau van de bewegingsstructuur en de daaruit voortvloeiende rekruteringsmogelijkheden en patronen. Als we terugkijken naar figuur 3 dan wordt duidelijk dat bewegingen informatie kunnen verspreiden en leden verwerven via vier kanalen: via face-to-face met vreemden in publieke plaatsen, via geïnstitutionaliseerde massacommunicatie, via deur aan deur contacten met vreemden

(privé plaatsen), en via de netwerken van de leden. "Depending on their resource base and strategy, all nonsecretive movement organisations interested in expanding their ranks can exploit the first three recruitment possibilities" zo schrijven Snow, Zurcher & Ekland-Olson (1997:128). De vierde mogelijkheid (via de netwerken van de leden) is enkel beschikbaar voor zoverre de netwerkkanalen open zijn. "Some movements are more restrictive and exclusive than others in that membership is contingent on the possession of certain ascribed or achieved attributes" (Snow, Zurcher & Ekland-Olson, 1997:128). Bewegingsorganisaties variëren immers in de mate dat ze gelinkt zijn met of geïsoleerd zijn van andere netwerken van sociale relaties. Sociale isolatie kan immers ook voorkomen op het groeps- of bewegingsniveau. Een organisatie die weinig of geen directe linken heeft met andere groepen, vormt een gesloten netwerk of geïsoleerd systeem van sociale relaties (Snow, Zurcher & Ekland-Olson, 1997:129). Bewegingen die exclusieve participatie vereisen van hun leden, rekruteren meer leden via publieke plaatsen; bewegingen die dit niet vereisen, rekruteren de meeste leden via interpersoonlijke associaties en netwerken. Een gesloten netwerk of geïsoleerd systeem van sociale relaties op het niveau van de beweging, heeft niet alleen invloed op de manieren van rekrutering, maar tevens op de verspreiding en groei van de beweging. Naast de aantrekkelijkheid van de doelen en waarden van de beweging, zijn immers ook deze netwerkattributen hierin een belangrijke determinant (Snow, Zurcher & Ekland-Olson, 1997:129).

Kortom, de waarschijnlijkheid dat mensen worden gerekruteerd in een bepaalde beweging hangt af van (1) linken tot een of meerdere leden van de beweging door een vooraf bestaande of ontluikende interpersoonlijke band; en (2) de afwezigheid van tegenwerkende netwerken (Snow, Zurcher & Ekland-Olson, 1997:130). Daarnaast hangen de rekruteringsstrategieën van een beweging en haar resulterende groei en verspreiding af van de mate waarin ze een open of gesloten netwerk met andere organisaties vormt. Dus zowel de netwerkeigenschappen van de bewegingsorganisaties als die van haar leden functioneren als belangrijke structurerende determinanten van differentiële rekrutering en differentiële groei van bewegingsorganisaties (Snow, Zurcher & Ekland-Olson, 1997:130).

1.3.3.3 Van kritiek naar theoretische connecties

McAdam & Paulsen (1993) formuleren een aantal kritieken op de microstructurele invalshoek. Er wordt geen theoriebasis gegeven bij de vaststellingen en geobserveerde effecten, zo stellen ze. We missen nog altijd een algemene sociologische verklaring van de empirische effecten die gerapporteerd worden in de vele studies (McAdam & Paulsen, 1997:145). Tevens is onduidelijk wat precies aan die sociale banden dan zo belangrijk is

dat ze tot activisme leiden. Veel empirisch onderzoek bevestigt herhalend deze banden, doch weinig onderzoek meet de causale kracht van de verschillende aspecten van deze banden. McAdam & Paulsen (1993) stellen zich de vraag *welke* dimensies van de sociale banden het meest causale potentieel hebben. Onderzoekers hebben gefaald om in de verschillende dimensies van sociale banden empirisch onderscheid te maken. "We do not really know whether it is the presence of a tie, the number of ties, or the salience, centrality or strength of a tie that determines its effectiveness as a recruitment agent" (McAdam & Paulsen, 1997:145, 147). Daarnaast is er in verschillende studies geen aandacht voor de meervoudige verankeringen of sociale banden die karakteristiek zijn voor een mensenleven. Eenzelfde persoon heeft immers meerdere, misschien zelfs wel nauwere, banden ('ties') dan die met een bewegingsdeelnemer. In onderzoek staat echter enkel de band met de bewegingsdeelnemer centraal, waardoor de effecten van deze meervoudige verankeringen niet worden onderzocht. "In point of fact, social ties might constrain as well as encourage activism" (McAdam & Paulsen, 1997:147).

Hoe beïnvloeden de eventueel wedijverende banden aldus de beslissing of men al dan niet deelneemt in een beweging? Er is meer empirisch onderzoek nodig over (a) al die niet-activisten die sociale banden hadden met de beweging, en (b) de effecten van andere sociale banden (vrienden, ouders,...) op het rekruteringsproces. Hiervoor is er nood aan een model met een meer volledige conceptualisering van de rol van sociale banden in het rekruteringsproces. Ze gebruiken hiervoor twee concepten: de 'multiple ties' en 'identity salience'. De meervoudige banden ('multiple ties') staan voor de hoger vermelde meervoudige verankeringen of sociale banden die eenzelfde persoon bezit. "The fact that we are embedded in many relationships means that any major decision we are contemplating will likely be mediated by a significant subset of those relationships" (McAdam & Paulsen, 1997:148). Het is dus hoogst waarschijnlijk dat het overwogen gedrag een gamma aan antwoorden/adviezen met zich zal meebrengen die meewegen in het beslissingsproces. "We thus need a model of how these responses are aggregated to yield a final decision" (McAdam & Paulsen, 1997:148). Ze refereren naar het concept 'identity salience' (identiteitskarakteristiek) van Sheldon Stryker (1968). Identiteiten zijn geconceptualiseerd in een hiërarchie van 'opvallendheid', gedefinieerd door de waarschijnlijkheid van de verschillende identiteiten dat ze opgeroepen worden in een bepaalde situatie of over verschillende situaties heen. De 'salience' of 'opvallendheid' van een bepaalde identiteit hangt af van het 'engagement' ervoor: "the degree to which the individual's relationships to specified sets of other persons depends in his or her being a particular kind of person" (Stryker, 1981:24, in McAdam & Paulsen, 1997:148). "So for

Stryker, it's the centrality and the importance of our relationships with others that serve to establish and sustain the salience of various identities. (...) The decision to join or not to join a movement will be mediated by the salience of the identity invoked by the movement and by the support or lack thereof that the prospective recruit receives from those persons who normally serve to sustain or reinforce the identity in question" (McAdam & Paulsen, 1997:148).

McAdam & Paulsen (1993) maken in hun analyse onderscheid tussen verschillende aspecten van sociale banden om de dimensie van 'multiple ties' vorm te geven. Ze houden enerzijds rekening met de *sterkte* van de banden. Ze volgen de indeling van Granovetter (1973, McAdam & Paulsen, 1997:155) in 'strong ties' en 'weak ties'. Verschillende studies tonen aan dat bewegingen vaak verspreid geraken door diffuse netwerken van zwakke overbruggende banden, of teloorgaan door de afwezigheid van dit soort banden. Op het meso-niveau is de kritieke functie van sociale banden voor een beweging die van communicatie. Op het individuele niveau (het micro-niveau) zijn banden vooral een bron van sociale beïnvloeding. En hoe sterker de band hoe sterker de invloed die uitgeoefend wordt op de potentiële deelnemer. Een sterke band met een andere deelnemer heeft een doorslaggevende rol in de keuzes die gemaakt worden. "This implies that the ultimate network structure for a movement would be one in which dense networks of weak bridging ties linked numerous local groups bound together by means of strong interpersonal support" (McAdam & Paulsen, 1997:152). Anderzijds is het aspect van de 'salience' van de sociale band ook belangrijk. Mensen die zich profileren met een bepaalde identiteit en die tevens lid zijn van een groepering betreffende deze identiteit hebben "the combination of a high salient identity and strong social support for activism based on that identity", wat cruciaal is voor het rekruteringsproces (McAdam & Paulsen, 1997:153). 'Identity salience' zelf is echter een sociaal product, daar geen enkele deelnemer in hun onderzoek een identiteit claimde zonder tevens verbonden te zijn in een organisatie op basis van die identiteit (McAdam & Paulsen, 1997:155). Hun bevindingen argumenteren zelfs voor een veel sterker effect van organisatorische (of andere collectieve) banden in tegenstelling tot individuele banden die bemiddelen in het toetreden tot collectieve actie. Individueel sterke banden spelen ook zeker wel een rol, maar zijn des te sterker als de band ingebed is in een organisatorische of collectieve context die beide partijen linkt met de beweging in kwestie (McAdam & Paulsen, 1997:156). "It is a strong subjective identification with a particular identity, reinforced by organizational or individual ties, that is especially likely to encourage participation" (McAdam & Paulsen, 1997:154).

Zij komen aldus tot een model voor de beslissing om deel te nemen in een beweging, dat afhangt van vier condities (McAdam & Paulsen, 1997:155):

1. de aanwezigheid van een specifieke rekruteringspoging;
2. de succesvolle link van beweging en identiteit;
3. steun voor die link van personen die normaal gezien de identiteit in kwestie steunen;
4. de afwezigheid van sterke opposities van anderen.

Hierdoor verbinden ze de psycho-sociologische aspecten met de micro- en meso-structurele aspecten. Vooraf bestaande banden bevorderen enkel het activisme indien zij (a) de identificatie van de potentiële deelnemer met een bepaalde identiteit versterken en (b) een sterke band helpen installeren tussen die identiteit en de beweging in kwestie. "When these processes of identity amplification and identity/movement linkage take place, activism is likely to follow. In the absence of these processes, prior ties do not appear to be predictive of participation" (McAdam & Paulsen, 1997:155). Bewegingsanalisten moeten aldus zowel de inhoud van de processen van netwerking als de structuren zelf in beschouwing nemen.

In onze analyse gaan we voor het meso-niveau na of, en in welke mate, de organisaties gelinkt zijn met of geïsoleerd zijn van andere netwerken van sociale relaties (is het een gesloten netwerk of geïsoleerd systeem van sociale relaties?). Voor het micro-niveau onderzoeken we of de geïnterviewde vooraf contact had met een rekruteringsactor, en in welke socio-spatiële settings deze plaatsvond. Tevens analyseren we de rol van de sociale netwerken buiten de beweging. Zijn er netwerken, demografische en/of sociale karakteristieken buiten de beweging die als tegenindicatie functioneren?

2. Transgendertheorie: concepten, perspectieven, beweging & beleid

In dit tweede hoofdstuk gaan we dieper in op de (trans)gendertheorie. We bespreken eerst de kwestie van de terminologie in het denken over transgender (in 2.1). In de tweede paragraaf (2.2) schetsen we enkele sociologische perspectieven op transgenderisme. In de derde paragraaf (2.3) schetsen we de opkomst van de transgenderbeweging en in de laatste paragraaf (2.4) staan we stil bij de wettelijke omkadering en beleidsperspectieven.

2.1. Terminologie

2.1.1 Gender(identiteit)

Shively & De Cecco (1993) onderscheiden volgende vier elementen met betrekking tot gender: biologisch geslacht of sekse, seksuele voorkeur, sociale sekserol en genderidentiteit.

1. Biologisch geslacht: bij de geboorte wordt iedereen ingedeeld, meestal als gevolg van een korte blik op de externe genitaliën, volgens de biologische sekse (jongen of meisje). In twijfelgevallen hanteert men criteria als het chromosomenpatroon, de gonaden, de interne reproductieve structuren, de externe genitaliën en de hormonale secreties.
2. Seksuele voorkeur: fysische en affectieve gerichtheid ten aanzien van andere personen van dezelfde en/of andere genderidentiteit(en)⁵, die zich kan afspelen op het vlak van zelfbenoeming, gedrag of verlangen⁶.
3. Sociale sekserol (genderrol): refereert naar de (observeerbare) aangeleerde karakteristieken van voorkomen, gedrag, taal, en persoonlijkheid die cultureel met mannelijkheid of met vrouwelijkheid geassocieerd worden.
4. Genderidentiteit: deze term betreft de mate waarin het individu overtuigd is man of vrouw te zijn, en wordt ook het psychologische geslacht genoemd. De

⁵ We spreken over dezelfde gender en niet hetzelfde geslacht, omwille van de problematisering van deze termen, zie Blackwood & Wieringa (1999), Wils (2001).

⁶ Zie Dewaele & Motmans (2003), Dewaele & Michielsens (2003).

genderidentiteit wordt gedacht zich ontwikkeld te hebben tegen dat een kind leert spreken (Shively & De Cecco, 1993:81). De ontwikkeling van genderidentiteit start van voor de geboorte en is een "complex proces van interagerende biologisch, cognitieve, psychopedagogische en sociale determinanten" (De Cuypere, 2004:10)⁷. Men spreekt van een atypische genderontwikkeling wanneer de genderidentiteit niet volledig overeenstemt met de sekse.

Deze vier elementen werden lange tijd bipolair gedacht: het ene gaat ten koste van het andere (Shively & De Cecco, 1993). "Vroeger dacht men dat 'vrouwelijk' en 'mannelijk' de extremen vormden van een unidimensioneel continuüm. Bovendien zouden die karakteristieken mutueel exclusief zijn" (De Cuypere, 2004:9). Bijvoorbeeld: hoe mannelijker iemand is, hoe minder vrouwelijk deze persoon is, hoe meer heteroseksueel, des te minder homoseksueel, hoe meer man des te minder vrouw, enzovoort. Dit gaf aanleiding tot de ontwikkeling van schalen als de Kinsey-schaal (Kinsey, 1948, 1953), een schaal voor seksuele voorkeur als een continuüm; of de mannelijkheid-vrouwelijkheid continua volgens Bem (1974, in: Shively & De Cecco, 1993:82-83).

De studie over interseksualiteit, halebiseksualiteit en genderidentiteit maakt duidelijk dat spreken van een continuüm een reductie inhoudt van de werkelijkheid. "De gedachte dat er slechts twee seksen zijn is fictie. Een zwaar gecodificeerde fictie zelfs, met een uitgebreid voetnotenapparaat en een strenge grammatica, maar toch: fictie" (Spaink, 1998:32). Verschillende auteurs bekritisieren dan ook deze modellen. Ze stellen dat gender, sekse en seksualiteit meer complexe fenomenen zijn dan deze modellen toelaten en veel meer veranderlijk zijn overheen de levensloop dan dichotome percepties veronderstellen (Laqueur, 1990; Spaink, 1998; Kessler, 1998; Dreger, 1998; Fausto-Sterling, 2000; Blackless e.a., 2000; Esterberg, 2002; Roseneil, 2002; Motmans, 2002a & 2002b).

In dit sociologische onderzoek zijn we vooral geïnteresseerd in het fenomeen van de genderidentiteit. Mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn geen afzonderlijke, empirisch waarneembare grootheden en hun betekenis varieert al naargelang de context waarin tevens andere in- en uitsluitingen een rol spelen (ethniciteit, klasse, seksuele voorkeur,

⁷ De factoren die bijdragen tot de ontwikkeling van de genderidentiteit staan hier niet ter discussie wegens de beperkte opzet van dit hoofdstuk. Algemeen wordt aangenomen dat het een samenspel betreft van natuur en cultuur.

leeftijd). Iemands genderidentiteit is een beleving, en maakt aldus deel uit van de individuele zelf-identificatie.

Om duidelijkheid te scheppen in de veelheid van definities en perspectieven, belichten we in de volgende paragrafen kort de medische definities en de concepten zoals we ze hanteren in dit onderzoek.

2.1.2 Het 'genderdysforisch continuüm'

'Genderdysforie' of 'genderidentiteitsstoornis' (in het Engels: gender identity disorder, kortweg GID) is opgenomen in de handboeken van psychiatrische ziektebeelden zoals de DSM IV-R⁸ en ICD 10⁹. "Genderdysforie staat voor het gevoel van onbehagen dat door de persoon zelf wordt toegeschreven aan de incongruentie tussen zijn of haar genderidentiteit enerzijds en het lichamelijk geslacht anderzijds" (De Cuypere, 2004:10). Het genderdysforisch continuüm van 'travestie-transseksualiteit', zoals ontwikkeld door Harry Benjamin (1964)¹⁰, is een poging om nonconforme genderidentiteiten of genderexpressies te categoriseren in een psychomedisch discours dat van 'milde' dysforie tot 'extreme' dysforie verloopt. Deze indeling is kunstmatig en de categorieën kennen geen duidelijke scheidingslijnen. Omdat deze termen gebruikt worden in de transgendergemeenschap, bespreken we ze kort.

2.1.2.1 Transvestisme

Transvestisme duidt op de behoefte tot het dragen van kleren van het andere geslacht (Vennix, 1999b). "De frequentie of duur van de omkleeding kunnen individueel erg verschillen" (Taillieu, 2005). In strikte zin is er geen sprake van 'genderdysforie': de genderidentiteit is met andere woorden in overeenstemming met het biologische geslacht.

Algemeen onderscheidt men twee redenen voor travestie: "Wanneer de nadruk ligt op de erotische en seksuele aspecten van de omkleeding, spreekt men van fetisjistische travestie. (...) Hierbij gaat het niet zozeer om een problematische beleving van de genderidentiteit, maar om seksualiteit. Wanneer omkleeding samenhangt met een gevoel van man of vrouw

⁸ De American Psychological Association (APA) heeft vier standaard edities gepubliceerd van de *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM) en twee 'Revised' edities: DSM I (1952), DSM II (1968), DSM III (1980), zijn revisie: DSM III-R (1987), DSM IV (1994) en zijn revisie DSM IV-TR (2000). Voor een bespreking van de evolutie in de diagnostiek zie Califa (2003:xxii-xxvi), Wickman (2001:27-31), Ekins (2005).

⁹ ICD staat voor de International Classification of Diseases.

¹⁰ Voor een overzicht van het werk van Harry Benjamin over transseksualiteit, zie Ekins (2005).

te zijn, wordt travestie wel gezien als een kwestie van genderidentiteit" (Taillieu, 2005). Het aantal mannelijke travestieten vanaf twintig jaar wordt in Nederland op 1 tot 5% van de bevolking geraamd, zijn meestal heteroseksueel gericht, en velen hebben een relatie en/of kinderen (Vennix, 1997).

Opvallend element is dat enkel mannen die aan travestie doen in de medische handboeken voorkomen. Er zijn ook vrouwelijke travestieten, onder andere de Drag Kings of 'male impersonators'¹¹, maar die zijn niet opgenomen in de DSM. Dit toont aan dat mannelijk gedrag bij vrouwen niet als een pathologie wordt gezien, maar vrouwelijk gedrag bij mannen wel.

2.1.2.2 Transseksualiteit

"Een transseksueel persoon is iemand die zichzelf psychisch, social en seksueel beleeft als behorende tot de andere sekse" (Taillieu, 2005). Transseksualiteit heeft in feite niets met seksualiteit te maken maar alles met het conflict (of nog: de genderdysforie) tussen het biologische geslacht en de genderidentiteit (Vennix, 1999a). "Het fundamentele verschil met wie zich als travestiet of transgenderist identificeert is dat een transseksueel persoon zijn/haar identiteit beleeft als volledig in tegenstelling met het lichamelijke geslacht" (Taillieu, 2005).

Via hormonale behandeling en chirurgische ingrepen wordt het lichaam aangepast aan de beleefde genderidentiteit¹². Dit alles gebeurt stapsgewijs onder psychosociale begeleiding volgens het protocol van de Standards of Care van de HBIGDA¹³ (De Cuypere, 2004; T'Sjoen, 2005).

Transseksualiteit is een zelfdiagnose en zou vaker voorkomen bij mannen dan bij vrouwen. "Volgens de meest recente (Nederlandse) cijfers is de prevalentie 1 op 11.900 mannen en 1 op 30.400 vrouwen, cijfers die vergelijkbaar zijn met de Belgische (voorlopig ongepubliceerde) cijfers. Het vermoeden bestaat dat het transgenderfenomeen

¹¹ Zie Halberstam (1998), Halberstam & Volcano (1999).

¹² Voor een beschrijving van het behandelingsproces zie T'Sjoen (2005), en volgende websites:

<http://www.infertiliteit.net/genderteam.php/>, <http://www.genderstichting.be/> en

<http://users.ugent.be/~pdsutter/over%20mannen,%20vrouwen%20en%20hun%20hormonen.doc/>.

¹³ HBIGDA staat voor 'Harry Benjamin International Gender Dysphoria Association'. Het is een internationale en interdisciplinaire beroepsorganisatie voor professionelen die werken rond genderidentiteitsstoornis. De HBIGDA publiceert de 'Standards of Care' (kortweg SOC), de richtlijnen voor de behandeling. HBIGDA veranderde recentelijk zijn naam in WPATH: the World Professional Association for Transgender Health. Zie <http://www.hbigda.org/>

over heel de wereld voorkomt. Culturele verschillen kunnen echter het gedragspatroon wijzigen" (T'Sjoen, 2005:14).

Voor anderen (Wilchins, 1997, 2002a, 2002b, 2004, Bornstein, 1994) is transseksualiteit een non-identity en een overgangsfase. Het is één van de mogelijke genderexpressies die soms wel, soms niet met ernstig psychisch lijden gepaard gaat. Het psychisch lijden kan ook te maken hebben met de onwetendheid, de vooroordelen en de algemene reacties van de sociale omgeving en het culturele stigma rond transgenderisme.

2.1.2.3 Transgender(ist)

Transgender(ist) wordt in twee betekenissen gebruikt: medisch wordt het gezien als een (tijdelijke) tussencategorie, sociaal en politiek wordt de term gebruikt als een koepelterm.

Voor Vennix (1997, 2001) is de genderidentiteit de mate waarin men het gevoel heeft man *en/of* vrouw te zijn. De 'en/of' is een gedachtengang die sinds medio jaren negentig opkomt en impliceert dat een mannelijke en een vrouwelijke identiteit naast elkaar kunnen voorkomen (Doorn e.a., 1994; Doorn, 1997, in: Vennix, 2002). Dit betekent dat men het gevoel kan hebben zowel man als vrouw te zijn, of noch man noch vrouw. Ook kan het voorkomen dat men zich soms man en soms vrouw voelt.

In de medische terminologie zijn transgenderisten mannen die als vrouwen leven en vrouwen die als mannen leven, zonder een volledige geslachtsaanpassing te willen ondergaan. De genderdysfore gevoelens worden als partieel, ambivalent en niet permanent omschreven (De Cuypere, 2004; Taillieu, 2005). Anderen menen dat transgenderisme slechts een (lang gerekte) tussenstadium is naar de volledige geslachtstransformatie (zie Taillieu, 2005).

Transgenderisten komen pas recentelijk in aanmerking voor een behandeling volgens de officieel richtlijnen (de Standards of Care) van de HBGDA. De genderteams hebben nog geen officiële behandeling wegens gebrek aan medische diagnose, doch er zijn eerste tekenen van een bereidwilligheid om het dichotome denken te verlaten (zie De Cuypere, 2004; Meyer e.a., 2001).

In zijn tweede betekenis verwijst de term 'transgender' naar het geheel van travestie, transgenderisme en transseksualiteit (Vennix, 1999b) en wordt het als koepelterm gehanteerd.

2.1.3 Een rijkdom aan identiteiten

De rijkdom aan identiteiten op het genderspectrum wordt in de literatuur meer en meer beschreven¹⁴. 'Afwijkingen' van het dichotome gendersysteem zijn in de sociale wetenschappen onder verschillende noemers bestudeerd (Wickman, 2001:22): 'gendermigratie' (Hirschauer 1996), 'gendervariatie' (Lang, 1996), 'genderdiversiteit' (Cromwell, 1999), 'traversing gender' (Ramet, 1996) en 'genderblending' (Devor, 1989, Ekins & King 1996). Termen als genderqueer, intergender, bi-gender, no-gender of gender-free zijn een paar voorbeelden van zelfbenoemingen van 'gendervariante' mensen die zichzelf niet voelen passen in de hokjes man of vrouw en deze achterwege willen laten.

Er zijn twee redenen voor de zoektocht naar nieuwe terminologie ter vervanging van het ingeburgerd medische jargon. Enerzijds om de normatieve en pathologische connotaties die aanwezig zijn in de medische categorieën zoals transseksualiteit en transvestisme te vermijden. Anderzijds omwille van de noodzaak aan een allesomvattende koepelterm die de verschillende vormen van activiteiten en identiteiten omhelst die niet netjes in de genderbinariteit passen (Wickman, 2001:22).

2.1.4 Concepten in dit onderzoek

'Transgender' wordt in dit onderzoek begrepen als een koepelterm voor alle vormen van genderexpressies en -identiteiten. We hanteren de term transgender dus in zijn breedste vorm. We spreken over 'transgender personen' om aan te tonen dat het transgender aspect een persoonskenmerk is of was, doch niet noodzakelijk een identiteit is voor deze persoon.

Omdat transgender en zijn afgeleiden impliciet een bipolair systeem als startpunt veronderstellen, gebruiken we de term 'gendervariatie' (in het Engels 'gendervariance') voor non-dichotome gendersystemen en -opvattingen. Gendervariatie duidt op het geheel van mogelijkheden om genderidentiteit vorm te geven, breder gedacht dan enkel de duale man of vrouw posities. Gendervariatie onder de bevolking betekent dan de som van *alle* mogelijke posities en handelingen die denkbaar zijn zoals man, vrouw, transgenderist, (trans)vrouw, (trans)man, bi-gender, no-gender, gender-free, genderqueer, enzovoort.

We spreken niet over man-naar-vrouw transseksuelen of vrouw-naar-man transseksuelen, maar gebruiken de termen (trans)vrouw voor een persoon die bij de geboorte de

¹⁴ zie Queen & Schimel, 1997; de Jong, 1999; Nestle e.a., 2002; O'Keefe & Fox, 2003.

mannelijke genderattributie toegewezen kreeg en later zelf aan een vrouwelijke genderidentiteit vorm geeft. Een (trans)man refereert dan naar een persoon die bij de geboorte de vrouwelijke genderattributie toegewezen kreeg en later zelf aan een mannelijke genderidentiteit vorm geeft. Het benadrukt het verschil tussen de keuze die door anderen wordt gemaakt en de keuze die de persoon in kwestie zelf maakt over de eigen genderbeleving, en is ons inziens meer respectvol ten aanzien van de persoon.

In de bespreking van de sociale netwerken en organisaties van transgendere personen gebruiken we begrippen als transgendermiddenveld, transgenderbeweging en transgendergemeenschap. Deze begrippen overlappen deels en worden in de praktijk door elkaar gebruikt. Voor een goed begrip lichten we ze toe.

De 'transgendergemeenschap' (in het Engels: 'transgender community') verwijst naar een sociaal netwerk van transgendere mensen. Het benadrukt de (in)formele sociale contacten en de communicatie die plaatsvinden tussen de personen die actief zijn in transgenderorganisaties. "The core of transgender community is often a group of people who are active in transgender organisations or in touch with each other through activities or social arenas provided by such organisations" (Wickman, 2001:24). Deze gemeenschap is meestal lokaal georganiseerd, doch kan verschillende geografisch groottes (zoals bijvoorbeeld stedelijk, provinciaal, gewestelijk) aannemen¹⁵.

Het 'transgendermiddenveld' (in het Engels: 'transgender field') benoemen we naar analogie met het vrouwen- of holebimiddenveld. Het middenveld is ruimer dan de gemeenschap en bevat alle actoren, zowel personen als organisaties, die een impact hebben op het leven van transgendere personen (Wickman, 2001:25). De personen die geen deel uitmaken van organisaties maar wel een grote impact hebben op de transgendergemeenschap, noemen we sleutelfiguren (zie verder onder 3.2).

Een 'transgenderbeweging' (in het Engels: 'transgender movement') of kortweg *transbeweging*, verwijst naar de politieke agenda van sommige transgendere personen en/of organisaties. "It emphasis their relationship to mainstream society" (Wickman, 2001:26). De transgenderbeweging is geografisch minder af te bakenen dan een transgendergemeenschap, en is niet noodzakelijk gebonden aan een bepaalde

¹⁵ In een klein land als België is het moeilijk te spreken van een concept als 'gemeenschap' zoals in de Amerikaanse literatuur bedoeld wordt waar men bijvoorbeeld spreekt van een holebigemeenschap met haar residentiële wijken en daarbij horende zakenwereld (Plummer, 1999). Deze graad van autonomie is in België niet aanwezig in het holebimiddenveld en zeker niet in het transgendermiddenveld. Toch benoemen verschillende respondenten hun sociaal netwerk een 'gemeenschap', reden waarom we het concept hier hanteren (naar Wickman, 2001:25).

geografische externe sociale structuur. Zo merkten we in het onderzoek een scheiding tussen de transgendergemeenschappen van Vlaanderen en Wallonië als geografische plaatsen, en dit omwille van taal, politiek en cultuur. Toch vormen ze samen één transgenderbeweging ten aanzien van de Belgische politieke overheid, en maken ze tevens deel uit van een internationale transgenderbeweging.

2.2. Sociologische perspectieven

Transgenderisme is academisch gezien bestudeerd vanuit verschillende disciplines: als een legaal probleem, als een medisch probleem of als een socio-cultureel fenomeen (Wickman, 2001:26). Het overzicht aan medische perspectieven is opvallend. Omdat de legale benadering steunt op de medische kennis, zijn de medische en legale benaderingen vaak congruent. "Zowel de problematiek van interseksualiteit als deze van transseksualiteit is voornamelijk het terrein geworden van de medische wereld. In hoeverre travestie en transgenderisme in medische handen moet blijven is momenteel de vraag" (De Cuypere, 2004:11). De kennis vanuit andere disciplines zoals seksuologie, sociologie, antropologie en psychologie, en meer in het bijzonder de invalshoek vanuit holebi-, queer- en genderstudies levert waardevolle perspectieven op.

We bespreken kort de geschiedenis van het denken over het lichaam (in 2.2.1) en van het denken over gender (in 2.2.2). We ontsnappen in onze zoektocht naar definities en beschrijvingen niet aan de 'gegenderde' opvatting rond lichamelijke en identiteit, noch aan de 'gegenderdheid' van de taal zelf.

2.2.1 Het lichaam heeft geschiedenis

Het lichaam lijkt de plaats te zijn waar het seksuele onderscheid altijd reeds aanwezig is, aangezien het natuurlijk of biologisch bepaald is. "En datgene wat reeds biologisch bepaald is, wordt vaak geacht slechts in zeer geringe mate mee vorm te geven aan de historische evoluties in de relatie tussen mannen en vrouwen" (Wils, 2001:9). Dat onze kennis over het lichaam ook gegenderd is, bewijst een terugblik op de geschiedenis ervan.

Laqueur (1990) stelt dat van de oudheid tot de middeleeuwen er feitelijk slechts één sekse was maar dat het aantal genders doorheen de eeuwen schommelde. Die ene sekse was de mannelijke. Net als in de Oudheid biedt de Griekse humorenleer tijdens de Middeleeuwen het wetenschappelijk kader waarbinnen de antagonieën tussen man en

vrouw worden geduid. Het heersende traditionele één-seksemodel, op de humoren- en temperamentenleer gestoeld, gaat uit van het principe van homologie. Volgens deze theorie van de lichaamsvochten zijn mannen warm en droog, vrouwen koud en vochtig. Biologisch (anatomisch) gezien is er voor de Romeinen geen strakke afgrenzing tussen mannen en vrouwen: de vrouwelijke genitaliën waren voor de klassieke geneesheer identiek aan die van de man, zij het dan dat ze bij de vrouw niet naar buiten maar naar binnen waren ontwikkeld. Eierstokken zijn inwendige testikels, de vagina is een omgekeerde penis. De reden ligt bij de lichaamstemperatuur: de vrouw mist voldoende levenswarmte opdat haar interne genitaliën naar buiten treden (Devor, 1997). Vrouwen zijn in deze visie niet essentieel anders dan mannen, 'alleen' van een iets mindere kwaliteit, inferieur, want kouder. Bovendien geloofde men dat lichamen konden veranderen van vrouwelijk naar mannelijk door het stellen van gedrag dat een invloed uitoefent op de lichaamsvochten, wat de warmte doet stijgen. De redekunst bijvoorbeeld, zou het lichaam droger en dus mannelijker maken (Bosch, 2001:147-148). "Note, however, that all such transformations always proceeded from female to male, or in the parlance of the time, from less to more perfectly developed" (Devor, 1997:5). Het gevaar voor feminiseren van mannen bestond wel, zo zou bijvoorbeeld een overmaat aan seksuele activiteit het lichaam afkoelen en op termijn feminiseren, maar echt veranderen in vrouwen kon niet. "Wat de Romeinse mannen bezighoudt is minder de (vrouwelijke of mannelijke) geaardheid van vrouwen dan wel de (vrouwelijke of mannelijke) inborst van mannen" (van Houdt, 2001:33-34). Vrouwen noch slaven interesseren hen: hun gender heeft geen politieke betekenis. Het lichaam is duidelijk gegenderd; mannelijkheid is een mengeling van biologische en voornamelijk performatieve aard.

Vanaf de zeventiende en de achttiende eeuw spreekt men van het ontstaan van het moderne lichaam. Laqueur (1990) legt de biologische verankering van het onderscheid tussen man en vrouw op het einde van de achttiende eeuw. De doorbraak van het tweeseksemodel koppelt hij onmiddellijk aan het laat-achttiende eeuwse verhoogde over de nood aan een scherpere scheiding tussen de mannelijke publieke sfeer en de vrouwelijke sfeer van het huisgezin. Opvallend is dat deze verschuivingen niet samenvallen met nieuwe medische ontdekkingen op het gebied van de voortplanting. "Nieuwe wetenschappelijke inzichten ontstonden immers al tijdens de Renaissance, maar zij leidden niet tot het verlaten van het één-seksemodel. (...) De transformatie bleek veeleer een proces dat samenhangt met de ruimere, zich wijzigende politieke en epistemologische context van de achttiende en negentiende eeuw" (Wils, 2001:10).

De 'ander' is niet langer alleen de wilde of de primitieve mens, maar ook de vreemdeling of de gek: ieder die de normaliteit ter discussie stelt. Ook de vrouw wordt als ander gezien. 'Mens' leest zich vanaf dan als een algemene en neutrale aanduiding voor personen met een *mannelijk* lichaam. Men breekt met de opvatting over de seksen als gradueel verschillend. Het seksueel verschil wordt een "wezenlijk en incommensurabel verschil dat samenhangt met de functie die vrouwen als moeders hadden in de voortbrenging en instandhouding van de menselijke soort" (Bosch, 2001:142, 147-148). *Anatomie ist Schicksal*: de lotsbestemming van vrouwen is het moederschap. De categorie witte man is onuitgesproken de standaard van de universele categorie van de mens; vrouwen en zwarten staan dicht bij de natuur en waren door hun lichamelijke gesteldheid minder in staat tot geestelijke arbeid (Bosch, 2001:148-149). De heersende medische opvatting luidt namelijk "dat vrouwen zozeer werden beheerst door hun reproductieve functies dat zij zich moesten onthouden van een teveel aan geestelijke arbeid". Ze zouden niet opgewassen zijn tegen de universitaire studie "omdat hun geest te zeer in de ban zou zijn van de vrouwelijke lichaamsfuncties, en de studie hen asexueel en steriel zou maken" (Bosch, 2001:142).

Het lichaam wordt meer dan voorheen geacht samen te vallen met de biologische sekse. "Gender leek minder naar wereldordenende principes dan naar 'vaststaande' biologische waarheden te verwijzen" (Wils, 2001:18-19). Vrouwen worden gedefinieerd als wezenlijk verschillend van, en zelfs polair tegengesteld aan, mannen. Het vrouwelijk lichaam krijgt "eigen biologische karakteristieken en werd een absoluut onvergelykbare entiteit". Het waarneembare lichamelijke verschil wordt de basis voor het onderscheid tussen man en vrouw. De eigenheid van de vrouwelijke geslachtsorganen komt nu in beeld. De eierstok wordt het vrouwelijke equivalent van de testikel, die voorheen aan man én vrouw werd toegeschreven. De ovarium bekleedt al snel een centrale functie in het leven van de vrouw¹⁶. Voor het eerst tekent men voor elk geslacht een ander skelet. De vrouw krijgt smalle schouders en brede heupen die hen "welhaast dwongen steun te zoeken bij een man". De vrouwelijke ribbenkast is zo smal omdat "de vrouwelijke levenswijze een minder krachtige ademhaling vereiste" (Bosch, 2001:148).

Het denken over het lichaam kent duidelijk een geschiedenis die samenhangt met sociopolitieke opvattingen of kortweg: 'gegenderde' opvattingen. De introductie en evolutie van het concept 'gender' in de sociologie bespreken we in de volgende paragraaf.

¹⁶ En dan niet alleen 'positief', in zin van de voortplanting, maar ook restrictief, zo werden bijvoorbeeld gezonde eierstokken weggesneden om te grote seksuele lust weg te nemen.

2.2.2 Transgenderisme als object van onderzoek

Verschillende auteurs (Faderman, 1981; Wickman, 2001; De Sutter & Hoebeke, 2004; Motmans, 2005) leggen het ontstaan van de studie naar gender en transgenderisme bij Hirschfeld en Kraft-Ebing: "The modern study of what might be called transgenderism began with Magnus Hirschfeld (1868-1935) and the 1910 publication of his book, *The Transvestites: An Investigation of the Erotic Desire to Cross Dress* (Hirschfeld, 1991)" (Wickman, 2001). De studie rond de zogenaamde 'derde sekse' of 'invert' startte met de aandacht voor homoseksualiteit. De eerste geschriften rond homoseksualiteit dateren van rond 1860 waarin Carl von Westphal een lesbienne als concept beschreef rond de figuur van de 'mannelijke invert'. Het betrof een vrouw die gekleed ging en zich gedroeg op een manier die tot dan toe enkel voor mannen voorbehouden leek. Zo was een lesbienne een vrouw met 'mannelijke ziel' en 'ingebouwd drama'. Het drama bestond erin dat haar mannenziel op vrouwen viel, maar haar lichaam dat van een vrouw was. Een lesbienne was dus iemand die de vrouwenrol verwierp omdat zij niet echt een vrouw was, maar lid van de derde sekse. Haar kenmerk bestond uit haar invert karakter. von Westphal's twee meest invloedrijke leerlingen waren Richard von Kraft-Ebing, Weens hoogleraar en psychiater, en Havelock Ellis. Zij maakten verder onderscheid tussen de 'ware invert', lid van een derde sekse en te herkennen aan haar mannelijk uiterlijk en gedrag, en de 'pseudo-lesbienne', een vrouwelijk-ogende vrouw, lesbisch geworden door verleiding. Deze 'pseudo-lesbienne' was een 'echte' vrouw, dus met een vrouwenziel, en zij viel niet op de 'ware invert' als vrouw, maar op diens mannenziel, en zij was dus in wezen geen 'echte' lesbienne. Ze kon terugkeren tot haar ware instincten wanneer haar de mogelijkheid gegeven werd een relatie te hebben met een man. "Zowel Kraft-Ebing (1886) als Hirschfeld (1910) beschouwden zowel interseksualiteit, homoseksualiteit, en alle vormen van afwijkende genderidentiteit als (lichamelijke of geestelijke) gendervariaties op een continue schaal van compleet vrouwelijk tot compleet mannelijk. (...) Op het einde van de negentiende eeuw maakte men trouwens geen onderscheid tussen een transgender identiteit en homoseksualiteit, doch sprak men meer algemeen over seksuele 'inversie'" (De Sutter & Hoebeke, 2004).

Transgenderisme dook als onderwerp vanaf de jaren 1960 als illustratie van de sociale geconstrueerdheid van gender op in de literatuur. De wetenschapper Harry Benjamin bracht in 1966 het boek "The Transsexual Phenomenon" uit, een grondige studie over het

fenomeen transseksualiteit¹⁷. Andere auteurs als John Money en Milton Diamond bediscussieerden de 'Pygmalion theorie', een theorie aangaande genderrolgedrag die stelt dat een kind best voor de leeftijd van 2,5 jaar een genderrol krijgt toegekend, waarna de socialisatie en opvoeding ervoor verder voor zorgen dat dit kind zich als man of als vrouw zal ontwikkelen, ongeacht de oorspronkelijke lichaamskenmerken. In het begin van de jaren zeventig werd John Money wereldberoemd met publicaties over 'John/Joan' waarin hij deze theorie illustreerde (Colapinto, 2000). Milton Diamond is een van de verdedigers van het tegenovergestelde standpunt, namelijk dat genderidentiteit en gedrag hard-wired in de hersenen zijn vastgelegd. Het onderscheid tussen sekse en gender is herboren. "The distinction between sex and gender in the 1950s and 1960s gave momentum to the later sociological discussion of masculinity and femininity as social constructions" (Wickman, 2001:14). Sekse werd gedacht als vastgelegd in de natuur, en gender stond voor de sociale constructie van mannelijkheid en vrouwelijkheid. "By the mid- 1970's most people, in and out of academia, were beginning to accept that roles, appearances, and characteristics (what they called 'gender') were socially defined and culturally varied. However, biological features (what they called 'sex') were considered to be given in nature" (Kessler & McKenna, 2000).

Vooraf in feministische kringen werd de introductie van 'gender', een aan de grammatica ontleende en dus onverdachte¹⁸ term die stond voor het sociaal geconstrueerd en cultureel bepaalde verschil tussen de seksen, ter harte genomen. Gender liet toe te ontsnappen aan het biologisch determinisme dat in het begrip 'seks' vervat leek. Sekse werd hierdoor – in tegenstelling tot gender – "een steeds eenduidiger synoniem voor een vaste, biologische constitutie en daarom als een vruchtbare voedingsbodem voor (te mijden vormen van) biologisme en essentialisme" (Wils, 2001:11-12). Gender werd gebruikt als een cultureel bepaalde categorie. Binnen feministische literatuur ging veel aandacht naar de rol van socialisatie, opvoeding en cultuur van jongens en meisjes. "Vrouwenstudies lijken het oude adagium 'biology is destiny' hooguit omgeruild te hebben voor 'socialization is destiny'" (Spaink, 1998:20).

Dit verklaart ook waarom er tot in de jaren 1980 een zekere zelfcensuur ten aanzien van het thema 'lichamelijkheid' bestond in feministische literatuur. Feministen hielden zich ver weg van de positieve wetenschappen (Spaink, 1998). "De vrouwengeschiedenis, de meest voor de hand liggende geïnteresseerde in dit onderwerp, hanteerde veelal impliciet

¹⁷ Naar hem wordt later de HBIGDA genoemd, zie eerder.

¹⁸ Deze term is niet zo onverdacht, zie Braidotti (1994:43) en Lempiainen, e.a. (2001).

een emancipatielogica waarbij 'natuur' en 'cultuur' strikt werden gescheiden, het lichaam in de categorie 'natuur' werd geplaatst en deze omwille van haar hinderlijk karakter in een verhaal van voortschrijdende emancipatie terzijde werd gelaten. De strakke scheidingslijn die tussen cultuur en natuur was aangebracht, deed de feministische en wetenschappelijke discussies in een patstelling terechtkomen" (ten Dam & Volman, 1995:181).

Anderen (Kessler & McKenna, 1978; Fausto-Sterling, 2000) argumenteerden echter dat gender én biologie een sociale constructie zijn. Kessler & McKenna (1978) maakten duidelijk dat de m/v dichotomie niet 'natuurlijk' is. Ze analyseerden de natuurlijke attitudes ten opzichte van gender, die zelfs vandaag de dag nog heersen. Hun 'taken-for-granted beliefs' in de cultuur luiden als volgt:

1. There are two and only two genders. Apparent violations are not really violations. If you look long enough, ask enough questions, or do enough medical tests, the 'real' gender will be revealed.
2. Gender exists as a biological 'fact' independently of anyone's ideas about gender.
3. A person's gender never changes.
4. Genitals are the essential defining feature of gender. That is, if you do not have the right organ between your legs, you cannot be what you say you are. You are not the 'genuine article', even if you have everything else. (That is why transsexuals, at least historically, were not really the gender they claimed until they had surgery, and that is why intersexed infants are required to have genital 'reconstructive' surgery.)

Ze leggen de nadruk op de sociale geconstrueerdheid van het kijken naar biologisch 'feiten' en gender. "Although hormones, chromosomes, gonads, and genitals, are real parts of the body, seeing them as dichotomous and essential to being a female or male is a social construction. That is why we believed (and continue to believe) that in discussions of this topic it is critical to only use 'gender' and never use 'sex' (in the conventional meanings)" (Kessler & McKenna, 2000). Wat primair is, zo redeneerden ze, is niet het 'biologisch teken', wél de genderattributie: de beslissing die men telkens maakt wanneer men elk concrete geval indeelt in man of vrouw. "In fact, once we make a gender attribution, we are able to discount or reinterpret chromosomes, genitals, or gender history that does not 'match' the gender attribution. (...) We asserted that the primacy of gender attribution benefits transsexuals - if they make an initial credible gender presentation - because other people will interpret contradictory information (like the gender on a driver's license) as a clerical error rather than as evidence of the person's

intent to deceive" (Kessler & McKenna, 2000). De genderattributie kent slechts twee mogelijke opties in de westerse maatschappij, en iedereen kan worden ondergebracht in één van deze hokjes, gewild of niet. Bornstein (1994) noemt het gegeven dat iedereen uitsluit die zich niet duidelijk als man of als vrouw identificeert 'compulsory gendering'. Met de publicaties van Judith Butler (1990, 1993) verscheen vanaf de jaren 1990 de visie van de 'performativiteit van gender' ten tonele en kreeg het debat ook binnen genderstudies (niet langer vrouwenstudies!) een nieuwe impuls. Gender en sekse veronderstellen elkaar wederzijds, zo stelde Butler (1990), en het lichaam is niet alleen een passieve drager, maar ook een producent van culturele betekenissen. Ze toonde aan hoe categorieën door mensen worden gecreëerd door te leven en te benoemen. Gender ontstaat met andere woorden in een proces van materialisatie; de materialiteit van het lichaam is *ook* het product van een discursief proces.

Een aantal fundamenteën werden, opnieuw (zie Kessler & McKenna, 1978), in vraag gesteld: de biologie als basis voor gender werd eerder omgekeerd, en de permanentie en bipolariteit van gender werd herdacht. De opkomst van queer theorie (als postmoderne versie van homostudies) sloot hierbij aan, en had de deconstructie van dichotome gendersysteem als centraal project (Wickman, 2001:14).

De (theoretische) discussies tussen feministische schrijvers en transgender auteurs herleefde. Het feminisme was historisch gezien, en nog steeds feitelijk, verdeeld over de vraag om wel of niet transpersonen te accepteren en om transgerelateerde issues op te nemen als een deel van de feministische beweging (Whittle, 2000; Heyes, 2003; Vanderbrugh, 2004; Green, 2005). Ook in de lesbische beweging, in die tijd nog erg feministisch gestoeld, woedde deze discussie (Nataf, 1996; Califia, 1997; Feinberg, 1998; Gibson & Neem, 2002). Het anti-inclusie feminisme is reeds 30 jaar de feministisch politiek van opzettelijk en actief transpersonen en transissues uit te sluiten van feministische actie, ideologie en ruimte (Green, 2005). De historische wortels van het debat worden in de jaren 1970 gelegd, wanneer feministische theorie deel werd van feministisch activisme in de dan huidige sfeer van extreme politieke correcte denken. De interne ideologische verandering in de beweging werd veruitwendigd door de androgyn-feministische 'look of the day' (Green, 2005). Alle vrouwelijke attributen werd zowel symbolisch als letterlijk gezien als onderdrukkend voor vrouwen. Onder andere deze verschuiving bracht vrouwelijke (trans)vrouwen in het voetlicht als verraders van feministische beweging, en onmogelijk als feministen te aanvaarden (zie verder bij 2.3.2). Hun toenemende zichtbaarheid speelde een niet te onderschatten rol (Califia, 1997; Green, 2005). Janice Raymond (1979) werd de 'feministische' stem van de oppositie

tegen transvrouwen, en haar boek "The transsexual empire" wordt de hoeksteen van argumenten over waarom gendervariante personen uit feministische beweging en feministische ruimte moeten geweerd worden. Voor Raymond bekrachtigt ieder persoon die medische behandeling zoekt voor een gendervariante identiteit, de rigiditeit van het gender binair stelsel door het willen behoren tot het andere geslacht. Sandy Stone (1978) reageerde scherp met haar manifest "The empire strikes back: a posttranssexual manifesto". Ze argumenteerde dat de creatie van een archetypische transseksueel in handen is van het medisch establishment. De verplichte behandelingsprotocollen (zie eerder: HBIIGDA) leggen criteria en definities van transseksualiteit op waaraan een gendervariant persoon moet voldoen alvorens toegang te krijgen tot hormonen of operaties. Dit geeft medici complete controle en macht over wie dit verkrijgt. Er niet goed genoeg uitzien om door te gaan ('to pass') als vrouw, een non-heteroseksuele oriëntatie hebben of getrouwd zijn, waren criteria waarop mensen geweigerd werden voor behandeling. Vele transgender personen passen hun individueel verhaal uit noodzaak aan om de chirurgische en hormonale interventies te bekomen van de medici, zo stelde ze. Pas met de generatie transgender auteurs (Bornstein, 1994; Wilchins, 1997, 2002a, 2002b, 2004; Califia, 1997; Hale, 1997; e.a.) en de opkomst van transgender academici (Whittle, 2000; Green, 2005; e.a.), verschijnen geschriften over (trans)gender, identiteit, feminisme en wetenschap, waarin de stem van transgender personen zelf aan bod komt, in plaats van literatuur die transgender als object van onderzoek of als illustratief voor een theorie hanteert¹⁹.

De verwarring tussen sekse en gender heerst ook vandaag nog in de wetenschap. Gender mag een veranderlijk iets zijn, de fysieke verschillen tussen mannen en vrouwen lijken vaak nog onbetwist. Ook Verhaeghe merkt deze "alomtegenwoordige terugkeer naar het biologisch determinisme, als verondersteld regulerende factor inzake gender" op (Verhaeghe, 2000:31). De grote aandacht voor de rol van de genen in wie & wat we zijn is een voorbeeld daarvan. Deze verwarring tussen sekse en gender geeft aan hoezeer die twee termen onderling afhankelijk zijn. "If sex is not entirely natural, neither is gender entirely sexual" (Scott, 1999). Het is juist omdat deze interrelatie door feministen lange tijd (uit angst?) genegeerd werd, dat ze het onderliggende binaire denken impliciet bevestigden (Verhaeghe, 2000:32). Scott (1999) pleit voor een studie die 'body' en 'mind' samen bekijkt. Ook Verhaeghe (2000) denkt in deze richting: "Vandaag de dag is het onzin te beweren dat er géén biologisch-genetisch substraat zou zijn, waarmee nadien,

¹⁹ Zie <http://www.trans-academics.org/>.

tijdens de psychische ontwikkeling, een complexe interactie tot stand komt" (Verhaeghe, 2000:32). Hij pleit ervoor na te gaan wat dat substraat is en hoe het met die interactie zit. Men moet de dialoog aangaan, zo stelt hij, met de nieuwe disciplines als evolutionaire biologie en genetica. Maar hij geeft onmiddellijk toe dat men voor existentieel-ethische vragen niet bij deze wetenschappen moet zijn.

2.3. Ontstaan van een transgenderbeweging

Internationaal beweegt er heel wat op het vlak van mensenrechten voor transgendere personen. We geven in dit deel een beknopt overzicht van de ontstaansgeschiedenis van de transgenderbeweging (in 2.3.1) en de soorten activisme die we er kunnen onderscheiden (in 2.3.1). De ontwikkelingen in Europa, in België en in Nederland, van recentere datum en minder beschreven en onderzocht, bespreken we kort in de derde paragraaf (2.3.3).

2.3.1 Elementen in de opkomst van een transgenderbeweging

In verschillende steden van VSA, het Verenigd Koninkrijk en continentaal Europa zijn (zeker) vanaf de achttiende en negentiende eeuw sporen van gemeenschappen terug te vinden waar cross-dressing (vaak in combinatie met homoseksualiteit) een centraal element was. De eerste transgenderbeweging zou ontstaan zijn in het Tenderloin district in San Francisco in 1966-67. Gelijkaardige ontwikkelingen van een grotendeels ongeorganiseerde transgendergemeenschap in transgenderactivisme vinden in New York en Los Angeles en al gauw ook in het Verenigd Koninkrijk plaats (Wickman, 2001; Califa, 1997).

In deze eerste fase van een transgenderbeweging was er een intense connectie met de halebibeweging. Ten gevolge van de assimilerende identiteitenpolitiek van de halebibeweging, die vanaf de jaren zeventig ontstond, werden transgendere en gendervariante personen uit de rangen geweerd. Homomannen distantieerden zich van de 'jeanetten' en kregen een machismocultuur, en lesbiennes deden afstand van het imago van 'manwijven' (Wickman, 2001; Devor, 1997).

De ontwikkelingen in de theorievorming (zoals besproken in 2.2.2) door feministische en queer academici, wat zorgde voor nieuwe conceptuele paradigma's met betrekking tot identiteit, gender en seksualiteit, en de veranderingen in de transgenderbeweging, zoals ook de verschuiving van identiteitenpolitiek naar queer politiek in de halebibeweging,

kunnen niet los van elkaar gedacht worden, en hebben elkaar wederzijds beïnvloed. Pas vanaf de opkomst van de queer theorie en queer politiek werd de relatie tussen transgender- en holebibeweging terug aangehaald.

Ook het belang van de opkomst van 'computer mediated communication' (CMC), die zorgde voor nieuwe (mogelijkheden tot) vormen van organisatie en nieuwe bronnen voor informatie voor de transgenderbeweging, kan niet onderschat worden (Wickman, 2001; Diani, 2000). Gezien de lage prevalentie van transgendere personen, en de onzichtbaarheid van deze doelgroep, speelt internet een grote rol in het vormen en onderhouden van organisaties, alsook als strategische weg om noden en werking kenbaar te maken.

2.3.2 Activisme, van 'oude' naar nieuwe stijl

Califia (1997) onderscheidt twee soorten van activisme in de Amerikaanse transgenderbeweging: de 'oude stijl' die erg lijkt op de mensenrechtenbenadering, en de nieuwe stijl van het opeisen van rechten als een minderheid.

2.3.2.1 De mensenrechtenstijl

De 'oude' stijl (ze is nog erg actueel) lijkt erg op de mensenrechtenbenadering van de holebibeweging in de VSA in de jaren zeventig en tachtig. Ze focust op thema's als wetgeving en rechten (veranderen van identiteitsdocumenten, afschaffen van het verbod op 'female impersonation'), het opzetten van sociale netwerken en organisaties, educatief werk ten aanzien van de samenleving, en lobbywerk voor meer mogelijkheden van medische behandeling. Dit soort activisme werd lange tijd haast uitsluitend gedragen door transvrouwen, was overwegend intern gericht en wordt in het Verenigd Koninkrijk beschreven als de 'acceptance seeking policy' en de 'social support approach' (Califia, 1997; Wickman, 2001). "By the end of the 1990s, there are more than 150 transgender organisations of different kinds in the US (Elias e.a., 1999). Most of them are local groups that provide telephone support, support group meetings, social functions, peer counselling, newsletters and outreach services. There are also some commercial local organisations" (Wickman, 2001:58). Er zijn bovendien zes regionale coalities van transgenderorganisaties die voor coördinatie en ondersteuning zorgen, en twee nationale allianties: 'Congress of Transgender Organisations' (C.T.O.) en 'Transgender Alliance for Community' (Wickman, 2001:59).

2.3.2.2 De strategie van rechten eisen als een minderheid

Vanaf medio jaren negentig ontstond er een nieuwe, meer radicale benadering van transgender activisme. "The activism became more open, visible and bold. Political lobbying was intensified" (Wickman, 2001:59). In de VS ontstonden twee nieuwe organisaties die zich specialiseerden in lobbywerk: 'It's time America' (1994) en 'GenderPac' (1995). Met de organisatie van de 'National Gender Lobby day' op 4 oktober 1995 komen honderden transgender activisten zichtbaar naar buiten met hun eisenbundel en spreken ze met de senaats- en kamerleden van Capitol Hill. Organisaties als 'Transsexual Menace' en 'Transgender Nation' doen aan directe politieke actie met betrekking tot onderwerpen als geweld op en sociale marginalisatie van transgendere personen (Wickman, 2001; Califia, 1997).

Califia (1997:221-243) bespreekt een resem factoren die bijdragen tot een verschuiving in de agenda van de transgenderbeweging. De eerste reeks factoren situeren zich in de transgendergemeenschap en hebben te maken met 'nieuwe overlevingsstrategieën en identiteitsopties': de toenemende organisatie en zichtbaarheid van de transmannen, de ervaringen van voldoende mensen met het behandelingsprogramma van de 'gender clinics' om uit te groeien tot 'geïnformeerde consumenten' en de opkomst van transgender als identiteit naast man of vrouw. De tweede reeks factoren spelen zich af buiten de transgendergemeenschap en hebben te maken met enkele voorvallen van geweld op transgendere personen en de portrettering in de media hiervan. Verschillende auteurs (Hale, 1998; Sloop, 2000; in Wickman, 2001) identificeren de demonstraties aan het gerechtsgebouw in Falls City, Nebraska, gedurende het proces op de moord van Brandon Teena²⁰, als het startpunt van deze nieuwe vorm van transgenderactivisme (Wickman, 2001). Ten slotte, de derde reeks factoren betreft de conflicten met de sociale bewegingen die transgendere activisten als hun bondgenoten beschouwden. Bijvoorbeeld de houding van 'womyn born womyn only', een radicale lesbische stroming die enkel als-vrouwen-geboren vrouwen die van vrouwen houden omarmt. Dit was het beleid van onder meer het Michigan Womyn's Music Festival, wat leidde tot de nachtelijke ontzetting van een transvrouw op het festival in 1991. De vele verontwaardigde reacties leidden tot het ontstaan van het 'Camp Trans', dat naast het domein van het Michigan Womyn's Music Festival een alternatief festival aanbiedt en jaarlijks protesteert tegen deze uitsluiting

²⁰ Brandon Teena was een transman die op 21 jarige leeftijd brutaal werd verkracht en vermoord in 1994. De film "Boys don't cry" is gebaseerd op zijn levensverhaal.

(Wickman, 2001; Califia, 1997; Wilchins, 1997). De groep van (lesbische) transvrouwen kende een groeiend publiek activisme naar aanleiding van zulke ervaren uitsluiting in lesbische kringen en werd daardoor erg zichtbaar (Califia, 1997). Een ander voorbeeld is de portrettering van Brandon Teena in holebimedia als een vrouw en de benadering van de moord als antilesbisch geweld. Dit wekte veel woede op in de transgendergemeenschap, zeker onder transmannen die hem zagen als één van hen. "The inability of gay media or organisations to process this case as a violation of transsexuals' human rights encouraged many transgendered people to become more outspoken, since it became very clear that the older, larger, and more well-established gay institutions were deeply insensitive to the implications of Teena's murder" (Califia, 1997:230).

Deze drie groepen factoren deden een eigen politieke agenda van transgender personen als minderheidsgroep ontstaan.

2.3.3 Transgenderbewegingen in Europa

De meeste transgenderorganisaties in Europa zijn zelfhulp- en praatgroepen, zonder financiële inkomsten en zonder officiële structuur. Sommige zijn goed georganiseerde groepen, zoals Press for Change (het Verenigd Koninkrijk). De groepen zijn georganiseerd in grote steden en zijn de laatste tien à vijftien jaar ontstaan. Stilaan worden ze professioneler, voegen ze lobbying toe als belangrijke doelstelling van de organisatie, en verenigen ze zich op landelijk en Europees niveau (Eisfeld, 2006).

Op het Europese niveau zijn twee belangenorganisaties voor transgender personen actief: ILGA-Europe en het European Transgender Network.

De Europese belangenorganisatie ILGA-Europe²¹ heeft sinds 2000-2001 de 'T' toegevoegd aan haar werking en staat nu voor LGBT. De aandacht voor transgender thematieken en politieke strijd binnen een holebi-organisatie is echter niet steeds vanzelfsprekend (ILGA-Europe, 2005). Waar de holebibeweging zich organiseert op basis van het gemeenschappelijk kenmerk 'seksuele voorkeur', organiseert de transgenderpopulatie zich onder de noemer 'genderidentiteit', wat deels of tijdelijk kan overlappen, maar niet altijd. Vandaar dat de transbeweging niet echt aansluiting zoekt bij de holebibeweging, en de holebibeweging het issue van genderidentiteit niet ten volle exploreert. Het is een discussie die zowel op Europees niveau als op landelijk niveau gevoerd wordt.

²¹ ILGA-Europe is de Europese regio voor de International Lesbian and Gay Association, en werkt voor mensenrechten en gelijkheid voor lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender (kortweg LGBT) personen op Europees niveau. Zie <http://www.ilga-europe.org/>.

In november 2005 vond een 'First European Transgender Council on civil and political rights' plaats in Wenen, Oostenrijk, waar 65 groepen uit 23 verschillende landen debatteerden en stemden over transgendere rechten in Europa. Als resultaat werd het 'European Transgender Network' opgericht²². Op het programma staan lobbying voor de rechten van transgendere personen op het vlak van voornaams- en geslachtswijziging; anti-discriminatie en toegankelijke gezondheidszorg; versteviging van de transgendergemeenschap; en voorlichting, ook in holebi en feministische kringen.

Nederland kent net als de rest van West-Europa een veelheid aan transgenderorganisaties. Op 6 november 2004 organiseerden Stichting T-Image en de Schorerstichting de T3 conferentie waarop ze vraagstukken voor transgenders op het gebied van hulpverlening, de Nederlandse wetgeving en maatschappelijke acceptatie aankaartten²³. Aansluitend op de conferentie gaf T-image het boek "Doe T Zelf. Transgenderorganisaties in Nederland" uit²⁴ en ondernam men pogingen tot het vormen van een overlegmodel. Het Transgender Netwerk Nederland ging van start in januari 2006 en is een samenwerking tussen zeven organisaties: COC Amsterdam, de Landelijke Kontaktgroep Travestie en Transseksualiteit, de Noodles, Projectgroep Zorg en Communicatie, T&T Groep Amsterdam, Werkgroep Transseksualiteit en Genderdysforie van het Landelijk Bureau Humanitas en Stichting T-Image²⁵. Dit Transgender Netwerk Nederland debatteert met de bestaande organisaties en inventariseert wensen en standpunten vooraleer standpunten worden ingenomen. Thema's als aanpassing van de medische protocollen en de behoefte aan volledige afschaffing van de persoonsregistratie staan op de agenda (Hermans, 2006).

In België ontbreekt tot nu toe elk onderzoek naar de transgenderbeweging. Er zijn geen conferenties, er is geen koepelorganisaties of platvorm, geen gemeenschappelijk kanaal, website, tijdschrift of boek. Dit onderzoek heeft als doel de kennis over de transgenderbeweging in Vlaanderen en Brussel te vergroten en de organisaties met betrekking tot hun organisatiekenmerken, netwerken en gelijkkansennoden in kaart te brengen (zie verder in deel II). Eerst bespreken we de wettelijke omkadering en beleidsperspectieven met betrekking tot transgendere personen in paragraaf 2.4.

²² Zie <http://tgeu.net/>.

²³ Zie http://www.homo-emancipatie.nl/t3_conferentie.html/.

²⁴ Zie Bakker & Kui (eds.) (2005).

²⁵ Zie http://www.homo-emancipatie.nl/transgender_netwerk_nederland_opgericht_.html/ en <http://www.t-image.org/>.

2.4. Wettelijke omkadering en beleidsperspectieven

We bespreken de wetgeving en rechtspraak op Europees niveau (in 2.4.1). Deze regelgeving is de leidraad voor federale wetgeving (in 2.4.2). We eindigen onze bespreking met het invoeren van transgender personen als doelgroep voor een gelijkheidsbeleid (2.4.3). De besproken thema's en lacunes worden vertaald in beleidsaanbevelingen in hoofdstuk 6 (in deel III).

2.4.1 Wetgeving en rechtspraak in Europa

Met betrekking tot transseksualiteit zijn er twee hoofdthema's op wettelijk vlak: het recht om van geslacht te veranderen en het recht beschermd te worden tegen discriminatie.

De geslachtsregistratie van personen bij de geboorte heeft impact op een aantal specifieke geslachtsgebonden rechten en plichten op latere leeftijd waaronder militaire dienst en huwelijk (Wickman, 2001). Wetgeving om van geslacht te kunnen veranderen en wetgeving tegen discriminatie stond van meet af aan hoog op de Europese politiek agenda.

Het Europese Parlement bracht in 1989 een resolutie uit met betrekking tot discriminatie van transseksuele personen (European Parliament, 1989). Het Parlement riep de Raad van Europa en de Commissie van de Europese Gemeenschap en de lidstaten op om voorzieningen en regelgeving te organiseren om het recht van transseksuele personen op medische geslachtsverandering te vrijwaren, en definieerde daarbij minimum standaards voor de procedure, waaronder de legale erkenning van de nieuwe burgerlijke staat. "The resolution called for protection against employment discrimination, reimbursement of the costs of sex reassignment treatments by health insurance, dissemination of information on the problems of transsexuals to relevant authorities, public funding for transsexuals' advice centres, self-help organisations, further medical research on transsexuality, and recognition of persecution on the grounds of transsexuality as grounds for asylum" (Wickman, 2001:34-35).

Deze resolutie van het Europese Parlement werd onmiddellijk ondersteund door aanbeveling 1117 van 29 september 1989 van de Raad van Europa, gericht aan de Ministerraad, om de lidstaten uit te nodigen wetgeving in te voeren dat het recht van transseksuelen garandeert om hun burgerlijke staat in overeenstemming te brengen met hun eigen genderidentiteit, en transseksuelen te beschermen tegen discriminatie (Council of Europe, 1989). De Raad van Europa organiseerde tevens het 'XXIIIrd Colloquium on

European Law' in Amsterdam in 1993, waar onder andere de problemen van transseksualiteit in geneeskunde en recht werden bediscussieerd (Delvaux, 1993).

De progressieve aanbevelingen en resoluties van de Raad van Europa (1989) en het Europese Parlement (1989) roepen op om een uitgebreide wetgeving voor transseksuele personen te voorzien in de wetgeving van de lidstaten. Transseksuele personen kunnen hun klachten over onjuiste behandeling door het thuisland aan een Europese autoriteit voorleggen: de Europese Commissie voor de Mensenrechten en het Europees Hof voor de Mensenrechten behandelen deze zaken. De meeste zaken uit het verleden zijn ingediend door inwoners van het Verenigd Koninkrijk omdat dit land tot voor 2005 geen mogelijkheid voorzag om nieuwe correcte geboorteaktes uit te reiken. De veelheid aan rechtszaken maken in het algemeen duidelijk dat de progressieve richtlijnen en aanbeveling (nog) niet veel nationale wetgeving tot gevolg hebben. "The case law that appears in the decision of the European Commission and the Court of Human Rights makes it clear that existing conventions and legislation do not ensure the level of legal protection aimed at by the resolutions aim. Most of the decisions are in favour of the state (Wickman, 2001:35-36).

De artikelen 8 en 12 van de Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele Vrijheden (EVRM), met name het recht op eerbiediging van privé-, familie- en gezinsleven (art. 8) en het recht te huwen en een gezin te stichten (art. 12), zijn de meest gebruikte artikelen in rechtszaken met betrekking tot transseksualiteit (Wickman, 2001). "Uiting kunnen geven aan de ervaren genderexpressie ontbreekt vooralsnog op de lijst van mensenrechten. Toch is het een fundamenteel gegeven van ons mens-zijn: onze genderidentiteit, onze genderdiversiteit" (Taillieu, 2005).

Een aantal rechtszaken zijn het vermelden waard²⁶. Door een arrest van het Europees Hof van Justitie in de zaak "P tegen S en Cornwall County Council" van 30 april 1996²⁷ wordt de discriminatie ten aanzien van transseksuele personen beschouwd als een vorm van discriminatie op basis van geslacht, en is daardoor verboden onder de Europese richtlijn 76/207/EEG van de Raad van 9 februari 1976 betreffende de tenuitvoerlegging van het beginsel van gelijke behandeling van mannen en vrouwen ten aanzien van de toegang tot

²⁶ Voor een overzicht van de rechtszaken op basis van transseksualiteit in Europa, zie <http://www.pfc.org.uk/node/294#euleg/>.

²⁷ Voor een Nederlandse versie zie: http://europa.eu.int/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!celexplus!prod!CELEXnumdoc&numdoc=61994J0013&lg=nl/

het arbeidsproces, de beroepsopleiding en de promotiekansen en ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden. "The crucial outcome of P's case was the ruling that the ECC Equality Treatment Directive 1976 does apply to trans people" (Press for Change, 2006).

Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens deed pas in 2002 een uitspraak ten voordele van transseksuele personen. In de zaak "Goodwin & I" van 11 juli 2002 brak ze met haar eerdere redeneringen en oordeelde ze dat de gebrekkige juridische erkenning van het postoperatieve geslacht van een transseksuele persoon strijdig is met het recht om eerbiediging van het privéleven (art. 8 VRM) en het recht op huwelijk (art. 12 EVRM). Het zorgde ervoor dat het Verenigd Koninkrijk een wetgeving moest voorzien (de Gender Recognition Bill²⁸) dat het postoperatieve geslacht van een transseksueel persoon erkende (Press for Change, 2006).

In 2006 wordt voor het eerst een vonnis van het Hof van Justitie in een implementatie van een richtlijn opgenomen: de richtlijn 2006/54/EC van het Europese Parlement en van de Raad van 5 juli 2006. "This Directive aims to consolidate (and repeal) a number of separate Directives that already exist on gender equality as well as codifying some of the case law - all with a view to making the law more transparent. It includes explicit protection against discrimination arising from the gender reassignment of a person" (Press for Change, 2006). In artikel 3 stelt deze richtlijn namelijk: "The Court of Justice has held that the scope of the principle of equal treatment for men and women cannot be confined to the prohibition of discrimination based on the fact that a person is of one or other sex. In view of its purpose and the nature of the rights which it seeks to safeguard, it also applies to discrimination arising from the gender reassignment of a person". Deze richtlijn moet verwarring in de toekomst voorkomen en vermeldt voor het eerst uitdrukkelijk de discriminatie tengevolge van 'gender reassignment' (genderverandering) als behorende tot het principe van gelijke kansen en gelijke behandeling van mannen en vrouwen in zaken van tewerkstelling en beroep.

2.4.2 Wetgeving en rechtspraak in België

De aanbeveling 1117 (Council of Europe, 1989) werd pas recent in België ter harte genomen. In de beleidsnota van de Minister van Justitie Verwilghen voor het begrotingsjaar 2001 stond te lezen dat "een aantal discriminaties, die bestaan op het vlak van de verschillende samenlevingsvormen zullen worden weggewerkt. Onder meer een uitwerking van een volwaardige partnerregeling voor partners van gelijk geslacht,

²⁸ Zie <http://www.pfc.org.uk/node/392>

gekoppeld aan de uitwerking van een regeling voor het sociaal ouderschap en een verdere invulling van de wettelijke samenwoning. Bovendien zal er een Belgische transseksuelenwetgeving worden uitgewerkt, ten einde een einde te maken aan de toestand van rechtsonzekerheid en elk gevaar van willekeur op dat vlak uit te sluiten". (Verwilghen, 2001).

De administratieve dienst van het Ministerie van Justitie verrichtte, na een klacht van een transseksueel persoon, een rechtsvergelijkend onderzoek waarin het de juridische situatie van transseksuelen in verschillende landen waar wel wetgeving in dat verband bestaat (Nederland, Duitsland, Italië, Oostenrijk en Turkije) bestudeerde en in kaart bracht.

In vergelijking met andere landen hebben transseksuele personen het, dankzij de wettelijke veranderingen van de laatste jaren, in België nog niet zo slecht. Door de openstelling van het huwelijk voor paren van gelijk geslacht in 2002 werd er van een gehuwd persoon die officieel van geslacht verandert niet meer gevraagd eerst te scheiden. Het recht op huwelijk (art. 12 EVRM) is hiermee beschermd. De openstelling van adoptie voor paren van gelijk geslacht in 2006 is een verder stap in de goede richting wat het beschermen van het vormen van een gezin (art. 12 EVRM) betreft. Door middel van een Ministerieel Besluit kunnen transseksuele personen in België de voornaam laten aanpassen, weliswaar als gunst van de Minister van Justitie. De officiële verandering van geslacht op de geboorteakte is mogelijk maar vraagt een (vaak dure) gerechtelijke procedure voor de rechtbank van eerste aanleg binnen het arrondissement waar men geboren werd. Deze 'vordering van staat tot wijziging van het geslacht' is juridisch te bekomen omdat er geen wet is die de verandering van staat regelt. Beide procedures zorgen voor rechtsonzekerheid, reden waarom het federale parlement de aanbeveling 1117 (Council of Europe, 1989) omzet in federale wetgeving.

Daartoe werd in maart 2004 het 'Wetsvoorstel betreffende de transseksualiteit' van Hilde Vautmans (VLD), Valérie Déom (PS), Marie-Christine Marghem (MR) en Guy Swennen (SP.A-Spirit) ingediend in het Belgische parlement²⁹. Dit wetsvoorstel heeft de bedoeling de voornaams- en geslachtswijziging als een recht toe te kennen en administratief te laten verlopen. Na bespreking in de Commissie Justitie van de Kamer, het inwinnen van

²⁹ Zie Parlementair Document 51K0903 op <http://www.dekamer.be/>.

adviezen van verschillende bevoegde ministers³⁰, het organiseren van een hoorzitting³¹, het opvragen van het advies van het Raadgevend Comité voor bio-ethiek³², en de bespreking van een aantal amendementen³³, werd het wetsvoorstel per 6 juli 2006 aangenomen in de plenaire Kamer³⁴ en vervolgens naar de Senaat gezonden voor evocatie. De vervalddag voor de evocatie is (op moment van dit schrijven) vastgelegd op 18 oktober 2006. "Indien de Senaat het wetsvoorstel evoceert, zal het ook daar in commissie en nadien in plenaire vergadering besproken worden en goedgekeurd of eventueel geamendeerd. Indien de Senaat amendeert gaat de tekst terug naar de Kamer voor bespreking en wordt een eindbeslissing genomen. Indien de Senaat beslist om niet te evoceren, wordt de aangenomen tekst ter bekrachtiging naar de Koning gezonden en wordt zij wet" (Genderstichting, 2006).

We zoomen even in op een aantal aspecten van het wetsontwerp betreffende de transseksualiteit, en bespreken vervolgens de positie van transgendere personen met betrekking tot de antidiscriminatiewet en de arbeidsmarkt.

2.4.2.1 Wetsontwerp betreffende de transseksualiteit

Het 'Wetsontwerp betreffende de transseksualiteit' voorziet het recht om officieel de voornaam- en geslachtsregistratie aan te passen, in overeenstemming met aanbeveling 1117 (Council of Europe, 1989). Het recht op voornaamswijziging is volgens de artikels in het wetsontwerp gebonden aan de voorwaarde van hormoongebruik, en enkel de personen die een chirurgische ingreep ondergingen die hen belet zich nog te kunnen voortplanten in de oorspronkelijk geslacht, verkrijgen het recht om officieel hun geslacht te laten

³⁰ Advies van de heer Patrick Dewael, vice-eerste minister en minister van Binnenlandse Zaken, advies van de heer Didier Reynders, vice-eerste minister en minister van Financiën, en advies van de heer Rudy Demotte, minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid.

³¹ Met mevrouw Marie-Christine Vrijens en de heer Grollet, advocaat (Collectif Trans-Action), de heer Koen Taillieu (Genderstichting), Dr. Griet De Cuypere (UZ Gent), psychiater, mevrouw Deborah Lambillotte (Genderactiegroep), de heer Kristof Uytterhoeven, plaatsvervangend docent aan de KULeuven, advocaat, en Dr. Marijke De Cat, chirurg.

³² Zie DOC 51 0903/002 op <http://www.dekamer.be/>.

³³ Zie DOC 51 0903/003, DOC 51 0903/004 en DOC 51 0903/005 op <http://www.dekamer.be/>.

³⁴ Zie DOC 51 0903/006 voor het verslag namens de commissie voor de justitie, DOC 51 0903/007 voor de tekst aangenomen voor de commissie voor de justitie, en DOC 51 0903/008 voor de tekst aangenomen in de plenaire vergadering en overgezonden aan de senaat, op <http://www.dekamer.be/>.

aanpassen in de geboorteakte. Dit zorgt voor enkel problematische punten die we kort bespreken³⁵.

(1) Het opnemen van medische condities, waardoor de wetgever bepaalde medische handelingen oplegt (een privé aangelegenheid die zich afspeelt tussen arts en patiënt en die wordt afgestemd naargelang mogelijkheid en behoefte) vooraleer men bepaald recht bekomt, is o.i. *in strijd met het recht om eerbiediging van het privéleven* (art. 8 VRM). België riskeert hierdoor een veroordeling van het Europees Hof van de Rechten van de Mens.

(2) De bepalingen van de precieze medische criteria, zoals de eisen van hormoongebruik en onomkeerbare onvruchtbaarheid, *sluiten een grote groep personen uit* die (nog) geen aanspraak kunnen maken van dit recht op de voornaams- en geslachtswijziging en bevestigt de tweedeling man/vrouw. De mogelijkheid tot aanpassing van de 'staat van de persoon' dient o.i. open te staan voor alle gendervariante personen die een verklaring kunnen voorleggen van een psychiater waarin deze stelt dat de desbetreffende persoon de diagnose van GID heeft (zie eerder) en reeds geruime tijd permanent leeft in een andere genderrol dan deze vermeld op de geboorteakte. Op deze manier worden de desbetreffende artikelen herschreven met (eerder) sociale in plaats van (louter) medische criteria, en laat dit ruimte voor toekomstige ontwikkelingen en evoluties in de behandelingsprotocollen volgens de HBIGDA (zie eerder). Buitenlandse voorbeelden zoals in het Verenigd Koninkrijk en Spanje tonen aan dat progressievere wetgeving mogelijk is. Sommige transgendere personen wensen of kunnen om persoonlijke, sociale, financiële of medische redenen niet alle stappen in het behandelingsproces te zetten. Bovendien kent elke behandeling een fase waarin de officiële geslachtsidentiteit en de genderidentiteit nog niet in overeenstemming zijn met elkaar. Dit wetsvoorstel heeft niets voorzien om deze periode (die enkele jaren kan duren) op het vlak van identificatiedocumenten te overbruggen, ondanks de aanbevelingen hieromtrent in de resolutie met betrekking tot discriminatie van transseksuele personen (European Parliament, 1989) en aanbeveling 1117 (Council of Europe, 1989).

(3) Het wetsontwerp mist aansluiting met de *medische ontwikkelingen* zoals de medische praktijk van het invriezen van sperma en eicellen. Hierdoor creëert het wetsontwerp reeds bij installatie toekomstige juridische problemen en ongelijkheden. Een transvrouw die haar sperma gebruikt ter inseminatie van haar vrouwelijke partner verliest elke band met

³⁵ Zie voor een uitgebreide bespreking van de totstandkoming van dit wetsvoorstel en de implicaties ervan, Motmans (2006) (in press).

het eigen genetisch materiaal en wordt beschouwd als meemoeder, en zal overeenkomstige de wetgeving hieromtrent haar eigen (genetisch verwant) kind moeten adopteren zoals dat bij lesbische koppels het geval is om een juridische band te creëren.

(4) In tegenstelling met andere landen verkrijgen de aanvragers geen nieuwe geboorteakte, en (indien van toepassing) een nieuwe huwelijksakte en geboorteakten van de reeds geboren kinderen, maar wordt er een kanttekening gemaakt in de oorspronkelijke akten, wat de *bescherming van de privacy van de betrokkenen* niet ten goede komt. De afschriften uit de geboorteakten mogen wel enkel het nieuwe geslacht en voornaam vermelden, de vernietiging van de oude akten en het opmaken van nieuwe biedt meer garantie in het kader van de privacy en getuigt van meer respect voor de persoon in kwestie.

De *titel van het wetsontwerp* is ongelukkig gekozen, gezien de veelheid aan thema's opgenomen in de resolutie met betrekking tot discriminatie van transseksuele personen (European Parliament, 1989) en de aanbeveling 1117 (Council of Europe, 1989). De andere aanbevolen thema's liggen dan ook nog te wachten op regelgeving: bescherming tegen arbeidsdiscriminatie (zie verder), terugbetaling van de kosten van geslachtsaanpassende behandeling door gezondheidsverzekeraars³⁶, verspreiding van informatie over de problemen van transseksuele personen aan relevante autoriteiten, publieke fondsen voor hulpcentra voor transseksuele personen en zelfhulporganisaties³⁷, verder medisch onderzoek met betrekking tot transseksualiteit, en erkenning van de vervolging op grond van transseksualiteit als reden voor asielaanvraag.

2.4.2.2 Antidiscriminatiewet

In België schrapte het Arbitragehof³⁸ de limitatieve lijst die in de burgerrechtelijke bepalingen van de antidiscriminatiewetgeving stond, waardoor nu *elk* ongeoorloofd (i.e. niet objectief en redelijk te rechtvaardigen) onderscheid verboden is. De limitatieve lijst blijft wel bestaan wat betreft de strafmaatregelen en bevat handicap, seksuele

³⁶ Transseksualiteit wordt tegenwoordig in sommige hospitalisatie- en levensverzekeringen opgenomen in de lijst van gronden die niet verzekerd worden. Heel wat dure ingrepen worden geheel of voor een groot deel verhaald op het eigen aandeel van de patiënt (epilatie, borstverwijdering of vergroting, reconstructieve chirurgie,...).

³⁷ De werking van de *enige* eerstelijnsvoorziening voor transgender personen, de Genderstichting (deel van CAW Artevelde te Gent), werd zelfs begin 2006 teruggebracht van twee fulltime equivalente beroepskrachten naar anderhalf (zie verder).

³⁸ Zie Arbitragehof, arrest nr. 157/2004 van 6 oktober 2004, inzake de beroepen tot gehele of gedeeltelijke vernietiging van de wet van 25 februari 2003 - BS, 18.10.04.

geaardheid, leeftijd, gezondheid, overtuiging, fysieke eigenschap, burgerlijke staat, fortuin, racisme en geslacht. Hierdoor werd er een onhoudbare situatie gecreëerd, wat vooral op vlak van arbeidswetgeving leidde tot onduidelijkheden en discussies.

Men werkt nu aan een herziening van de antidiscriminatiewetgeving. 'Racisme' en 'geslacht' krijgen een specifieke wetgeving waarin respectievelijk de bepalingen uit de voormalige antiracismewet en de bestaande wetgeving in verband met geslachtsdiscriminatie verenigd worden met de antidiscriminatiewetgeving³⁹. Personen die zich gediscrimineerd voelen omwille van hun genderidentiteit kunnen dan beroep doen op 'de wet ter bestrijding van discriminatie van vrouwen en mannen'. De bevoegde instantie is het Instituut voor de Gelijkheid van Vrouwen en Mannen (IGVM)⁴⁰.

Het IGVM werd opgericht in december 2002. Het is de federale overheidsinstelling die instaat voor het waarborgen en bevorderen van de gelijkheid van vrouwen en mannen en de bestrijding van elke vorm van discriminatie en ongelijkheid op basis van het geslacht. "Alle klachten betreffende discriminatie op basis van geslacht, hierbij inbegrepen transseksualiteit, op het domein van arbeid of goederen en diensten. Federaal betekent dat niet kan opgetreden worden in materies die tot de bevoegdheid behoren van de Gemeenschappen en Gewesten" (IGVM, 2006). In mei 2006 verstuurde het IGVM een persbericht om duidelijk te maken ook transseksuele personen bij vermoeden van discriminatie klacht kunnen indienen bij het IGVM.

In verschillende staten en instanties ijvert men voor het opnemen van de termen 'genderexpressie' en/of 'genderidentiteit' als grond waarop discriminatie verboden is⁴¹. Genderexpressie is een ruimere term die toelaat alle discriminaties tengevolge van non-stereotiepe genderexpressie aan te vechten. Het invoeren van 'genderexpressie' in de lijst van gronden waarvoor de antidiscriminatiewet kan worden ingeroepen, geeft juridische grond om bestaande discriminaties aan te vechten die niet kunnen worden ondergebracht onder de noemer 'geslachtsdiscriminatie'. Het expliciet opnemen van transgender personen in de 'de wet ter bestrijding van discriminatie van vrouwen en mannen', zoals

³⁹ Tevens voorziet men een wet voor de overige gronden die opnieuw limitatief zullen opgesomd worden (deze keer met taal en politieke voorkeur en met verwijzing naar de internationale instrumenten waarin deze gronden opgenomen worden).

⁴⁰ Zie <http://www.igvm.fgov.be/>.

⁴¹ Amerikaanse staten Vermont en Hawaii voegden in 2006 genderidentiteit en genderexpressie toe aan de antidiscriminatiewet., Universiteit van Yale (genderidentiteit en genderexpressie) en Harvard Universiteit (genderidentiteit) namen deze gronden op in hun antidiscriminatiebeleid. Amerikaanse Bedrijven als Ford en IBM gingen hun hierin voor.

gebeurde in de richtlijn 2006/54/EC (European Parliament & Council, 2006) kan tevens verwarring en rechtsonzekerheid voorkomen.

2.4.2.3 Arbeidswetgeving: gelijke kansen m/v

De richtlijn 2006/54/EC (European Parliament & Council, 2006) vermeldt voor het eerst uitdrukkelijk de discriminatie tengevolge van 'gender reassignment' (genderverandering) als behorende tot het principe van gelijke kansen en gelijke behandeling van mannen en vrouwen in zaken van tewerkstelling en beroep. De wet van 7 mei 1999 op de gelijke behandeling van mannen en vrouwen ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden, de toegang tot het arbeidsproces en de promotiekansen, de toegang tot een zelfstandig beroep en de aanvullende regelingen voor sociale zekerheid, is tevens van kracht.

Op het vlak van de positie van transgendere personen op de werkvloer is enig onderzoek bekend. Vennix (2002) bijvoorbeeld haalt schokkende cijfers aan uit een onderzoek over transseksuelen en werk (Kuiper, 1991). Kuiper (1991) onderzocht in 1982 en in 1990 eenzelfde groep transgender personen. Van de groep (trans)vrouwen die nog voor een operatie stonden was 72% zonder werk, van deze groep was na de operatie nog 60% zonder werk. Van de groep (trans)mannen voor de operatie was 64% zonder werk, van deze groep was na de operatie nog 40% zonder werk. Dezelfde groep werd in 1990 opnieuw bevestigd. Van de groep (trans)vrouwen was nog steeds 59% zonder werk. Van de groep (trans)mannen zat nog 16% zonder werk. Hieruit valt dus af te leiden dat vooral vrouwen veel hinder ondervinden in het zoeken naar werk. Maar zelfs voor de mannen ligt het percentage werklozen uitzonderlijk hoog.

Een recent Fins onderzoek van Mustola & Lehtonen (2004) onderzocht zowel de positie van 726 holebi's als 108 transgendere personen op de arbeidsmarkt en vergeleek die met elkaar. Qua scholingsgraad kwamen beide groepen overeen, maar opvallend was dat er in de groep transgendere personen 16% zelfstandigen waren. In vergelijking met holebi's deden transgendere personen minder gemakkelijk een 'coming-out' op het werk, zowel naar collega's als oversten. Vooral de travesties en de transvrouwen bleken het meest gesloten te zijn. De 'coming out' verliep vaak gedwongen doordat diploma's nog de oude voornaam vermelden of omdat collega's die het via-via te weten kwamen. In het algemeen werd 14% op het huidige werk gepest op het werk, en 8% werd rechtstreeks omwille van hun genderexpressie gepest. (Dit percentage valt nog hoger te interpreteren als men weet dat de travesties - die bijna de helft van de respondenten uitmaakten - hier niet inbegrepen zijn, aangezien zij geen outing op het werk deden). Gediscrimineerde personen spreken in eerste instantie hun eigen zelfhulpgroepen, directe overste en

behandelaars aan. In principe is genderidentiteit een privé-aangelegenheid en mag er op een sollicitatiegesprek niet naar gevraagd worden, maar het is vaak moeilijk te verbergen door diploma's of curricula vitae's.

De resultaten van het onderzoek 'Transgenders en werk' van Vennix (2005-2006), uitgevoerd voor de Rutgers Nisso Groep en in samenwerking met de Nederlandse vakbond ABVAKABO, laten nog even op zich wachten, maar de eerste resultaten werden op een studiedag op 13 mei 2006 gepresenteerd⁴². Het onderzoek verliep via een on-line enquête waarin zowel Vlaamse als Nederlandse respondenten werden bevraagd omtrent hun ervaringen op de arbeidsmarkt. De enquête werd door een 700-tal respondenten ingevuld, waaronder een 150-tal Vlamingen, en overwegend (600-tal) transvrouwen. De meesten hadden werk. Toch blijkt dat 60% van de werkloze transgenders zich afgewezen voelt en het eigen transgender zijn ervaart als een carrièrebarrière bij het zoeken van werk en bij het vinden van een job overeenkomstig de eigen capaciteiten. "Van de werkende transgenders die zich ooit hadden aangemeld bij een genderkliniek wist voor 25% niemand op het werk iets van het transgender zijn. Bij degenen die zich niet hadden aangemeld was dat 63%. Transgenders bij wie er op het werk niemand op de hoogte was, gaven dit aan als stresserend. Voor de mensen die wel open zijn op het werk (en die vermoedelijk een gunstigere werkplek hebben) geeft 50% aan vervelende ervaringen met collega's gehad te hebben in de laatste zes maanden voorafgaand aan het invullen van de enquête" (Van Hove, 2006). Over het algemeen is men veel meer tevreden over de omgang met vrouwelijke collega's dan die met mannelijke collega's.

De precieze factoren die de hoge werkloosheidscijfers helpen verklaren zijn in bovenstaande onderzoeken reeds aangehaald, maar vragen nader onderzoek. Een van de redenen die zeker meespeelt, is de kwestie van de aanpassing van de oude diploma's. Een groot probleem voor volwassenen die officiële van voornaam en geslacht veranderden, is dat zij zich niet langer kunnen beroepen op behaalde getuigschriften of diploma's zonder daarbij ongewild een gedwongen 'coming out' te doen ten aanzien van de nieuwe werkgever. Ook het voorleggen van een curriculum vitae, aanbevelingsbrieven en dergelijke, kan problematisch zijn. De betrokkene kan wel een aanvraag doen bij de instelling waar de getuigschriften en diploma's behaald werden. Met enig geluk ontvangt hij/zij een nieuw diploma of getuigschrift. Het is immers de instelling waar de student

⁴² Zie ook http://www.genderstichting.be/nl/conferentie_genderdysforie_en_werk_roosendaal_130506.pdf/.

was ingeschreven die de graden toekent en de diploma's uitreikt⁴³. Die instellingen kunnen vervolgens op het originele diploma schrappingen en kantmeldingen aanbrengen om meer conform te zijn aan de geslachtswijziging. Deze procedure is volledig rechtsgeldig, maar deze regeling staat nergens expliciet beschreven.

In het Verenigd Koninkrijk werd door Press for Change (1998) een "Code of practice" uitgegeven⁴⁴. Deze informatiebrochure behandelt de juridische rechten, wetgeving en bevoegde instanties voor transseksuele personen op de arbeidsmarkt en geeft een overzicht van alle thema's die op de werkvloer een rol kunnen spelen. Ook de Vlaamse Genderstichting maakte reeds een mini-brochure, gebaseerd op Nederlandse voorbeelden. Een actualisering en uitbreiding van deze brochure naar aanleiding van recente rechtspraak en regelgeving, en een ruime verspreiding naar bevoegde instanties dringt zich op.

2.4.3 Inbedding in een gelijkheidsbeleid

Ten slotte willen we in deze laatste paragraaf stilstaan bij de positie van transgendere personen in een gelijkheidsbeleid. In de laatste legislatuur werd onder invloed van het werk verricht aan het Steunpunt Gelijke kansen, gelijke kansen gedefinieerd als het samengaan van vier dimensies: emancipatie, non-discriminatie, diversiteit en solidariteit⁴⁵. (On)gelijke kansen worden gezien als een intersectioneel, dynamisch en integraal gegeven dat van belang is over de gehele levensloop. Als we deze concepten toepassen op wat in theorie en maatschappij 'nieuwe' gelijkheidsdoelgroepen wordt genoemd, namelijk de gendervariante personen, dan lijkt voor elk van de dimensies iets te zeggen.

2.4.3.1 Emancipatie

Bij emancipatie staat de ontplooiing van het individu centraal. Gelijke kansen betekent hier dat men rekening wil houden met de individuele gelijke kansen van mensen binnen bepaalde groepen. Door de groeiende maatschappelijke aandacht wordt transseksualiteit meer aanvaard, de rest van de gendervariante populatie blijft echter erg onzichtbaar.

⁴³ Sinds 1991-1992 zijn hogescholen zelf bevoegd om diploma's uit te reiken. Ook de universiteiten zijn - volgend uit het universiteitendecreet van 1991 en het structuurdecreet van 2003 - autonoom bevoegd voor het uitreiken van de diploma's met de verleende graden.

⁴⁴ Zie <http://www.pfc.org.uk/node/238/>.

⁴⁵ Zie de jaarboeken van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid: Michielsens, e.a. (2003); Spee, e.a. (2004); Godemont, e.a. (2005).

Correcte en genuanceerde beeldvorming vormt voor transgendere personen een serieuze opstap naar emancipatie en empowerment. Mediamakers spelen hierin een grote rol. Meer wetenschappelijk onderzoek kan vooroordelen en misvattingen omtrent gendervariatie helpen wegwerken en oplossingen aanreiken voor knelpunten. Vorming en sensibilisering in het onderwijs, op de werkvloer en in de hulpverlening zijn cruciaal. Het stimuleren en ondersteunen van transgenderorganisaties en personen in het vormen van zelfhulpgroepen kan gevoelens van eenzaamheid, depressies en zelfmoordneigingen voorkomen.

2.4.3.2 Non-discriminatie

Non-discriminatie houdt in dat men personen of groepen van personen niet uitsluit omwille van specifieke kenmerken. De transgender personen zijn met de Europese richtlijnen en aanbevelingen, zoals in bovenstaande paragrafen beschreven, reeds lange tijd doelgroep van een non-discriminatiebeleid. Toch valt er nog heel wat werk te gebeuren in België in het kader van de non-discriminatie van transgendere personen. Op het vlak van de antidiscriminatiewetgeving op de arbeidsmarkt zijn ze met de wetgeving over gelijke kansen voor vrouwen en mannen in goed gezelschap, mits uitdrukkelijk gesteld dat ook discriminatie voortvloeiende uit genderidentiteit hieronder valt. Naar analogie met de richtlijn 2006/54/EC van het Europese Parlement en van de Raad van 5 juli 2006 (zie eerder) is het expliciet vermelden van transgendere personen in de nieuwe 'wet ter bestrijding van discriminatie van vrouwen en mannen' een aan te raden piste. Maar non-discriminatie gaat verder dan dat. De besproken Europese richtlijnen en aanbevelingen geven nog heel wat meer domeinen aan waarop er werk dient te gebeuren (zie eerder). Transgender personen vormen voor de wetgever een uitdaging voor het herformuleren van heel wat regelgeving die het klassieke gezin als uitgangspunt heeft, en heteronormatieve en patriarchale ideeën in zich meedraagt. Waar de discussie over het homohuwelijk en holebi-adoptie reeds heel wat stof deed opwaaien, vraagt het loslaten van duale sekse-opvattingen in de wetgeving nog meer bereidwilligheid en emanciperend denken van de inrichtende machten.

2.4.3.3 Diversiteit

De verschuiving van het accent in het gelijkheidsdenken van doelgroepen naar kruispuntdenken (Van Brempt, 2004) belicht de diversiteit *in* een doelgroep. De dichotomie van het huidige kruispuntdenken blijft echter problematisch: sekse wordt gedacht als man of vrouw, etniciteit als allochtoon of autochtoon, seksuele voorkeur als

hetero of homo, enzovoort. Als het gelijkekansenbeleid zich richt op deze duaal gedachte doelgroepen dan dreigen mensen die zich niet in één van de twee mogelijke posities kunnen en/of willen inschrijven en (eventueel tijdelijk) geen lid zijn van desbetreffende sociale groep, door de naden van dat beleidsnet te vallen. Zo ook voor transgender personen die zich (eventueel tijdelijk) niet (kunnen) positioneren als man of vrouw. Het doorbreken van duale opvattingen in het kruispuntdenken is noodzakelijk.

2.4.3.4 Solidariteit

Solidariteit of samenhangigheid is cruciaal voor gelijke kansen. In de strijd voor gendergelijkheid en vrijheid van genderexpressie lijken gemeenschappen die samen kunnen werken, verder en verder van elkaar verwijderd te geraken⁴⁶. De thema's van de vrouwen-, holebi- en transgenderstrijd zijn nochtans met elkaar verbonden en deels overlappend. Geweld en onderdrukking op basis van gender, gendernormeringen, transfobie en homofobie zijn fenomenen die gebaseerd zijn op gelijkaardige mechanismen van macht en onderdrukking. De eventuele samenwerking met en solidariteit van de bestaande vrouwen- en holebibeweging is cruciaal voor het bewerkstelligen van gelijke kansen voor transgendere personen. Tevens kunnen zowel de holebibeweging als de vrouwenbeweging nieuwe impulsen voor (verdergaande) genderdiversiteit verkrijgen van de input van de transgenderbeweging. Samen kan worden nagedacht over toekomstige pistes die de genderdiversiteit versterken en beschermen, en kan men oplossing vinden voor bestaande regelgeving die discriminerend is voor de ene groep en tegelijkertijd kansenbevorderend voor de andere groep (zoals bijvoorbeeld de registratie van sekse).

⁴⁶ In Godemont & Motmans (2006) bleek dat vrouwenorganisaties zich niet bezighouden met de thematiek van genderdiversiteit. Holebi-organisaties hebben recent het thema van transgendere personen opgenomen (zie verder).

DEEL II: Transgenderorganisaties in Vlaanderen en Brussel

In dit tweede luik van het onderzoeksrapport komen de transgenderorganisaties en sleutelfiguren in Vlaanderen en Brussel uitgebreid aan bod. In hoofdstuk 3 gaan we in op de methodologie en de onderzoeksvragen die aan dit kwalitatieve onderzoek ten grondslag liggen. We beschrijven kort onze onderzoeksopzet, onze zoektocht naar de organisaties en sleutelfiguren, en de gebruikte interviewmethode. In hoofdstuk 4 beschrijven we de organisaties met betrekking tot hun organisatiekenmerken, netwerken en gelijkkansennoden.

3. Methodologie en onderzoeksvraag

3.1. Beschrijving opzet en onderzoeksvragen

Het hoofddoel van dit onderzoeksrapport is het in kaart brengen van het landschap van transgenderorganisaties⁴⁷ in Vlaanderen en Brussel anno 2004-2006. Bijkomend doel is een aanzet te leveren tot een eerste schets van gelijkkansennoden van transgendere personen, zoals ze door organisaties uit het middenveld worden verwoord. Door middel van diepte-interviews met actoren uit het veld wil het voorliggend rapport een antwoord bieden op een drietal sets van vragen.

De eerste set betreft de identiteitskenmerken van de organisaties: Welke organisaties zijn actief en wat zijn hun achterliggende doelstellingen? Welke organisatiekenmerken (missie en visie, structuur, doelpubliek,...) kunnen we onderscheiden? Hoe zijn ze ontstaan en waar houden ze zich mee bezig? Welke strijdpunten hebben ze en welke strategieën gebruiken ze om die kenbaar te maken? Zijn er belangengroepen te onderscheiden? Kunnen we spreken van een (politieke) transgenderbeweging?

De tweede set van vragen betreft de netwerken (formeel en informeel) in het middenveld van gender en seksuele voorkeur, in het domein van het Vlaamse gelijkansenbeleid en met de academia. Hoe zit het met de netwerken tussen organisaties, kennen ze elkaar? Kennen ze andere organisaties uit het vrouwen- of het halebimiddenveld met wie bepaalde strijdpunten eventueel gedeeld worden? Werken ze beleidsbeïnvloedend ten aanzien van maatschappij en beleidsactoren? Gebruiken ze specifieke media als strategie in hun werking? Welke bijdrage verwachten de organisaties van de academici? Welke onderzoeksnoden bestaan er?

⁴⁷ Voor definities zie deel I, 2. Transgendertheorie: concepten, perspectieven en beweging.

De derde set van vragen gaat in op de actuele noden van de transgenderbeweging zoals ze door de organisaties beleefd worden. Wat zijn hun gelijkemansnoden en bekommernissen?

In het kader van het beschermen van de privacy vernoemen we geen namen of andere persoonskenmerken van de respondenten, maar verwijzen we naar de organisaties waarvoor zij spraken. Een uitzondering maken we voor de sleutelfiguren die reeds publiekelijk gekend zijn. De lezer(es) dient steeds in acht te nemen dat de visies die vertolkt werden gedurende de interviews de persoonlijke beleving van de respondent(e) op het moment van het interview weerspiegelen, en via de eigen interpretatie hier weerslag vinden.

3.2. Op zoek naar de grassroots en sleutelfiguren

Om te weten wie deze sleutelfiguren uit het transgendermiddenveld zijn, gingen we eerst op zoek naar individuen met enige mate van zelforganisatie, de zogenaamde grassroots. Deze initiatieven zijn opgericht door de betrokkenen uit de doelgroep zelf, met als doel een ruimte te scheppen voor opvang, ondersteuning, uitwisseling (= zelfhulp, dus intern gericht), en kunnen tevens meer extern gerichte doelstellingen omvatten zoals voorlichting, acties, politiek werk. Het betreft vaak 'underground' initiatieven die niet gesubsidieerd of ingericht worden door reeds bestaande organisatie(s). Deze lijst van grassroots werd in een volgende fase aangevuld met sleutelfiguren die tijdens de interviews met de grassroots naar voren werden geschoven als bijkomende belangrijke spelers in het veld.

Aangezien dit onderzoek de netwerken met het Vlaamse beleid en met andere sociale bewegingen in kaart wilde brengen, selecteerden we ten eerste die groepen die tijdens de periode 2004-2006 (niet verplicht de hele periode) een werking hebben/hadden over de transgenderthematiek. Om vergelijking mogelijk te maken met reeds gevoerd onderzoek naar de Vlaamse vrouwen- en holebi-organisaties in het Vlaamse Gelijkekansenlandschap⁴⁸ beperkten we dit onderzoek ten tweede tot die organisaties die als doelregio Vlaanderen en/of Brussel hebben en Nederlands als voertaal⁴⁹.

⁴⁸ Zie: Godemont, Jozefien & Motmans, Joz (2006).

⁴⁹ Dit sluit slechts één andere Belgische organisatie uit die enkel in Wallonië actief is: de Beaumont Society. Zie <http://membres.lycos.fr/abcbe/>

We startten onze zoektocht naar organisaties via de website van de Genderstichting⁵⁰, de website van het Trefpunt Zelfhulp vzw⁵¹, de websites van de transgenderorganisaties zelf (naar wie linken ze?) en deden een Nederlandstalige internetsearch via Google. We legden onze lijst van de gevonden transgenderorganisaties voor ter controle aan de Genderstichting. Het bevatte de op dat moment gekende Vlaamse en Brusselse initiatieven die een werking hadden rond transgenderthematiek anno 2004-2006. Deze zoektocht leidde tot volgende geselecteerde groepen: Franjepoot, Gender Actie Groep (GAG), TGV-West, Travestieweb, Vlaamse Genderkring en Collectif Trans-Action. Tijdens de interviews peilden we of de organisaties zelf nog weet hadden van andere initiatieven die ons tot dan toe onbekend waren gebleven. Er werd geen enkele bijkomende organisatie gevonden⁵². Tevens vroegen we of er, en zo ja welke, andere actoren door de zelforganisaties als belangrijke spelers in het transgendermiddenveld geïdentificeerd werden. Er werden twee zulke 'sleutelfiguren' geïdentificeerd, namelijk het project Planet Gender⁵³ en de Genderstichting. Zij worden tevens uitgebreid voorgesteld in hoofdstuk 4.

3.3. De interviews

In totaal werden acht interviews afgenomen in februari 2006. Alle interviews vonden plaats op een tijdstip en plaats naar keuze van de geïnterviewde. Bij geen enkel interview was een derde persoon aanwezig. Eén interview vond plaats in een publieke ruimte waar anderen aanwezig waren, doch dit had geen storende effect op de vrijheid van spreken. Alle andere interviews vonden plaats in een privé-ruimte of in een afgesloten ruimte waar rustig kon gesproken worden. De interviews duurden tussen een uur en anderhalf uur. De interviews waren gestructureerde diepte-interviews die verlopen aan de hand van een lijst van op voorhand bepaalde onderwerpen. Het interview had drie grote onderdelen: de identiteit van de organisatie, de netwerken die de organisatie heeft en de gelijkemansennoden (zie eerder).

⁵⁰ Zie <http://www.genderstichting.be/> en verder onder 4.2.1.1.

⁵¹ Het informatie- en ondersteuningscentrum voor en over zelfhulp en zelfhulpgroepen in Vlaanderen, zie <http://www.zelfhulp.be/>

⁵² Kleine privé-initiatieven die zich op geen enkele manier bekend maken bij een groter publiek, hetzij via contacten met de Genderstichting of andere transgenderorganisaties, hetzij via het internet, zijn door de mazen van ons net geglipt. Dit maakt dat de besproken lijst van organisaties mogelijk niet exhaustief is.

⁵³ Zie <http://www.planetgender.com/> en verder onder 4.2.1.1.

De interviewronde werd voorafgegaan door een testinterview, die tevens meegenomen werd in de inhoudelijke analyse daar weinig aanpassing nodig was. Dit testinterview met een bevriende organisatie gaf de onderzoeker de gelegenheid de topic-lijst uit te proberen en de formulering en volgorde van de vragen te optimaliseren. We vroegen telkens toestemming om de interviews digitaal op te nemen. Deze opnames werden volledig uitgeschreven en vervolgens door de onderzoeker volgens de methode van 'qualitative content analysis' geanalyseerd. Hiertoe werd gebruikt gemaakt van het software programma Atlas/ti for Windows.

4. Bevindingen

In dit hoofdstuk beschrijven we hoe en wanneer de organisaties ontstonden, wie daar een rol in speelde, welke missie en visie ze hebben, hoe de werking concreet verloopt, tot welke doelgroep ze zich richten, of er tevredenheid is over de werking, welk bereik en welke toekomstvisies ze hebben (in 4.1). Vervolgens staan we stil bij de netwerken die deze organisaties onderhouden in het middenveld, met de academia en met beleidsactoren (in 4.2). Ten slotte bespreken we de strijdpunten die de organisaties verwoorden ten aanzien van hun 'noden' en gelijke kansen (in 4.3).

4.1. Organisatiekenmerken

Een eerste opvallend gegeven bij de bevroegde organisaties is dat ze allen erg jong zijn. De twee 'anciens' in het veld zijn Franjepoot en de Genderstichting. Franjepoot bestaat reeds 25 jaar, de Genderstichting bestaat sinds 1984. Koen Taillieu van de Genderstichting vertelt over de andere initiatieven die plaats vonden in het verleden: "In de tweede helft van de jaren tachtig werd gestart met de zogenaamde 'ten huize van'. Eén iemand nam het op zich om een bijeenkomst te doen bij zich thuis en dat gebeurde vier of zes keer per jaar. In het begin was dit gezamenlijk met mannen en vrouwen, maar al snel vond men dat dit beter apart gebeurde. Zo werden de 'ten huize van' opgesplitst en gingen op die manier nog een paar jaar door. Voor de transseksuele vrouwen werd al snel overgeschakeld naar bijeenkomsten onder andere in het toenmalige praatcafé van Atthis⁵⁴. Dit kwam tegemoet aan de grote opkomst bij de vrouwen, waardoor de huizen van mensen te klein waren geworden. Voor de mannen bleef de opkomst altijd hangen op ongeveer tien mensen. Ook voor hen werd uitgekeken naar zaaltjes om bijeenkomsten te doen, vooral wanneer een spreker werd uitgenodigd. De bijeenkomsten bleven verder in die vorm bestaan, de opkomst schommelde. Als het een populair thema betrof waren er 15 mensen, als het geen specifiek thema was, waren er maar twee of drie mensen. Mensen die geëngageerd waren dachten hierover na en kwamen tot de vaststelling dat het wellicht ging om het idee dat 'zelfhulp' niet zo goed klinkt. De idee 'hulp' nodig te hebben leek niet zo cool. Vandaar dat enkelen in 1996 het initiatief namen om een mannengroep op te richten: Moustache. Deze bestond naast de zelfhulpbijeenkomsten.

⁵⁴ Zie <http://www.atthis.be/>

Bedoeling was om met de mannen gezellig samen te komen om eens te gaan biljarten, een pint te gaan drinken, te gaan boogschieten, ik noem maar wat. In het begin was hier wel wat interesse voor, maar toch is het stilaan doodgebloed ondanks het engagement van de initiatiefnemers. Daarnaast werden de bijeenkomsten voor mannen toch nog zo om de drie maanden georganiseerd, doch het succes bleef pover, op een paar uitzonderingen na. Gezien dit van ons energie en tijd vroeg, werd eind jaren 1990 beslist om de bijeenkomsten toch weer samen te voorzien. Met het gekende resultaat: niet ideaal en een verwachte lage opkomst."

Franjepoot is 25 jaar geleden gesticht en werd vijftien jaar geleden overgenomen door onze respondent. De Vlaamse Genderkring (2002 – februari 2003), Travestieweb (juli 2003), GAG (november 2003), Trans-Action (april 2005) en TGV-West (oktober 2005, januari 2006) zijn allen van recentere datum en getuigen van een heuse 'boom' in de grassrootorganisaties. Er zijn zelden zoveel organisaties geweest als nu.

We bespreken de organisaties kort met betrekking tot hun ontstaan, de concrete werking, de doelgroep die men voor ogen heeft, de missie en visie die achter de doelstellingen schuilgaan, het bereik en de toekomstvisie.

De redenen om met een organisatie te beginnen lijken meestal erg eenvoudig: omdat er een nood aan is, er niets is waar men heen kan, of omdat de bestaande initiatieven niet voldoen. De verschillende organisaties hanteren een eigen discours over waar ze voor staan en wat ze wensen te bereiken.

4.1.1 Franjepoot

Franjepoot⁵⁵ bestaat reeds 25 jaar en is daarmee de langst bestaande organisatie in ons land. Onze respondent noemt Franjepoot een 'zelfhulpgroep voor genderdysforie': "Wij zijn een vereniging voor genderdysforie, dat zijn mensen die niet tevreden zijn met hun natuurlijke geslacht. Dat kan zich uiten via travestie, dus de tijdelijke vorm en een van de meest voorkomende, via transgender en via transseksualiteit". Vijftien jaar geleden nam ze Franjepoot over van de oprichter. Zij vertelt: "Kijk, vroeger was Franjepoot een vereniging voor travestieten, maar er was toen geen ander woord. Het gaf hen een plaats buiten hun familie waar ze een paar uren per maand een rokske konden aandoen. Punt. Een beschermd milieu. Maar daar was niks van begeleiding, en er was daar ook geen literatuur over. Dan heb ik gezegd: dat werkt niet zo goed". Zij gooide het over een andere boeg: "Ik heb gezien dat dat hier niet klopt. Men sprak over een zelfhulpgroep

⁵⁵ Zie <http://users.telenet.be/gender/>

maar hier had je geen hulp aan. Als ik terugdenk aan die situatie hoe iedereen daar in dat zaaltje zat waar niemand binnen mocht, ja dat was gewoon een karikatuur. En nu is dat anders, wij zijn open".

Franjepoot organiseert maandelijks bijeenkomsten in de eigen huiskamer in Willebroek onder de vorm van een groeps gesprek, waar vooral transvrouwen en mannen die aan travestie doen op af komen. Ook partners en kinderen zijn welkom bij Franjepoot. Wie niet welkom is - en dat staat expliciet op de eerste pagina van de website - zijn wat zij noemt de 'fetisjisten': "Want dat is een conflict binnenin die twee soorten. Dus wij zijn er voor mensen die echt genderdysforie hebben, niet mensen die opgewonden zijn door lingerie te dragen. Dat is een andere uiting". Zij vreest dat de aanwezigheid van deze groep de drempel zal verhogen voor de andere groep.

De doelstelling van Franjepoot is voorlichting geven met alle voor- en nadelen en de verschillende mogelijkheden bespreken om vorm te geven aan het lichaam (en de keuzes hierin niet zwart-wit zien). Hiermee bedoelt ze dat de minder aangename kanten van de keuzes die gemaakt worden ook belicht moeten worden, zodat een weloverwogen beslissing kan genomen worden. Als organisatie wenst Franjepoot om laagdrempelig te blijven: iedereen kan mailen of bellen en zich aanmelden voor de bijeenkomsten. De bijdrage voor de avonden bedraagt vijf euro. Dat wordt bewust zo laag gehouden: "Die mensen die het écht nodig hebben, die moeten hier terecht kunnen, die hebben geen centen". Franjepoot garandeert anonimiteit en wenst te werken naar 'integratie'. Eens een persoon de eigen weg gevonden heeft op het genderspectrum en in haar visie 'genezen is', wordt deze geacht niet meer te komen. "Eens dat gij dat opgelost hebt, dan moogt gij nog komen maar dan hebt ge dat toch niet meer nodig. Als ik ziek ben en ik ga naar een dokter, dan geeft hij pillen, en als ik nog niet genezen ben, dan ga ik nog es naar de dokter. Maar als ik genezen ben dan stop ik met naar de dokter te gaan". Dat mensen blijven hangen en er een theekransje van maken, is immers niet de bedoeling. "Zo van: wij komen om de gezelligheid. Moest er een café zijn, ze zouden naar dat café gaan. Maar ik wil geen café hebben, want anders blijven die hier zitten voor eeuwig en altijd. (...) Da's niet de bedoeling. Terwijl dat andere mensen die komen, ik zie die veranderen, ik zie die evolueren, ik zie die terug hun eigen worden, meer in hun ding zijn, en dan ben ik content. En dan moeten die vertrekken, die moeten". De opzet van haar bijeenkomsten is duidelijk niet voor het uitbouwen van een sociale wereld, maar is eerder in therapeutische zin opgevat.

Naast de bijeenkomsten is Franjepoot aanwezig op beurzen, en geeft ze voordrachten aan scholen. "45% van mijn werk gaat naar niet-genderdysforisten. De maatschappij

voorlichten!". Dat voorlichten gebeurt ook heel bewust via de pers. Ze was een van de eerste personen in België die via de media naar buitenkwam als transgenderist.

Franjepoot heeft na een initieel overleg met het Kabinet van Vogels in 2002, besloten geen subsidieaanvraag in te dienen: "He, bijvoorbeeld, gij zijt genderdysforisch en ge hebt problemen met uw outing en ik ben een organisatie en dan vraag ik uwe naam, uw adres, want ik moet een ledenlijst hebben. Maar wij garanderen anonimiteit. Tot in het absurde. Ik wil die drempel laag maken! Dus dat kan ik niet, een lijst geven, want ik heb geen leden". De werking draait volledig op de vrijwillige inzet van één persoon, en de bijdrage van de aanwezigen financieren de consumpties van de avond.

Met betrekking tot de toekomst schetst ze het probleem van de overdracht. "Er komt een moment dat ik forfait zal moeten geven, en ik ben bereid om voor opvolging te zorgen, en die mensen op te leiden. Maar 't is verdomme niet gemakkelijk om mafkerels te vinden zoals ik hé, die heel hun leven daar in gaan investeren. Mensen zijn zo egoïstisch: 'Wij zijn er uit, hoera' en dan haken ze af".

Over de opkomst van de vele nieuwe groepen is ze kritisch. Haar eigen werking draait reeds enkele maanden op een laag pitje, de bijeenkomsten gaan enkel nog op aanvraag door en mits aanmelding, en andere contacten lopen via telefoon of mail. "Mijne tijd is bijna uit, ik ben bijna al een stuk in pensioen, dus... Ik heb geen ambities, ik wil gewoon voor diegenen die hulpzoekend zijn, een aanbod schenken. Maar ik wil me niet aan iemand opdringen".

4.1.2 GenderActieGroep

GAG⁵⁶ ontstond uit een persoonlijk initiatief waar enkele mensen uit verschillende netwerken op reageerden: "Een aantal mensen die actief waren, die elkaar niet kenden, maar die toch actief waren in de genderwereld". Zij willen net geen zelfhulpgroep zijn maar een actie- en lobbygroep die genderisme in het algemeen wilt bestrijden. "Genderisme, of genderdiscriminatie, dat is discriminatie op basis van genderexpressie". Zij komen op voor het recht op vrije genderexpressie voor iedereen. Hun slogan 'gender rights are human rights' is hier een duidelijke vertaling van. "Wij wilden over het thema gender spreken, transgender is er een deel van, zeker, maar gender op alle gebied en gender op het ruimst mogelijke gebied". Grote voorbeelden zijn de organisatie GenderPAC van Riki Wilchins⁵⁷. "GAG is een actiegroep en is een lobbygroep. Lobbyen is op een

⁵⁶ Zie <http://www.genderactiongroup.net/>

⁵⁷ Zie <http://www.gpac.org/>

zachte manier uw ideeën, uw filosofieën overbrengen en doen inbrengen. Het is eigenlijk een infiltreren van alles wat dat er op dat vlak belangrijk kan zijn".

Hun eerste samenkomst vond plaats in november 2003 in Gent. "GAG is eigenlijk de eerste maal zeer open naar buiten gekomen in mei 2004, in een collectief interview/tekst, dat gepubliceerd werd in het nummer van mei 2004 van de Zizo, het tijdschrift van de Holebifederatie". Door middel van maandelijks bijeenkomsten en een on-line forum onderhouden de leden contact. "Daar wordt dus ook de laatste stand van zaken besproken en gekeken van wat de volgende actie zou kunnen zijn, wat kan er op korte termijn gebeuren, wat moet er op lange termijn gebeuren? Wat zijn de zaken die we in de toekomst willen doen en we misschien nu al moeten aan beginnen werken, en wat zijn de lopende zaken?". GAG gaf lezingen op het feest van de Genderstichting, een workshop op de lesbiennedag 2004 en een presentatie op het congres van ILGA-Europe in 2004.

Hun doelgroep is erg ruim: "Ik richt mij tot iedereen die zich niet goed in zijn vel voelt, gediscrimineerd wordt, niet rechtvaardig behandeld wordt, omdat zijn gender verschillend is van een pseudo-norm. Dus voor mij richt zich dat tot iedereen. Het is natuurlijk een feit dat de doelgroep die het dichtst bij GAG ligt, transgendere personen zijn, maar transgendere personen in de breedst mogelijke definitie die ervan bestaat, en ook de holebi-personen". Transgender in de ruimste zin betekent ook de 'man-tot-man' en 'vrouw-tot-vrouw' personen: "Dat is een term die begonnen is in de transseksualiteit waar wordt gesproken over transseksueel van 'man-naar-vrouw' en van 'vrouw-naar-man'. Bon, dat heeft de waarde die het heeft. Maar voor mij, personen, mannen die overdreven bodybuilding gaan doen en nog mannelijke hormonen nemen om meer spiermassa te hebben, ja voor mij zijn dat ook personen die een genderidentiteitsprobleem hebben, en die dan gaan transitioneren van 'man-naar-(super)man'. En een vrouw die gans haar leven overdreven lijnt en ik weet niet hoeveel plastische chirurgie ondergaat om een karikatuur van een vrouw te worden, dus een supervrouw, dat is ook iemand met een genderidentiteitsprobleem. Dat is dus van 'vrouw-naar-(super)vrouw'. Dus in feite, waar stopt de transgender?"

In 2005 werden de zestal koppen bij elkaar gestoken over de toekomst. "Verleden jaar hebben we ook een denkweekend gehad, dus dat is dan mekaar zien, van mekaar wat meer weten en wat langer te kennen, wat grondiger op de punten in te gaan". Het werd duidelijk dat de visie- en missietekst meer omvatte dan in werkelijkheid uitvoerbaar was. GAG beschikt immers niet over personeel of werkingsmiddelen. "Ja, veel goede moed en vrijwilligerswerk, ja, dat zijn onze werkingsmiddelen". De vrijwilligers storten daarnaast

ook een financiële bijdrage als het nodig blijkt, bijvoorbeeld voor de webruimte. GAG wil de onafhankelijkheid behouden en er leeft geen wens tot subsidies of meer structuur. "Aan de ene kant, een structuur kan maken dat je rapper voor bepaalde dingen korter op de bal speelt, maar aan de ander kant, alles delegeren aan een structuur, maakt ook dat je geïnstitutionaliseerd wordt. En dan zie ik zo het gevaar van zo'n structuur. Als vrijwilligers samenzitten geeft meer dynamiek, meer frisheid".

Voor het jaar 2005 werd besloten één thema per jaar op te nemen. "Uit de verschillende aandachtspunten die we hebben in GAG, was er één dat ons eigenlijk indirect opgedrongen werd, en dat is het wetsontwerp over de transseksualiteit in België". Via persteksten en overleg met politici probeerde GAG hierin een stem te vertolken: "En er niet meer 'stommelings' zoals men in het Frans zegt, van alles kan geregeld worden zonder dat de doelgroep zelf gehoord wordt". Dit leidde ertoe dat zij op de hoorzitting in de commissie justitie in de Kamer mochten komen getuigen over hun visie op het wetsvoorstel.

De werking draait volledig op de vrijwillige inzet en financiële input van de leden, en kent zijn daarbij horende ups en downs. "Het feit dat we niet gesubsidieerd zijn, dat we geen vaste structuur hebben, dat iedereen bij GAG overdag studeert of werkt, maakt het ook zeer moeilijk op sommige momenten om tijd vrij te maken om fulltime met gender bezig te zijn. En dan ja, bon, dan zijn er dingen die we missen".

4.1.3 TGV-West

TGV-West⁵⁸ is de jongste telg in de transgendergemeenschap en situeert zich in Brugge. Uit een gevoel van noodzaak dat er in Brugge iets moest gebeuren voor transgender personen werd deze vereniging opgericht. "Omdat er enorm veel nood is aan een transgender gebeuren in Brugge en zeker in West-Vlaanderen. Er bestaat niks, niks, maar dan ook niks".

Het idee leefde al een tijd maar het probleem was de juiste mensen te vinden die konden meehelpen aan de realisatie. Er werd een oproep gedaan via de Genderstichting voor een eerste bijeenkomst in oktober 2005 waar een derde persoon zich engageerde, en deze drie mensen vormen nu de raad van bestuur. Eén iemand verzorgt de website, zij is beroepshalve ook webmaster, de respondent verzorgt de thema-avonden en geeft lezingen, en de derde persoon stelt haar ruimte ter beschikking.

⁵⁸ Zie <http://www.tgv-west.be/>

De werking staat expliciet open voor iedereen, en richt zich niet enkel op transgender personen. "Onze voornaamste doelstelling bestaat er eigenlijk in van een open transgendergemeenschap te zijn waar informatieverspreiding en kennismaking met de transgenderthema's centraal staan en iedereen welkom is. Dus in plaats van eigenlijk in ons binnenste gekeerd te blijven zitten, willen wij net de rollen omdraaien want onbekend maakt onbemind". De nood aan meer informatie werd hevig gevoeld. "Het is zo belangrijk, het is zo ontzettend belangrijk dat er toch eindelijk een platform komt voor transgender personen. Er gebeuren alle dagen drama's, echt verschrikkelijk, da's verschrikkelijk". De bijeenkomsten worden met datum en adres aangekondigd op de website, en vinden steeds plaats in de huiskamer van een van de bestuursleden. "Openheid in alles, maar het is wel zo dat de mensen moeten aanbellen hé".

Lid worden van TGV-West bedraagt vijftien euro voor een jaar. Hiervoor krijg je tien thema-avonden en toegang tot het forum op de website. De avonden bestaan uit twee delen: in het eerste deel worden bepaalde zaken aangehaald in de vorm van een workshop "die je dan in de praktijk, in het dagdagelijkse leven effectief kunt gebruiken". In het tweede gedeelte wordt er bijgepraat. Op de bijeenkomsten kwamen tot nu toe een negental personen, allen transgender vrouwen. En alhoewel ze dat zelf frappant vond, verwijst ze naar de statistische ondervertegenwoordiging van transmannen.

Ook bij TGV-West worden 'seksuele perversies' geweerd: "wij willen gewoon op de website geen, euhm, seksuele perversies. Dat is heel belangrijk, dus moeten we ons afschermen". Aan leden wordt zelfs gevraagd een soort reglement te tekenen waarin dit vermeld staat: "bij een overhandiging, als mensen lid willen worden, staat ook duidelijk vermeld in de clausule dat er niks, maar dan ook niks van seksuele connotaties of wat dan ook, mogen gelinkt worden aan onze organisatie. Dus als we dat ooit vernemen, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk, hetzij via internet, worden die mensen onmiddellijk geweigerd. Zodra de mensen tekenen dat ze ermee akkoord gaan, hoeven zij er zich aan te houden, zo simpel is het".

Naast de bijeenkomsten en het forum richt TGV-West zich ook expliciet tot derden. Zo gaf ze reeds voorlichting in scholen, aan het CGSO Brugge en aan de S.PA-vrouwenafdeling. "Het is wel heel belangrijk dat de mensen inderdaad eindelijk worden gehoord, en dit door iemand die het kan weten".

Qua toekomstbeelden denkt ze groots: "Dat alle transgendermensen hier welkom zijn in Brugge, dat ze overal welkom zijn, in horecazaken, in winkels,... Dat er een bepaald punt is waar ze zich kunnen wenden bij vragen, bij problemen, in analogie eigenlijk met de Genderstichting". Daarnaast willen ze in de nabije toekomst ook een groot evenement

organiseren, een 'meet & greet'. Maar dat is toekomstmuziek. "Eerst moeten we maken dat we beetje draagkracht hebben, en bepaalde perspectieven kunnen we dan later plaatsen, met medewerking van een aantal mensen". De inkomsten van de aanwezigen op de bijeenkomsten delen nu een deel van de kosten. Het opzetten van de organisaties werd uit eigen zak gefinancierd.

4.1.4 Travestieweb

Travestieweb⁵⁹ werd opgericht in juli 2003 door één persoon uit West-Vlaanderen die op zoek was naar informatie en contact. De respondent vertelt het als volgt: "Wel, ik was gehuwd, en mijn vrouw wist van niets, tot op een dag dat je op een punt komt en zegt: nu moet het er uit of ik ga ontploffen. En dan heb ik het haar verteld. En toen kwam ik tot de conclusie dat er wel meer mensen moeten zijn die met hetzelfde probleem zitten als ik, en die daar niet mee naar buiten kunnen omdat er in België nog geen websites waren die over dat thema informatie gaven". Vanuit de huiskamer werd op persoonlijk initiatief aan een website gewerkt, en door het plaatsen van de link op allerlei startpagina's (Gaylive, Genderstichting) werd geprobeerd om naambekendheid te verwerven. Via mond-aan-mond reclame en via chatboxen geraakte de website bekend. Nu zijn er drie medewerkers bijgekomen: "Dat zijn medewerkers die ik door de jaren heen heb leren kennen en die ook dezelfde doelstellingen hebben als ik". De hulp kwam goed van pas voor het vele werk aan de website: "Sinds december 2005 hebben zij die geoptimaliseerd, dan is er een nieuwe versie gelanceerd zodanig dat er meer administratiefuncties zijn, zowel voor de moderators als voor de profielen. In die zin ondersteunen zij mijn werking".

Ondertussen zitten 230 leden op het forum en worden er vier keer per jaar T-events⁶⁰ georganiseerd. De hoofdmotivatie is nog steeds informatie en contact voorzien: "Het doel van travestieweb was om de motivatie achter travestie toe te lichten, en ook de persoon. En ook: travestie maatschappelijk laten aanvaarden. Da's eigenlijk een kleine droom van mij". De informatie over travestie in de maatschappij heeft wat bijstelling nodig, en bij Travestieweb is de motivatie groot om het beeld van travestie "op een deftige manier" te verspreiden. De connotatie met seksuele praktijken wordt dan ook hevig geweerd: "Daar

⁵⁹ Zie <http://www.travestieweb.be/>

⁶⁰ T-events zijn bijeenkomsten in een privé-zaal voor mensen die aan travestie doen. Het geeft de personen de kans om hun travestie te beleven op een gezellige manier en zonder de aanwezigheid van enige seksuele activiteiten.

ben ik heel streng op. Er zijn mensen die pogingen doen om profielen die niet door de beugel kunnen er op te plaatsen en dat is verschrikkelijk voor mij. Ik wil niet hebben dat er een verkeerd beeld van geschetst wordt". Juiste informatie betreft volgens de respondent vooral een correcte beeldvorming over travestie en het onderscheid leren zien tussen de soorten travestie. "Het zou handig zijn als ze de drie factoren zien en dat men het verschil daar in ziet. En dat ze voor zichzelf kunnen uitmaken van: die persoon hoort bij die groep". De respondent maakt het onderscheid tussen drag queens, show travestie (cabaret) en 'gewone' travestie. Een drag queen is "echt iemand die echt gaat opvallen" en betreft "de extreemste vorm". Show travestie is dat minder en situeert zich in het homomilieue: "Show travestie probeert zo vrouwelijk mogelijk over te komen door vrouwen te imiteren". 'Gewone' travestie ten slotte probeert "normaal zo onopvallend mogelijk te bestaan. Omdat er ergens toch al een schaamte voor is, een gevoel van onzekerheid, gaan de meeste onder ons veel moeite doen om niet op te vallen". De informatie omtrent travestie is te schaars, zelfs bij de Genderstichting. "Ik denk niet dat de Genderstichting de juiste richtlijnen kan geven waar ze naar toe moeten voor informatie enzo, en dat zou ik graag veranderd willen zien. Hun publicaties gaan ook meestal over transseksualiteit, het zou tof zijn als er een keer een publicatie over travestie zou komen. En daar wil ik dan wel een rol inspelen, of aan meewerken en ondersteuning aan geven". Ook Planet Gender lijkt voor hen een goed kanaal om informatie te verspreiden. "Het zou interessant zijn dat travestie daar ook bij betrokken wordt. Maar ik denk niet dat het bekend is dat zij dergelijke portretten maken omdat er niemand op ingaat".

Travestieweb staat ook open voor transgender of transseksuele mensen. Maar er zijn niet veel transseksuele mensen die zich lid maken van travestieweb. "Daar heb ik ook niet genoeg informatie voor op het internet. Er zijn mensen die hier terechtkomen, die met mij praten en dan stuur ik hen door naar de Genderstichting of naar de Vlaamse Genderkring. Ze zijn altijd welkom op de site maar ik kan hen niet genoeg informatie geven". Dat wil niet zeggen dat de wil er niet is. "Ik schrijf elke dag een reeks nieuwsitems op en ik probeer ook informatie te bekomen die travestie, transgender of transseksueel gerelateerd zijn. Daar maak ik toch geen onderscheid in".

Over de werking is de respondent zeer tevreden, al is de wens tot meer formele erkenning wel aanwezig en de ambitie nog levendig. "Ik vind bij zoiets, dat moet je rustig opbouwen en je niet teveel illusies maken in het begin. Ik heb er al twee jaar en half al in gewerkt, je stopt daar veel tijd en energie in maar je doet dat met veel plezier. En ik hoop dat we nog lang mogen blijven bestaan. Ik hoop ooit een erkende vereniging te worden, maar dat is toekomstmuziek. Vooral voor subsidies te verkrijgen om meer te

kunnen doen voor mensen met travestie, of ooit tot het punt te komen dat ik in een raad terecht kom waar er wetsvoorstellen kunnen ingediend worden, de acceptatie ten opzichte van travestie verbeteren, het maatschappelijke beeld gaan veranderen,... Ik denk dat je dan op dat moment verder staat als erkende vereniging dan als gewone groep". De website wordt beheerd met eigen financiële middelen, en voor de T-events worden inkomsten gevraagd die de kosten moeten dekken.

4.1.5 Vlaamse Genderkring

De Vlaamse Genderkring⁶¹ ontstond uit twee mensen die elkaar ontmoetten bij Franjepoot in 2002 en besloten hun eigen organisatie op te starten, wat lukte vanaf februari 2003. Zij wilden een contactgroep vormen waar in ongedwongen en positieve sfeer steun kan gevonden worden. Hiertoe richtten zij een webstek op met een erg uitgebreid forum waar momenteel zo'n tweehonderd leden opzitten. "Een groot deel van die mensen zijn relatief weinig actief, en lezen enkel. Er is een kleine groep die bijdragen schrijft, dat zijn diegenen die dagboeken bijhouden of hun ervaringen met de werkelijke behandelingen, medische behandelingen, paperassen en dergelijke meer, vrij uitvoerig beschrijven. En ook de psychologische kant, ik bedoel de emotionele kant, de ervaringen met ouders, met vrienden, met familieleden, dat soort dingen dat kunnen mensen ook wel kwijt". Mensen praten het vlotst over informatie in verband met medische zaken. "De forums zijn vaak ook de enige controlemiddelen waar mensen de informatie die ze ergens verkregen hebben kunnen checken bij anderen en de persoonlijk ervaringen van anderen van bepaalde medicaties of ingrepen kunnen horen, dat soort dingen zijn dan ook heel belangrijk".

De fakkel werd in september/oktober 2005 van de twee oprichtsters doorgegeven aan de nieuwe bestuursploeg. "Uiteindelijk zijn we met zessen. Een drietal personen houden zich vooral bezig met het informaticagedeelte, met het forum en de IT die daar achter zit. Ikzelf ben een beetje begonnen met externe relaties. Er is ook iemand verantwoordelijk voor de contacten die via het emailadres binnenlopen, van mensen die aanvragen om lid te worden van het forum. En dan ook, laat ons zeggen, een tweetal personen die eigenlijk meer met het opzetten van de activiteiten, van de avonden bezig zijn". De Vlaamse Genderkring organiseert op regelmatige tijdstippen bijeenkomsten. Vroeger vonden deze plaats in Koersel (Limburg) maar sinds de overdracht aan de nieuwe bestuursploeg gaan ze door in Antwerpen. Zij beschouwen zichzelf als een contactorganisatie. "In principe is

⁶¹ Zie <http://www.vlaamsegenderkring.be/>

het doel van die contactgroep gewoon mensen met elkaar in contact brengen. Het kan ook zijn dat we eens rond een bepaald thema werken waarvoor een spreker wordt uitgenodigd of dat we samenwerken met een andere groepering, dus gezamenlijk een bepaald thema aan bod brengen". De Genderstichting vervult voor hen een heel belangrijke en aanvullende rol. "Omdat die ook op dat vlak, informatief en inhoudelijk, heel sterk zijn en mensen kunnen uitnodigen. Terwijl wij een zeer aanvullende rol hebben: hoe ervaart men dat emotioneel allemaal, hoe verwerkt men dat alles?".

Hun publiek zijn mensen die of aan travestie doen, of transgenderist of transseksueel zijn. Hun werking is gemengd, doch bestaat overwegend uit transvrouwen. Partners, kinderen en ouders zijn ook welkom. Ook hier heerst de afbakening met fetisjisme: "Mensen met seksuele bedoelingen worden dus uitdrukkelijk geweigerd". Qua doelpubliek wordt bij de Vlaamse Genderkring een verschuiving opgemerkt. "Er zijn een aantal mensen die voor een operatie staan of een operatie achter de rug hebben en dus, wat ze zeggen, transseksueel zijn. Op een bepaald moment nemen zij afscheid of volgen het enkel nog van op afstand. Ze zijn dan voor een stukje uitverteld. Dat is ergens jammer, maar anderzijds is het ook goed dat er af en toe een aantal mensen plaats ruimen voor anderen om te durven praten". Qua leeftijd valt op dat jongeren afwezig blijven. Dat kan twee redenen hebben: zij vinden nu voldoende informatie en steun in hun directe omgeving en hebben de steun via een forum niet meer nodig, of zij zijn nog zodanig zoekende in hun genderbeleving dat ze de weg naar de transgendergemeenschap nog niet gevonden hebben. "Het zijn vaak mensen die een beetje verder staan, die eigenlijk die zoektocht naar zichzelf en dat aanvaardingsproces al een stuk doorlopen hebben, die beginnen te praten. Eigenlijk dertigers, veertigers, ik denk dat het de meest actieve groep is. Alhoewel we ook recente aanmeldingen hebben van mensen die bijna zestig zijn en in feite dezelfde gevoelens hebben". Doordat de werking via een forum on-line gebeurt, is de aansluiting met mensen zonder internet wel een probleem. Vroeger werden de bijeenkomsten via de papieren nieuwsbrief van de Genderstichting aangekondigd, maar die werd begin 2006 afgeschaft wegens bezuinigingen. De bijeenkomsten worden nu via mail en forum aangekondigd, waardoor de kloof met mensen zonder internet groter en dus problematisch wordt.

De organisatie vraagt een groot engagement, zeker als deze mensen een gezinsleven hebben en fulltime werken. Bovendien wonen ze verspreid over Vlaanderen. Toch is het reeds een hele verbetering om met zes te zijn in plaats van met twee. "In die zin dat het dan nog meer op een natuurlijke manier, in de loop van het jaar of elk jaar, een stukje vernieuwing kan zijn en de continuïteit meer gegarandeerd is. Het vraagt natuurlijk

organisatorisch wat aanpassing om dat rond te krijgen en maar ik denk dat het op de lange termijn beter is. Je kunt het vergelijken met een studentenvereniging waar het personeel zich ook om de vier, vijf jaar volledig vernieuwt. En zo moet je het een beetje beschouwen". De respondent houdt duidelijk rekening met het gekende verloop in de transgender gemeenschap. "Bovendien wenst niet iedereen om zich gedurende jaren, dan spreek ik van vijf à tien jaar, te engageren. Mensen hebben vooral behoefte, op een bepaald moment als ze een soort identiteitscrisis doormaken, aan steun, aan informatie en aan begrip. Als ze dan eenmaal hun weg gevonden hebben, ja dan gaan ze ook gewoon een leven leiden en dan vervalt die behoefte om andere personen die ook met dezelfde problematiek te maken hebben, geregeld te ontmoeten". Er wordt duidelijk op lange termijn gedacht. "Het is iets dat zich altijd aandient, de behoefte blijft en zal er binnen tien of twintig jaar nog zijn. Ik heb wel de ambitie om voor een continuïteit op lange termijn te zorgen. Ik heb ook wel vertrouwen dat het wel zal blijven bestaan, ook al zijn er nog andere initiatieven".

De Vlaamse Genderkring is als organisatie aangesloten bij het Roze Huis⁶² in Antwerpen. Dat kost hun een beperkt lidgeld van vijftien euro à twintig euro. De aansluiting gebeurde van bij aanvang om logistieke redenen. "Omdat we dan in feite niet moeten betalen voor het afhuren van een zaaltje". Aan de leden vragen ze een vrijwillige bijdrage, niemand is verplicht om die te storten. De grootste uitgavenpost is het afhuren van de plaats op de provider, dat kost een 120 à 130 euro per jaar. "Dus in feite zijn we zeer low-budget". Ze hebben tot nu toe nog geen subsidies aangevraagd. "Ik denk dat als we kunnen houden wat we willen, zonder dat we iemand verantwoording verschuldigd zijn, dat dit nog wel de beste oplossing is. Omdat we dan volledig vrij kunnen doen en praten".

Het hoofddoel van de Vlaamse Genderkring is heel bewust intern gericht "omdat daar ook de eerste behoeften zijn". Daarnaast hebben ze ook een nevendoeel: "Alles naar de brede samenleving toe om informatie te verstrekken en de bewustwording over het feit dat er transgendere personen zijn te verbeteren te vergroten, en eventueel naar het beleid toe bepaalde probleempunten aan te kaarten". Door het gebrek aan menskracht en middelen komt hun nevendoeel wel wat te vervallen. "Wij hebben op dit moment gewoonweg de middelen en de personen niet. Misschien beseffen wij wel dat we die rol zouden moeten kunnen spelen, maar zijn we gewoon te klein en hebben we ook niet de mensen die deze rol aankunnen op dit moment".

⁶² Zie <http://www.hetrozehuis.be/>

4.1.6 Trans-Action

Het Collectif Trans-Action⁶³ is een organisatie ter verdediging van rechten en belangen "van transseksuelen door transseksuelen" en is de enige organisatie in Brussel. Ook dit initiatief begon vanuit een nood aan opvang en informatie. "Ik liep al lang met dat idee rond. In Wallonië was de laatste organisatie ter ziele gegaan in 1997-1998. Er was dan niks meer, totaal niks. Behalve wat privé-initiatieven". De respondentente had contacten met de organisatie Magenta⁶⁴ in Brussel, die psychosociale opvang van onder andere transseksuele vrouwen verzorgt. "Op een moment kwam er iemand, ja dus, hop, al die problemen op tafel. Ja, en dan zei ik aan XX, hier is werk aan de winkel, die mensen moeten toch ergens terecht kunnen". Een eerste bijeenkomst vond plaats in 2004. "We moesten dan nog een verantwoordelijke en een lokaal vinden. Wie gaat dat doen, hoe doen we dat, hoe gaat we dat bekendmaken, ja, de praktische kant. En in maart van vorig jaar, dus 2005, zijn wij gestart met de permanentie". Elke eerste maandagavond van de maand houden zij permanentie in het Regenbooghuis⁶⁵ in Brussel, waar zij als aangesloten lid gratis de ruimte kunnen gebruiken. "Mensen konden ons opbellen en dan gingen we die helpen, of gingen we op bezoek in het ziekenhuis. Dus ja, gewoon aanwezig zijn, een luisterend oor hebben, in feite komt het daar op neer. Of eventueel adressen doorspelen". Trans-Action situeert zichzelf als eerstelijns hulp. "Als iemand binnenkomt met een psychosociaal probleem, of seksuele problemen, dan nemen wij daar geen verantwoordelijkheid voor, dat geven wij door aan Magenta. Daar heb je psychiaters, psychologen, seksuologen, da's wat ze dan noemen tweedelijns. Gaat het dan nog niet, dan ga je richting genderteams. Dus dan krijg je echt de gespecialiseerde hulpverlening voor transseksuelen. Trans-Action, da's gewoon, ja we zitten op de eerste lijn".

De organisatie bestaat nu uit een drietal vaste medewerkers die in hun vrije tijd vrijwillig bijdragen tot het welzijn van de organisatie. "Iemand doet de informatica omdat dat ook een graficus is, zij doet volledig de website. Ik doe de publieke kant, ik leg alle contacten die contacten al heb. Iemand anders doet al de internationale toestanden". Daarnaast is er ook een vaste persoon die de bar doet tijdens de bijeenkomsten.

⁶³ Zie <http://www.trans-action.org/>

⁶⁴ Zie <http://www.magenta-asbl.be/>

⁶⁵ Het Regenbooghuis is het overkoepelende orgaan van twee vzw's: Holebi Overleg Brussel (HOB) en Coordination Holebi Bruxelles (CHB). Zie <http://www.regenbooghuis.be/>

De deur staat gewoon open tijdens de permanentie, iedereen kan vrij binnen en buiten lopen. "Dus niemand is verplicht, we hebben ook geen leider, alles is anoniem, je moet hier niks, om die drempel zo laag mogelijk te houden. We vragen ook geen lidgeld. De meesten hebben ook geen geld denk ik". Het publiek bestaat uit een vier of vijf vaste mensen en gemiddeld zijn een achttal mensen aanwezig. Zij onderscheiden zelf twee groepen van mensen die ze bereiken: "Je hebt aan de ene kant mensen die de behoefte hebben om het allemaal es op tafel te gooien, zij die echt naar hier komen omdat ze eerste hulp krijgen; en zij die alleen informatie komen halen. Dus die komen binnen, pakken die informatie en die verdwijnen dan terug. En die komen nooit meer terug. Of die komen weer terug als ze weer meer informatie nodig hebben".

De mensen die ze bereiken zijn transseksuele personen, transgender is een term die in Brussel en Wallonië nog niet ingeburgerd is: "Ja, 'transgenre' bestaat hier gewoonweg nog niet. Dus een transseksueel is iemand die totaal doorgaat tot op het einde. Hier is ook niemand die 'transgenre' is". Voor travestie staan ze niet open. "Nee, daar is de Beaumont Society⁶⁶ voor. Wij hebben ook nog niet zo iemand gehad". Hun werking richt zich op het franstalige landsgedeelte. "In Vlaanderen komen wij eigenlijk niet. We hebben Brussel en dan Wallonië".

Kort na hun oprichting kwam het wetsvoorstel over transseksualiteit op de politieke agenda. "Ja, dan moet je je meer gaan organiseren. En dan is eigenlijk Trans-Action ook gekomen". De werking die eerst intern gericht was, trad naar buiten. "Je moet ook naar buiten, naar de 'grote mensenwereld', en daar moet je een gezicht hebben, je moet een vereniging hebben, je mag niet zo een warboel hebben, je moet een organisatie hebben die dus naar buiten komt". De contacten met het Regenbooghuis zorgden ervoor dat deze organisatie de statuten verbreedde naar LGBT⁶⁷ en Trans-Action sloot aan als lid. "Dan is er ook wel dat gevoel gekomen van: transseksuelen, je moet iets doen. En dan hebben wij stillekesaan beginnen begrijpen dat als wij niks deden, niemand iets ging doen. En dan heb ik gezegd: 'kijk, nu wordt het tijd dat de transseksuelen het zelf doen'. En dan hebben Trans-Action opgericht. Wij doen iets voor ons, wij transseksuelen doen iets voor andere transseksuelen. Dat is eigenlijk Trans-Action". Via persartikelen en lobbywerk zorgde ook Trans-Action ervoor dat ze uitgenodigd werden op de hoorzitting in de Kamer. Hun juridische dossierkennis werkten ze samen uit met een jurist.

⁶⁶ Zie <http://membres.lycos.fr/abcbe/>

⁶⁷ LGBT staat voor 'Lesbian, Gay, Bisexual & Transgender'.

Naar de toekomst toe werken ze aan de oprichting van een vzw, om juridisch rechtspersoonlijkheid te hebben. Tevens is er nood aan meer vrijwilligers. Ook Trans-Action bemerkt het verloop en het gebrek aan engagement in de transgendergemeenschap. "Ze willen het allemaal zo snel mogelijk achter zich brengen en dan de ganse toestand vergeten. Dat is ook het beleid van: ik heb het gehad en voor mij hoeft het niet meer". Als de eigen persoonlijk problematiek is opgelost, 'verdwijnen' de mensen en dat wordt betreurd. Zijzelf zijn immers gestart met de filosofie: 'ik help jou, maar je moet mij daarvoor niks, help jij op jouw beurt gewoon weer een ander, dan is de cirkel rond'.

4.1.7 Samenvattend

De bestaansreden of doelstellingen van de organisaties zijn duidelijk: zelfhulp voorzien en, waar het kan, tevens maatschappelijke voorlichting geven. Enkel Trans-Action heeft bijkomend, en GAG uitsluitend, een uitgesproken politieke werking. GAG is de enige organisatie die het bestrijden van genderisme als motto heeft, en geen doelgroepbenadering heeft. De anderen richten zich als zelfhulpgroep naar een concreet doelpubliek: travestie, transgenderisten en transseksuelen en hun SOFFA's⁶⁸.

Organisaties ontstaan vanuit sociale netwerken die werden opgebouwd 'in het milieu'. Tot op heden draaien ze allemaal op vrijwilligerswerk van een handvol mensen, met meestal een duidelijke taakverdeling. Ze organiseren regelmatige (meestal maandelijks) bijeenkomsten. Travestieweb organiseert met regelmaat T-events: bijeenkomsten voor mensen die aan travestie doen. De bijeenkomsten gaan door in de particuliere huiskamer (Franjepoot in Willebroek, TGV-West in Brugge), in het Roze Huis (Vlaamse Genderkring in Antwerpen) of Regenbooghuis (Trans-Action in Brussel) of ook al wel op café (GAG in Gent).

Het overgrote deel van de organisaties beschikt over een on-line forum (uitzondering: Franjepoot en Trans-Action). Soms wordt lidgeld gevraagd (TGV-West: vijftien euro/jaar) of een bijdrage ter plekke (Franjepoot: vijf euro). Anderen doen een oproep als de kas dat nodig heeft (Vlaamse Genderkring, GAG). Geen enkele organisatie heeft financiële inkomsten buiten van haar leden.

De focus van de meeste organisaties is lokaal: hun werking betreft Vlaanderen en/of Brussel. Trans-Action richt zich tot Brussel en Wallonië. Trans-Action en GAG zijn de enigen die zich tevens internationaal richten, wat voortvloeit uit hun politieke interesses.

⁶⁸ SOFFA's staat voor 'Significant Other, Friends, Family and Allies'.

Grote pijnpunt is het gegeven dat weinigen zich langdurig willen of kunnen engageren, waardoor de organisaties een groot verloop kennen en de overdracht moeilijk verloopt. Mensen zijn enkel actief op het moment dat 'de nood het hoogst is', en 'verdwijnen' eens de persoonlijke weg gevonden is.

Dit alles typeert de organisaties als losse samenwerkingsverbanden gebaseerd op persoonlijk engagement met weinig officiële structuur (met uitzondering van Franjepoot) en zonder financiële of andere structurele middelen. Het vormen van een vereniging zonder winstoogmerk (vzw) is iets waar zowel Travestieweb, Vlaamse Genderkring, TGV-West en Trans-Action van dromen om in de toekomst te realiseren. Travestieweb en TGV-West zien het aanvragen van subsidies in de toekomst wel zitten. Trans-Action, GAG, Vlaamse Genderkring en Franjepoot vrezen dat dit ten koste van hun onafhankelijkheid en dynamiek zou gaan en opteren voor een relatief anonieme vrijwilligerswerking.

4.2. Netwerken met middenveld, academia en beleidsactoren

In deze paragraaf bespreken we de netwerken die de organisaties onderhouden. We zoomen eerst in op het eigen 'transgendermiddenveld' en bespreken hier tevens de andere sleutelfiguren die in de interviews geïdentificeerd werden: Planet Gender en de Genderstichting. Daarna gaan we in op de netwerken met vrouwen en holebi-organisaties, academia en beleidsactoren.

4.2.1 Het eigen "transgendermiddenveld"

4.2.1.1 Andere sleutelfiguren⁶⁹

- *Planet Gender*

Het idee van Planet Gender⁷⁰ werd gelanceerd in 1997. Samen met een bevriende documentairemaakster wilde Estelle Slegers een documentaire maken over culturen waarin mensen van man-naar-vrouw of van vrouw-naar-man de oversteek maakten. "Daar is eigenlijk ook de naam Planet Gender ontstaan". Ondanks vergevorderde gesprekken met een Vlaamse producent springt het project af omdat het financieel niet haalbaar bleek.

⁶⁹ Omdat deze sleutelfiguren zich reeds met naam en toenaam in de publieke ruimte begeven (via de website, subsidieaanvragen,...) geven we hier ook hun namen weer.

⁷⁰ Zie <http://www.planetgender.com/>

Na een aantal omzwervingen leert Estelle in 2000 fotograaf Marc De Clercq kennen en samen besluiten ze eind 2002 een nieuwe poging te ondernemen. "Maar ondertussen was het discours ook wat veranderd. En van transseksualiteit was dat naar transgender gegaan. Het was breder geworden". Een subsidieaanvraag bij het Fonds Pascal Decroos⁷¹ leverde onverwacht niets op. "We kregen nul op het rekest omdat de commissie die het voorstel moest bespreken, zei dat het een niet relevant thema was. Marc en ik vielen van onze stoel!". De teleurstelling was groot. "Dus ja, we waren een beetje verbolgen. Want ik wist ook uit eigen ervaring, omdat ik in de journalistiek had gezeten, dat er wel degelijk rond dat thema dingen werden gedaan, en dat ik me daar zeer vaak zelfs aan ergerde, aan de manier waarop dat dat in beeld werd gebracht".

Ze besluiten niet bij de pakken te blijven zitten en stellen de zeven tekst- en fotoportretten die reeds gemaakt waren, tentoon tijdens het HBIGDA congres⁷² in 2003 in Gent. Het wordt een succes. Onder de vleugels van Tra Mundi vzw werd een dossier ingediend bij Gelijke Kansen Vlaanderen, en een heuse stuurgroep werd opgericht: "En voor de ondersteuning van dat dossier, want dat vonden we wel heel belangrijk, zijn we toen ook officieel gaan praten met een aantal organisaties. We zijn gaan praten met de Genderstichting, de Vlaamse Genderkring, we zijn gaan praten met de Holebifederatie, we zijn gaan praten met het Steunpunt Gelijkekansenbeleid, en het Genderteam van het UZ Gent".

Voor Planet Gender krijgt Tra Mundi vzw een subsidie van 34.000 euro toegekend, met de opdracht het project te realiseren binnen één jaar na de toekenning (eind maart 2005). Het is de eerste keer in de geschiedenis van het Vlaamse gelijkheidsbeleid dat een project rond de transgenderthematiek subsidies ontvangt.

De uitwerking van het project met discussieavonden, tentoonstellingen, lezingen, enzovoorts, zorgt voor een verdere verbreding van het project. "Planet Gender is nu een artistiek, documentair en informatief project over genderidentiteit, dat eigenlijk de genderdiversiteit in onze maatschappij naar voren wil brengen". Via 'Mijn genderidentiteit' wilt Planet Gender nu iedereen laten nadenken over zijn of haar genderidentiteit.

Planet Gender werd lid van de Holebifederatie en werkt ondertussen ook aan de structuur van een eigen vzw. Voor de toekomst staan nog veel plannen op stapel:

⁷¹ Zie <http://www.fondspascaldecroos.org/>

⁷² HBIGDA staat voor 'Harry Benjamin International Gender Dysphoria Association'. Zie <http://www.hbigda.org/>

informatiepakketten ontwikkelen voor scholen en werkgevers, en de stap zetten naar de vrouwenorganisaties om de discussie over genderdiversiteit ook daar te voeren.

Grote pijnpunt is het gebrek aan structurele subsidies. "Projectgewijs telkens drie à vier maanden werken aan een project, om dan eigenlijk wat geld bij mekaar te krijgen, waar dat je in dat project wel een aantal dingen kunt doen maar structureel niks kunt uitwerken, dat kost zoveel energie".

Het vele werk dat Planet Gender met zich meebrengt is ook niet meer te dragen door twee personen. Het vele werk doet de nood naar meer mensenkrachten en coördinatie ontstaan. Voor de toekomst wordt beroep gedaan op vrijwilligers met journalistieke of artistieke ambities die in kleine groepjes bepaalde zaken kunnen uitwerken. "En dat ik eigenlijk echt de algemene coördinatie van het geheel ga doen, de grote lijnen uitzet, of mee uitzet, gewoon het project runnen, als algemeen coördinator. En subsidies aanvragen en meer de administratieve onderbouw doen".

- *Genderstichting*

Koen Taillieu, medewerker van de Genderstichting⁷³ sinds 1996, vertelt: "De Genderstichting is ontstaan in 1984. Het is gestart in de schoot van een vzw voor gehandicaptenzorg, vzw MOBO, die vakantiecampen met minder-validen, sociaal-achtergestelden, enzovoort organiseerden. Zij hadden een clubhuis, een cafeetje in Kortrijk, in een achtergestelde buurt. Het werd geleid door een ex-militair die op veertigjarig leeftijd vroeg gepensioneerd was, maar nog vol energie zat en een groot sociaal engagement had: 'de Jaak'. Op een gegeven moment kreeg Jaak iemand bij zich die zich meer vrouw voelde en hem vroeg waar ze naar toe kon. hij is informatie beginnen zoeken, want dat was voor hem ook nieuw, en hij vond bijna niks hierover". Jaak diende een aanvraag in bij het ministerie van arbeid en tewerkstelling voor een studieproject hierover, en dat werd goedgekeurd. Er kon een medewerker in een DAC statuut worden aangeworven voor één jaar. Er werd een studieproject uitgevoerd met als onderzoeksthema: wat is transseksualiteit, wat is daarrond te vinden en wie werkt daarrond. "Je had toen nog niet zoveel info als nu, en ook geen internet. Je had Vanderwinnen in Brussel, het UZ Gent startte in 1984 met Prof. Rubens, en de endocrinoloog Wouters in Antwerpen".

Op basis van de verworven informatie werd de aanvraag vernieuwd met de bedoeling een hulpverleningsinitiatief op te starten. Ook dit werd goedgekeurd en er kon medewerker in

⁷³ Zie <http://www.genderstichting.be/>

een DAC statuut met A1 niveau en medewerker in een DAC statuut met A2 niveau aangesteld worden. We spreken begin 1986. Er werd een feitelijke vzw opgericht in de schoot van de vzw MOBO: De Belgische Genderstichting, naar analogie met de toen bestaande Nederlandse Genderstichting. "We zaten in de Pluimstraat in Kortrijk, op de zolder van de vzw MOBO. Beneden was dat café waar mensen dus door moesten als ze tot bij ons wilden komen. Op zich was dat triestig maar ook wel hilarisch".

De Genderstichting had van meet af aan drie doelstellingen: opvang, informatieverstrekking en doorverwijzing. "Verder hadden we een bibliotheek opgebouwd met video's, boeken,... we hielden alles bij. En mensen konden dat uitlenen. En ten slotte gingen we ook voorlichting geven, brachten we folders en brochures uit die we naar bijvoorbeeld huisartsen zonden. In 1990 deden we zelfs een kleine enquête aan bedrijven: hoe zouden ze omgaan als een van hun werknemers transseksueel was? We gingen spreken met werkgevers als er problemen opdoken, maar gaven ook duiding aan scholen".

In 1992 of 1993 hadden ze voor het eerst financiële ondersteuning: "Een niet gereguleerde toelage, een overschotje dat ze nog hadden liggen. We moesten elk jaar een dossier insturen over onze werking, en we kregen 140.000 Fr., dat was toch al beter dan niks". In 1997 werden de DAC statuten afgeschaft en heerste er het debat om de kleinschalige hulpverleningsinitiatieven van "5 man en een paardekop" te laten samenvloeien met de grotere CAW's. "Gent leek ons toen aantrekkelijker en we deden pogingen tot aansluiting bij een CAW in Gent. In september 1998 zijn we dan een deelwerking geworden van de CAW Artevelde in Gent".

Van 1998 tot 2005 werkte de Genderstichting met twee voltijdse krachten, vanaf februari 2006 is dit teruggebracht tot anderhalf. "Wij evolueren mee met de ganse CAW". De doelstelling is om een algemeen bekend onthaal te hebben, een eenduidige toegangspoort. "Slechts één adres dus voor alle vragen, waar je dan of een antwoord krijgt, of een doorverwijzing naar de juiste dienst, of een stuk begeleiding kan krijgen". Deze ontwikkeling wordt niet echt toegejuicht. "Wij vinden een goede evolutie voor over pakweg dertig jaar. In onze ideale wereld kan je dan in elke CAW terecht in gans Vlaanderen, maar dat is nu nog niet zo. En om daar naartoe te evolueren op twee jaar... We vinden de tijd nog niet rijp voor een gehele integratie".

Ook inhoudelijk vindt een kleine verschuiving plaats. "Voor onze werking 2006-2008 zijn dat drie zaken: onthaal, advies en informatieverstrekking; psychosociale begeleiding en ten slotte preventie. Vroeger was er aandacht voor beleidswerk, sensibiliseren en uitdragen van informatie". De organisatie van de maandelijkse bijeenkomsten zal stilaan

meer in handen worden gegeven van vrijwilligersorganisaties. De papieren nieuwsbrief werd begin 2006 afgeschaft. Het beheer en opslag van het bibliotheekbestand werd overgeheveld naar het documentatiecentrum van Sensoa⁷⁴.

Het doelpubliek van de Genderstichting is over de jaren heen flink gegroeid en bereikt in de eerste plaats de transgenderen personen zelf. "Bijvoorbeeld in 1984, het eerste werkjaar, kregen we negen mensen over de vloer. Het jaar nadien waren dat er al vijftientig. Sindsdien is zo'n dertig nieuwe dossiers per jaar de gewone evolutie. Met een piekjaar van vijftig in 2000". Dat piekmoment was een weerslag van Dana International, zelf een 'man-naar-vrouw' transseksueel, die het Eurosong Festival won. Dit wekte een dermate grote mediabelangstelling op, en de Genderstichting pikte een graantje van deze persaandacht mee. Ook qua leeftijd treedt er een merkbare verjonging op: "De gemiddelde aanmeldingsleeftijd lag twintig jaar geleden op veertig jaar voor mannen en vijfentwintig jaar voor vrouwen. Nu is dat vijftientig en dertig jaar".

Hulpvragen van partners of familie komen er nauwelijks. "In het begin leefde het idee dat wij per definitie voor de transseksuele personen waren, en de omgeving die juist alles in het werk wilde stellen om dat proces tegen te houden, dacht dus dat wij dus tegen hen waren". De verhouding tussen mannen en vrouwen is al die jaren constant gebleven. "We hebben altijd tweederde 'man-naar-vrouw' transseksuelen gehad en eenderde 'vrouw-naar-man' transseksuelen".

Vroeger was het wel zo dat mensen sowieso veel meer 'all the way' gingen en zichzelf als transseksueel definieerden. "Ik denk dat van het totaal aantal aanmeldingen, de meesten toch wel in het proces stapten. Het referentiekader in die tijd was travestie of transseksualiteit. Dat was duidelijk voor de mensen, maar zorgde ook vaak voor moeilijkheden omdat het een nieuw keurslijf kon worden". De mensen die hulp komen vragen, willen graag van iemand horen: "Zeg mij: wat ben ik?". Persoonlijk is Koen niet zo te vinden voor deze terminologie. "Ikzelf hou niet zo van die hokjes, kan het persoonlijk niet zo vinden met die termen. Ik zie het proces eerder als een manier zoeken om jezelf te kunnen zijn, waarmee je je comfortabel voelt. Als dat nu travestie, transgenderist of transseksueel is dat maakt mij allemaal niet uit. Als het maar niet opnieuw een hokje, een keurslijf wordt. Want dat merk je toch vaak, dat mensen dat achteraf pas beseffen en er dan heel veel energie en moeite insteken om aan zichzelf toe te geven en daarover te spreken om daar weer los van te komen". De hulpvragers worden door de toename aan beschikbare informatie, door de toenemende maatschappelijke

⁷⁴ Zie <http://www.sensoa.be/documentatiecentrum.php/>

kennis en toenemende zichtbaarheid van andere transgender personen, steeds mondiger. "We merken dat mensen er nu al vaker ergens over gehoord hebben, ze weten al wat het is als ze hier naar toe komen".

4.2.1.2 Onderlinge netwerken

In dit gedeelte doen we de netwerken, zowel formeel als informeel, tussen de verschillende actoren in het transgendermiddenveld (organisaties en sleutelfiguren) uit de doeken.

Het Vlaamse transgenderlandschap is jong, klein en in volle ontwikkeling. Dat zorgt ervoor dat de verhoudingen soms nog gespannen staan ten opzichte van elkaar. De enige speler die reeds geruime tijd meedraait, Franjepoot, staat opvallend geïsoleerd. Dat wordt door de organisatie zelf vertolkt, maar ook door de andere.

De Vlaamse Genderkring, Travestieweb, GAG, TGV-West, Planet Gender en de Genderstichting kennen elkaar van ver of nabij. Trans-Action is met haar gerichtheid op Wallonië iets meer afgezonderd, en kent vooral de Beaumont Society. Voor de rest is er in Wallonië geen enkele andere organisatie actief, en hun blik wordt dan al gauw naar het buitenland gericht. In het overleg ten tijde van de actie rond het wetsvoorstel waren er wel contacten met de Vlaamse Genderkring, GAG en de Genderstichting.

De veelheid aan organisaties zorgt ervoor dat afgunst en wantrouwen vlug de kop opsteken. Uitspraken als "Niet dat ik dat niet wil, maar die komen zelf ook niet over de brug", "Ze wachten tot wij het opgeven", "We willen ons niet laten beïnvloeden door bepaalde meningen, bepaalde standpunten, bepaalde ideeën die andere organisaties hebben" waren niet van de lucht. De Genderstichting onderkent de gevoeligheden en deed reeds enkele pogingen voor een gemeenschappelijk overleg met alle organisaties: "Het is een minderheidsgroep dus vis je uit dezelfde vijver en is goed overleg des te belangrijker. Zeker ook gezien de gevoeligheden die er zijn. We moeten zeker banden blijven smeden". Ook de Vlaamse Genderkring, Travestieweb en Planet Gender onderstrepen het belang van een formeel overleg om informatie uit te wisselen, en elkaars werking beter te leren kennen. Planet Gender hoopt ook dat de verschillende organisaties beter op elkaar kunnen afstemmen en ruchtbaarheid geven aan elkaars activiteiten. Ze ziet voor ieder een eigen rol weggelegd: "Dan denk ik dat Planet Gender meer rond het artistieke en het informatieve werkt, dat een organisatie zoals GAG echt op het politieke vlak zich meer kan profileren, en dat organisaties zoals Genderstichting en de Vlaamse Genderkring zich meer kunnen richten op het verenigen van mensen". Ook Trans-Action deelt deze visie: "Ja, dat hebben wij gemist in Vlaanderen. De een gelooft

de andere niet, de ander wil het allemaal zelf doen. Terwijl ieder, elke vereniging, toch zijn eigen doel had. Zo zagen wij het toch". Ze wijten het gebrek aan frontvorming aan de veelheid aan organisaties in Vlaanderen en leggen de parallel met de situatie in Frankrijk waar zich eenzelfde situatie voordoet.

Aan de Vlaamse kant klinkt vooral de nood aan zelfbehoud. Planet Gender: "Ik denk dat op zich elke groepering zijn positie nog aan het zoeken is. Iedereen is zo hard bezig om zijn eigen winkel recht te houden. Losstaand van het feit dat al de mensen die daar mee bezig zijn ook nog eens een fulltime job hebben". Ook de Vlaamse Genderkring ziet het zo: "Niet dat er onwil is, maar iedereen wil zichzelf toch een beetje beveiligen. Ik vrees dat er in Vlaanderen een typische mentaliteit is dat iedereen zijn eigen tuintje wil verzorgen en dat men vaak te weinig het gemeenschappelijke in zo'n samenwerking ziet. 't Zal een beetje kwestie zijn van veel geduld en vooral overleg met de Genderstichting om iedereen zijn ding te laten doen en toch proberen qua aanbod wat meer te overleggen". De Genderstichting wordt wel vaker vernoemd als 'neutraal terrein' en als actor die het mandaat heeft om dit soort overleg samen te roepen. In een aantal interviews klonk het besef door dat ieder zijn eigen werking en doel heeft en dat overleg dit niet in gevaar hoeft te brengen, maar dat de tijd nog niet echt rijp is voor een soort 'transgenderplatform'. De Vlaamse Genderkring: "Misschien moet er gewoon nog water door de Schelde blijven vloeien en moeten we nog een aantal jaren wachten tot dat uiteindelijk iedereen tot het besef komt dat willen we leefbaar blijven, allemaal - ten slotte vissen we allemaal in het zelfde water - dan moeten er vangstquota's worden opgesteld. Dan moeten we afspraken maken en zeggen: 'we respecteren iedereen'. Uiteindelijk draait het allemaal rond persoonlijk initiatief, en dat is de zwakte van de transgenderorganisaties". Een nieuw overleg is gepland vanuit de Genderstichting voor het najaar van 2006.

GAG en Trans-Action onderhouden tevens internationale contacten. GAG: "We zijn een kleine groep en in ieder land zijn transseksuele en transgender personen toch een minderheid, beschouwd in de zuivere term. Als we dan Europees kunnen samenwerken, dan vormen we een ietwat grotere groep". GAG onderhoudt contacten met het ILGA-Europe en was samen met Trans-Action aanwezig op het startcongres van het Europees Transgendernetwerk⁷⁵.

⁷⁵ Internationaal zijn er twee organisaties actief die op het transgenderthema werkt: de International Lesbian and Gay Association, ILGA, zie <http://www.ilga.org/>, en het recent opgerichte European Transgender Network, zie <http://tgeu.net/>. Zie ook deel I, 2.3.

4.2.2 Netwerken met vrouwenorganisaties

Aangezien transgenderorganisaties qua wetgeving onder discriminatie op basis van geslacht vallen (zie eerder in hoofdstuk 2) en tevens werken op het thema van gender, bevroegen we in welke mate er banden bestaan tussen transgenderorganisaties en vrouwenorganisaties. We konden opvallend weinig interactie vaststellen. Enkel GAG en Planet Gender onderhouden regelmatige contacten met de vrouwenorganisaties. De Nederlandstalige Vrouwenraad besteedde in haar zomernummer van *Vrouwenraad* aandacht aan genderdiversiteit met bijdragen van Paknet Gender, GAG, de Genderstichting, Dr. T'Sjoen (lid van het Gentse Genderteam), en Motmans, Joz van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid (UA-UH). De andere organisaties doen dit niet wegens gebrek aan tijd of slechte ervaringen, of doen het enkel sporadisch.

GAG onderhoudt contacten met vrouwenorganisaties vanuit de brugfunctie die het wil maken tussen holebi-, vrouwen- en transgenderorganisaties, en dit vanuit een visie op gender in de breedste zin. Gender wordt in de vrouwenbeweging immers te eng geïnterpreteerd, zo stellen ze: "In veel gevallen wordt gender gelijkgesteld aan man-vrouw problematiek. Maar gender is veel ruimer dan man-vrouw problematiek. Dat is een simplistische oplossing voor het woord gender, dat eigenlijk ook nog geen zuivere definitie gevonden heeft in het Nederlands". Maar het gedachtengoed van het ruimere gender vind nog geen ingang in de vrouwenbeweging. "Ik heb zelf nog gediscussieerd met de European Women's Lobby⁷⁶, en als je daar sprak over transgender, dan had je een muur. Maar als je sprak over gender, en genderdiversiteit, waren ze wel bereid om aan gender een andere invulling te geven. Maar ze waren niet bereid om het over transgender te hebben. Dat zijn lobbytechnieken hè. Je gaat eerst uit van wat de taal is van je tegenstander en dan kijk je hoe je in de filosofie van de tegenstander uw eigen topic naar voor kunt brengen". GAG nam samen met Planet Gender deel aan Vrouwendag 2004 georganiseerd door het Vrouwen Overleg Komitee⁷⁷. Ook met FC Poppesnor⁷⁸ zijn er contacten: "Je hebt FC Poppesnor nog waar GAG zichzelf mocht gaan voorstellen en waar dat er een bepaalde interactie is". Meer contacten worden niet uitgesloten, doch er speelt

⁷⁶ Een koepelorganisatie voor Europese vrouwenorganisaties, zie <http://www.womenlobby.org/>

⁷⁷ Zie <http://www.vrouwendag.be/>

⁷⁸ FC Poppesnor organiseert maandelijks info- en discussie-avonden in Antwerpen rond een feministisch thema, zie <http://www.feminisme.be/fcpoppesnor/>

ook hier een gebrek aan tijd. "Ik zie GAG zeer goed zetelen in het Vrouwen Overleg Komitee of zo'n zaken, omdat daar ook nog zeer veel te doen is".

Planet Gender hield ook reeds een voorstelling van zijn werking bij FC Poppesnor, en stond op de Vrouwendag 2004 en 2005. Planet Gender nam ook deel aan het Sophia⁷⁹ congres en was aanwezig tijdens 'Mechelen, Stad in Vrouwenhanden'⁸⁰. Planet Gender heeft de ambitie om de discussie rond genderdiversiteit en het continuüm van man naar vrouw ook binnen de vrouwenbeweging en de vrouwenorganisaties te voeren, maar er is tijdsgebrek om actief lid te worden van een vrouwenorganisatie: "Als ik mij nu ook nog eens moet gaan engageren ofwel binnen het VOK, ofwel binnen de Nationale Vrouwenraad⁸¹... Dat vind ik een beetje te veel van het goeie".

Trans-Action heeft erg negatieve ervaringen met vrouwenorganisaties omdat ze niet aan te sporen waren om actie te ondernemen ten aanzien van het wetsvoorstel over transseksualiteit. TGV-West brengt een positiever verhaal. Via contacten met de emancipatieraad van Brugge, werd TGV-West alvast uitgenodigd om te komen spreken bij de SP.A-vrouwenafdeling.

4.2.3 Netwerken met holebi-organisaties

De Holebifederatie heeft op haar algemene vergadering van 17 september 2005 beslist om transgender personen als doelgroep in haar statuten op te nemen. Wij vroegen de transgenderorganisaties welke contacten zijzelf onderhouden met de holebiwereld en in welke mate zij deze openstelling toejuichen en wat dit aan mogelijke toekomstperspectieven biedt.

Franjepoot vindt de verwarring in de maatschappij tussen travestie, transgender en homoseksualiteit te groot, en is daarom niet te vinden voor de link(en) met holebi's. "Een van de grootste handicaps van genderdysfore mensen om zich te uiten, is de maatschappelijke visie die ze erop hebben. Als je het bijvoorbeeld tegen uw partner gaat zeggen, gaat die denken: oei, dan zal die wel homoseksueel zijn. Dus: die relatie valt in duigen". Voor haar blijven transgender personen dezelfde mensen als voordien en wordt er door partners vaak te erg gepanikeerd: "Die geslachtswijziging verandert die persoon wel fysiek of mentaal, maar dat verandert niks aan die mens, totaal niet, ik ben niet

⁷⁹ Belgisch netwerk van vrouwen- en genderstudies, zie <http://www.sophia.be/>

⁸⁰ Zie <http://www.mechelen2005.be/>

⁸¹ De Vrouwenraad is een overkoepelende organisatie voor verenigingen die werken aan gelijke kansen voor vrouwen en mannen, zie <http://www.vrouwenraad.be/>

iemand anders dan voorheen. Dus die mensen die houden om dezelfde redenen van mekaar". En wat later: "Dus meestal een vrouw-naar-man blijft op mannen vallen en de man naar vrouw blijft op vrouwen vallen. Dat is zelden dat dat omdraait, ik heb het nog niet meegemaakt". De woorden hetero en homo of lesbisch gebruikt ze dan ook niet graag: "Ah, maar wij spreken nooit over dat woord homoseksueel, wij zeggen: 'ik ben vrouwgericht'. Dat is duidelijker taal he. Onafgezien van wat ik ben". Ze ziet wel degelijk een aantal overeenkomsten tussen genderdysforie en holebi's: "Ja. Da's een kruislijn. Pas op, niet iedereen die vrouwelijk homoseksueel is, is per se genderdysforisch". Kortom, het is voor haar erg belangrijk om neutraal te blijven met betrekking tot seksuele voorkeur. "Heel veel organisaties zijn nu onder de vleugels van 'holebi' gaan zitten, en ik vind dat dat juist niet mag. Want dan is juist die angst van: 'wij huizen daar onder', je gaat die angst nog versterken. Wij moeten neutraal blijven. Niet een kant kiezen. Neutraal. We zijn er voor genderdysforie".

GAG onderhoudt wel veel contacten met holebi-organisaties. "GAG heeft een bepaalde functie, een functie die over de gehele maatschappij gaat, waarin contacten met de holebi-doelgroep zeer belangrijk en zeer groot kunnen zijn". GAG heeft banden met het Queerkaffee, gaf een workshop op de lesbiennedag 2004, en onderhoudt ook contacten op het Europese niveau: "Op het congres van ILGA-Europe in Budapest in 2004 is een GAG-lid een workshop komen geven over 'Multiple Identity en Multiple Discrimination'. Dus ja, we proberen van overal wat te infiltreren en ons bericht over te brengen". GAG onderstreept ook de verschillende problematieken en tevens de mogelijke link: "Seksuele oriëntatie en genderidentiteit zijn twee totaal verschillende problematieken. Maar een groot deel van de transgender personen hebben wel een holebi-heden of -verleden. Ze zullen toch wel voeling gehad hebben of zullen dat hebben met die holebi-wereld". Voor GAG kan de Holebifederatie dus een belangrijke partner zijn, maar het mag niet de enige partner zijn. "Het feit is dat de lobbymiddelen en de politieke actiemiddelen van de holebifederatie en de transgenderorganisaties dezelfde kunnen zijn. Maar we moeten ons geen illusies maken, het is niet omdat een andere groep ook een verdrukte of gediscrimineerde groep is of geweest is, dat ze daarom meer openstaan voor een andere gediscrimineerde groep. Minderheden staan niet open voor andere minderheden". De openstelling van de statuten wordt dan ook niet unaniem toegejuicht, omdat men de motivatie erachter niet vertrouwt: "Volgens mij is dat spijtig genoeg om politiek correct te zijn. Want ze hebben nog niet de expertise opgebouwd. (...) Oh, ik vind dat nogal een vergiftigd geschenk". GAG zelf is nog geen lid van de Holebifederatie. "GAG is

verschillende malen gevraagd om lid te worden van de Holebifederatie, ja bon, maar ik vind ook dat GAG niet het goedgeheten van de Holebifederatie moet worden".

TGV-West vindt transgenderisme en homoseksualiteit tevens twee verschillende materies, maar oppert geen bezwaren tegen samenwerking: "Het zijn twee aparte zaken. De Holebifederatie wil ons ook incalculeren, ik heb daar helemaal niks op tegen. Wel integendeel, want ik stel mezelf open voor holebi's, dus wat dat betreft helemaal geen probleem".

Travestieweb kent het probleem van de verwarring tussen travestie en homoseksualiteit. Vanuit de eigen ervaring klinkt het zo: "Ik denk dat meer dan de helft van de site heteroseksueel is. Een kleiner percentage biseksueel en nog een kleiner percentage homoseksueel. Want als iemand zich out, denken de mensen altijd eerst dat die homoseksueel is. Dat is nog een maatschappelijk beeld: iemand die aan travestie doet is homoseksueel. Er zijn veel mensen die de term travestie kennen, maar die zich niet kunnen indenken dat heteroseksuele mensen hier aan kunnen doen". Toch zijn er al contacten met het holebi-milieu. Tijdens de opstartfase van de eigen website werd de link geplaatst op allerlei startpagina's van holebigroepen en ook op Gaylive⁸². "Vroeger had ik ook contact met de website holebivlaanderen.be, dat was in de periode dat ik op zoek was naar locaties om de T-events te laten doorgaan". Gevraagd naar de redenering om via holebigroepen te werken, luidt het: "Da's heel eigenaardig, maar ergens denk ik dat zij het rapper aanvaarden dan als je gewoon mensen zou contacteren die er niet mee vertrouwd zijn".

De Vlaamse Genderkring is als organisatie lid van de Antwerpse Regenboogkoepel en hun bijeenkomsten vinden plaats in het Roze Huis aldaar. Bestuursvergaderingen van de Antwerpse Regenboogkoepel bijwonen, is wegens praktisch bezwaren nog niet mogelijk. De samenwerking met de Holebifederatie is iets wat afwachtend wordt aanschouwd ("Het is afwachten. De Holebifederatie is nog niet actief rond ons thema") maar in de toekomst onvermijdelijk zal zijn: "Omdat ik wel geloof dat we op lange termijn moeten samenwerken met de Holebifederatie. Zowel kleine, lokale samenwerkingen als meer inhoudelijke samenwerking of ondersteuning voor bepaalde zaken moet kunnen". Van de Holebifederatie verwachten ze meer slagkracht alsook inhoudelijke en strategische ondersteuning. Terzelfdertijd mag de transgendergemeenschap niet stilzitten of zich gratis laten inlijven: "Ik denk dat het wenselijk zou zijn als de verschillende transgenderorganisaties samenwerken, hun pijnpunten op papier zetten, en dan met een

⁸² Zie <http://www.gaylive.be/>

gezamenlijk programma overleggen met de holebi-organisaties. Al was het maar om te bekijken hoe zij hun problematiek aankaarten en hoe zij bepaalde zaken hebben bekomen. Wij zijn een zoveel kleinere groep, dat we dat eigenlijk niet op ons eentje kunnen. En terzelfdertijd moeten we opletten dat anderen ons thema niet gaan gebruiken om bijvoorbeeld extra subsidiemiddelen los te krijgen voor activiteiten die ze in feite niet organiseren. Ik vind dat de schaarse overheidsmiddelen op een pragmatisch manier moeten toegewezen worden aan die mensen die echt bewijzen dat ze iets doen".

Trans-Action is lid van het Regenbooghuis in de Brussel en heeft het transgenderthema daar structureel kunnen inbrengen. "Ik zit in de raad van bestuur, dus ja, ik houd mij actief bezig in de kern. En de mensen staan daar wel voor open, ze hebben gevraagd hoe wij die T invullen. En dan is het LGBT geworden en de statuten zijn ook in die zin gewijzigd". Trans-Action maakt gebruik van de ruimte van het Regenbooghuis. "En iedereen vindt dat heel normaal hoor dus... Ja, gelijk elke andere groep in het Regenbooghuis". Ten tijde van de acties rond het wetsvoorstel stuurde het Regenbooghuis hen door naar de landelijke koepels: "Het Regenbooghuis zei dat ze niks konden doen want ze hebben geen politiek cel. Ze hebben dat doorgegeven aan de Holebifederatie en de FAGL⁸³". Maar daar kwam geen reactie of steun op: "We hebben wel steun gekregen van mensen hier in het Regenbooghuis. Maar van de Holebifederatie nul komma nul. Totaal niks, dat vond ik wel een hele afknapper. De FAGL schrijft duidelijk in haar ding dat zij er alleen is voor de homo's en de lesbiennes. Dat staat er duidelijk in geschreven, zij doen niks voor transseksuelen. De Holebifederatie zegt dat ze er wel voor transseksuelen is, ja, dat was dus een prachtig nul". De verbittering is groot: "En dan hebben wij geleerd dat wij alleen staan. En dat je dan mensen krijgt van hier in huis, ja echt sympathisanten, die zijn geweldig hulp komen geven. Maar van de echte grote verenigingen: geen kat, niks. Een heel teleurstellende ervaring. Dus als ik ze dan zie schrijven: LGBT, ja dan begin ik te lachen. Da's flauwekul". De openstelling van de statuten wordt weggehoond: "Veel geblaat en weinig wol. Ik denk dat het lege woorden zijn, ze doen het omdat dat in de mode is, dat je die T moet invullen. Bij de ILGA is dat net hetzelfde, ik ben hier bij de ILGA-Europe geweest en die zeiden me dat ze niks kunnen doen, want het is een 'nationaal probleem'".

Een heel ander geluid weerklinkt bij Planet Gender. De contacten met de Holebifederatie (de Holebifederatie zit in de stuurgroep van Planet Gender) liep parallel met de discussie die binnen de Holebifederatie werd gevoerd over het thema transgender. Planet Gender

⁸³ De FAGL is de Fédération des Associations Gayes et Lesbiennes. Zie <http://www.fagl.be/>

werd lid van de Holebifederatie "om wat de Holebifederatie eigenlijk wil doen - zich openstellen naar transgender personen - ook duidelijk te maken, om dat ook in de realiteit om te zetten". Tevens wordt de federatie als platform gezien dat men kan gebruiken om de eigen werking bekend te maken aan holebi's. "Ik denk zeer zeker dat het onderwerp genderdiversiteit en het thema transgender, binnen de Holebifederatie moet bediscussieerd worden". De verwachtingen zijn realistisch: "Op dit ogenblik is de Holebifederatie bezig met het aftasten van de markt om te zien van wat ze in de toekomst kunnen betekenen voor transgender personen, maar zichzelf gaan daar ook twee, drie jaar voor nemen, en ik verwacht daar de eerste jaren niet echt een duidelijk beleid rond". Planet Gender verwacht ook niet dat de Holebifederatie zal evolueren tot een echte LGBT-organisatie. Het is ten eerste te vroeg, de eigen transgenderorganisaties zijn nog volop in ontwikkeling, en ten tweede: "Ik denk dat de Holebifederatie op dat vlak ook niet echt de evolutie zal volgen zoals die in de Angelsaksische wereld is gebeurd, waar ze overal van LGBT spreken. Maar misschien is het goed, dat toch wel alle transgenderorganisaties zich aansluiten bij de Holebifederatie, omdat er bijvoorbeeld op het vlak van know-how en lobbying naar beleid veel expertise is opgebouwd. Langs de andere kant zijn er specifieke dingen die rond het transgenderthema leven, waar (denk ik toch) de holebiwereld van zal zeggen dat ze er niets mee te maken heeft". Planet Gender zit sinds kort ook in de Raad Van Bestuur van de Holebifederatie: "Ik heb mij kandidaat gesteld om in de raad van beheer te zitten om mee een stuk daarover na te denken".

4.2.4 Netwerken met de academia

Alle organisaties getuigen over de veelheid van studenten die contact opnemen voor scripties, taken, eindwerken, enzovoort. De aandacht voor deze thematiek kan blijkbaar in het onderwijs verschillende studenten wel boeien. De Vlaamse Genderkring krijgt vrij regelmatig vragen van studenten voor medewerking aan onderzoek en durft deze wel eens kritisch te benaderen: "In eerste instantie stellen we de vraag: wie bent u eigenlijk, en hoe is het thema ontstaan? Want niet alle onderzoek is eigenlijk positief bedoeld. Maar uiteraard is iedereen welkom en willen we met iedereen meewerken die er op een ernstige manier mee bezig is". Veel van onze respondenten geven met regelmaat lezingen over het thema transgender aan organisaties of scholen.

Het aantal academici dat over deze thematiek werkt, is erg schaars: in Vlaanderen is er het Genderteam van Gent en het Steunpunt Gelijkekansenbeleid, en in Nederland zijn er enkele individuen zoals Anna Aalten, Wim Haan, Minneke Bosch, en Paul Vennix gekend.

Planet Gender werkte voor haar lezingenreeks in Gent en in Maastricht met deze verschillende professoren en wetenschappers uit Vlaanderen en Nederland samen.

Planet Gender, GAG en de Genderstichting verspreiden de informatie over genderdiversiteit niet enkel via de website, lezingen en vormingen, maar ook via publicaties⁸⁴.

De Genderstichting krijgt ook vragen van mensen die stage willen lopen. "Maar die sturen we dan naar het Genderteam, daar kunnen ze immers veel ruimer werken en in een meer wetenschappelijk kader". Vragen van professoren hebben zij nog niet gehad. Vragen tot bekendmaking van onderzoek wel.

Opvallend was de grote bereidheid om mee te werken aan onderzoek bij de verschillende organisaties. De eigen ervaring met het gebrek aan informatie zal daar niet vreemd aan zijn. Travestieweb: "Ik ben altijd bereid om aan dergelijke projecten mee te werken maar ik heb zelf de middelen niet om te zien waar je daarvoor terecht kan". Ook TGV-West verwoordt dit: "Ik wil me gerust kandidaat stellen, dus als er inderdaad in de toekomst nog studies zijn of wat dan ook. Ik wil gerust meewerken, ik moet er wel weet van hebben".

Trans-Action zou graag onderzoek zien gebeuren over de oorzaken van transseksualiteit, vooral om de heersende mentaliteit in Wallonië te doen keren. "Omdat wij uit de handen van de psychiatrie komen. En dat we dan op zaken kunnen wijzen zodat de psychiaters zeggen: 'Sorry, we hebben ons vergist'. En we denken dat ten opzichte de buitenwereld ook belangrijk is om duidelijk te maken dat het geen keuze is. Je bent zo geboren, punt. Hoe dat het komt, weet ik veel, maar ja, er zijn wel sterke indicaties dat het wel es biologisch zou kunnen zijn. Dus dat je dan kan zeggen dat je het niet gekozen hebt". Andere openliggende vragen waar Trans-Action graag een antwoord op zou vinden zijn: "Hoeveel mensen hebben eigenlijk gezondheidsproblemen doordat ze eigenlijk transseksueel zijn? Dat weten we niet. Hoeveel plegen er zelfmoord? Dat weten we ook niet". De Vlaamse Genderkring vat het kort samen: "Onze noden zijn onbekend. Da's het grote probleem".

Er worden tevens kritische bedenkingen gemaakt dat dit soort onderzoek enkel on-line zou verlopen. TGV-West: "En dan de meeste van die onderzoeken, dus bij mijn weten toch, 95% gebeuren allemaal via internet. En dat vind ik schandalig, daar word ik razend om. Ja, het is enkel voorbehouden voor de mensen die Internet hebben en dat zijn niet

⁸⁴ In het themanummer Queers van de Vrouwenraad (GAG, Genderstichting en Planet Gender), in het Jaarboek Seksuele Gezondheid 2006 van Sensoa (Planet Gender en de Genderstichting), in de Zizo (GAG).

zoveel transgenders, geloof me vrij, dat zijn er niet zoveel zoals ik net aangegeven heb. Die mensen zitten meestal in een financiële knoop, hoe dan ook, en kunnen zich dat echt niet permitteren".

Planet Gender verwoordt het besef hoe meer onderzoek over transgenderisme tevens nuttig kan zijn ten aanzien van beleidsactoren. "Zolang dat er daar geen wetenschappelijk studies over zijn, neemt zij (de minister) het niet op, en tja... Het is eigenlijk een vicieuze cirkel, waar je uit moet komen op een of ander moment. Ik denk in die zin dat dit onderzoek daar hopelijk dan ook toe bijdraagt".

4.2.5 Netwerken met beleidsactoren

Eerst gaan we na welke organisatie welke netwerken heeft en gebruikt (kanalen), hoe men aan beleidsbeïnvloeding probeert te doen (strategieën) en ten slotte wat zij graag willen zien gebeuren op beleidsvlak (gelijkkansennoden).

4.2.5.1 Kanalen van beleidsbeïnvloeding

Franjepoot houdt zich ver af van beleidsactoren. Ze had ooit contact met het Kabinet Gelijke Kansen ten tijde van Mieke Vogels (2002) maar door de regeringwissel van 2003 is dat verwaterd. Travestieweb onderhoudt geen contacten met het beleid maar zou het wel willen, al was het maar om subsidies aan te vragen. De Genderstichting was vroeger tevens een belangenorganisatie, maar is nu meer toegespitst op algemeen welzijnswerk: "Dat beleidswerk doen we niet meer omdat er nu voldoende belangengroepen zijn opgestaan. En omdat men de verdediging wil opnemen in het Steunpunt Algemeen Welzijnswerk. Zij zijn de spreekbuis naar de minister van Welzijn toe zoals de Holebifederatie de spreekbuis is voor holebi's. Zij willen het thema genderidentiteit meer opnemen en promoten bij CAW's".

TGV-West zoekt het lokaal. Ze onderhielden contacten met de lokale schepen van toerisme, de schepen van sociale zaken en de emancipatieambtenaar. Ondanks het urenlange overleg, het overhandigen van een zelfgeschreven document over transgenderisme en het geven van een voordracht voor de emancipatieraad, leidde dit tot niets. Omtrent het afbouwen van de werking van de Genderstichting, stuurde TGV-West een boze brief naar "die raad van onbestuur" in Gent: "Te gek voor woorden eigenlijk, terwijl er zoveel nood aan is, bouwen ze het af". Voor de toekomst worden verdere contacten met beleidsactoren niet uitgesloten, maar omdat ze nog in een beginfase van de organisatie zijn, wensen ze eerst de organisatie zelf goed uit te bouwen en te structureren. Trans-Action voegt er aan toe: "Je moet als transseksuelen ook nog dingen

kunnen doen zonder inmenging van bovenaf, want wij weten het beste wat nodig is. En een of andere buitenstaander kan dat nooit weten".

De Vlaamse Genderkring vermeldt het probleem van een vrijwilligersorganisatie die tijdens de werkuren geen overleg kan plegen met de overheid: "Het gevaar bestaat daarbij dat de overheid enkel met de 'professionele' organisaties (Planet Gender, Genderstichting) overleg pleegt, terwijl er ook veel ervaring en expertise bij de zelfhulpgroepen zit".

GAG en Trans-Action hadden contacten met de parlementaire commissie Justitie in de Kamer naar aanleiding van het wetsvoorstel transseksualiteit, wat leidde tot de uitnodiging om te komen spreken op de hoorzitting in de commissie. In het kader van het wetsvoorstel namen zij contact op met het Instituut voor de Gelijkheid van vrouwen en mannen (IGVM)⁸⁵ en het Centrum voor gelijkheid van kansen en racismebestrijding (CGKR)⁸⁶, maar ook dat was vruchteloos. Het CGKR gaf aan niet bevoegd te zijn voor de thematiek transseksualiteit omdat dit onder de noemer 'gelijkheid tussen vrouwen en mannen' valt, en dus de bevoegdheid van het IGVM is. Op het IGVM vonden zowel de Genderstichting samen met Planet Gender, als de GAG een luisterend oor, maar kwam er verder niet veel uit de bus. Planet Gender: "Zij gingen zelf een aantal initiatieven nemen, maar ik hoor daar eigenlijk heel weinig van. Ze gingen ook een soort van studiedag houden over wat er rond transgender op internationaal vlak leeft, en van daaruit een onderzoeksopdracht uitschrijven en dan weer een soort van afrondend geheel organiseren. Maar euh, die gesprekken dateren van oktober vorig jaar". Het IGVM wijst op de mogelijkheid om projectaanvragen in te dienen bij het IGVM, maar door de reeds besproken problemen van gebrek aan structuur, tijd en ervaring binnen de vrijwilligersorganisaties, leidt dit tot een 'catch 22' situatie: het IGVM spoort organisaties aan om projectaanvragen in te dienen opdat er geld wordt vrijgemaakt voor deze thematiek, maar de organisaties ontbreekt het aan personeel en middelen om deze projectaanvragen te schrijven. En binnen de bestaande vrouwenorganisaties is er, zoals we voordien al bespraken, geen oog voor gender in deze ruime zin.

Als we de organisaties bevragen wie zij vinden dat de belangrijkste speler in het beleid voor de transgenderthematiek is, klonken de stemmen unaniem: de beleidsactoren binnen het domein van Gelijke Kansen. Vlaamse Genderkring: "Voor mij is het belangrijker dat er contacten onderhouden worden met de mensen die rond gelijke kansen bezig zijn. Omdat het daar gaat om beleid maken en mensen die beleidsvoorstellen kunnen formuleren, om

⁸⁵ Zie <http://www.igvm.fgov.be/>

⁸⁶ Zie <http://www.diversiteit.be/>

te beginnen. En als er projecten ingediend worden, dat die misschien ook meer via die kanalen moeten verlopen". GAG vult aan: "Gender binnen het gelijkemansbeleid wordt steeds gevoerd als man-vrouw of vrouw-man, met de nadruk op vrouw, want als er genderdiscriminaties zijn, dan zegt men altijd dat vrouwen gediscrimineerd worden. Daar moet men van af, van die dualiteit. Dus voor mij moet men het ruimer zien".

Planet Gender mocht zich als eerste gelukkig prijzen met subsidies van Gelijke Kansen Vlaanderen in 2005. Bijkomende subsidies vonden ze bij de Koning Boudewijn Stichting, bij de Dienst Gelijke kansen van de stad Gent en van de provincie Oost-Vlaanderen. Een nieuwe subsidie-aanvraag in 2006 bij Gelijke Kansen Vlaanderen voor "Mijn genderidentiteit", werd afgewezen. Voor wat de informatiepakketten naar scholen betreft, heeft Planet Gender met het ministerie van Onderwijs overleg gevoerd, maar zonder resultaat. Voor de globale ondersteuning als project blijft Planet Gender kijken in de richting van Gelijke Kansen Vlaanderen. "Het is en blijft een gelijkemansproject, dus ik vind eigenlijk dat er toch wel initiatief van de minister van Gelijke Kansen moet komen".

4.2.5.2 Strategieën van beleidsbeïnvloeding

Qua strategieën van beleidsbeïnvloeding kunnen we enkele voorbeelden in bovenstaande verhalen onderscheiden: lobbyen, persmededelingen, informatie verschaffen, overleggen en onderhandelen met geïnstitutionaliseerde actoren,... We kunnen dus vaststellen dat de strategieën gematigd zijn in het licht van radicalere strategieën zoals betogingen, sit-ins, en dergelijke.

De Vlaamse Genderkring vermeldt het grote probleem van naambekendheid van de kleine vrijwilligersorganisaties, en het nadeel ten aanzien van grotere 'professionele' organisaties die gekend staan bij beleidsactoren, zoals Planet Gender en de Genderstichting. "Nadeel is dat alle vragen naar die mensen gaan, omdat wij praktisch geen naambekendheid hebben als Vlaamse Genderkring. Terwijl we heel veel ervaring hebben en heel vertrouwd zijn met de problematiek van de mensen. Dus eigenlijk, als er al een debat zou zijn, is het probleem dat we niet aan de orde komen". De oplossing ligt redelijk voor de hand: "Dat zouden we eigenlijk kunnen oplossen door met de verschillende organisaties gezamenlijk bepaalde punten naar voren te brengen en de mening en de problemen van een zo ruim mogelijk groep te vertolken. Maar dan moeten we dat onderling ook een beetje gaan uitpraten". Dit standpunt wordt ook bij Planet Gender vertolkt: "Dat is een van de sterke wapens die alle organisaties, als ze goed samenwerken, in handen hebben: om te zeggen van: 'hé, wij tellen ook mee hoor!'. Het gebrek aan een federatie is een pijnpunt, maar dat heeft zijn tijd nodig: "Zoals het tien

of twintig jaar geduurd heeft voordat migranten zichzelf georganiseerd hebben in migrantenorganisaties die bekwaam zijn om mee te praten met het beleid, zo zal het nog een tijdje duren eer een kleine groep van gendervariante personen zich organiseert en bekwaam is om mee te praten over bepaalde thema's".

Bijkomend probleem is dat er dan enkele transpersonen moeten opstaan en zich als zodanig profileren ten aanzien van het beleid en de rest van de buitenwereld. Zoals we voordien al bespraken (zie 4.1.7), zijn er weinig mensen die dit wensen te doen. Vlaamse Genderkring: "De moeilijkheid is, specifiek voor onze problematiek, dat veel mensen pleinvrees hebben. En als ze die pleinvrees om in hun andere gedaante naar buiten te komen overwonnen hebben, dan verlangt een meerderheid gewoon om onopvallend door het leven te gaan. En er niet meer, of zo weinig mogelijk, mee geconfronteerd te worden. En dat remt enorm af". Ook Trans-Action klaagde over het gebrek aan mensen die hun nek willen uitsteken voor de eigen doelgroep. De noden wegen blijkbaar niet op tegen dit persoonlijke offer. Vlaamse Genderkring: "En doordat wij hier al een aantal zaken verworven hebben, is dat engagement minder diep bij veel mensen. Mensen kunnen hun plan wel trekken. Als ze het een beetje handig aan boord leggen of een beetje meeval hebben qua fysiek of qua uiterlijk, voelen ze zich ook niet meer betrokken bij de zaak". Waardoor de 'lucky few' zich wel uit de slag trekken, en de groep met de meeste noden nog kleiner wordt dan ze al was. Het grote verloop en het tijdelijke engagement zorgen er voor dat beleidsbeïnvloeding niet strategisch en niet op lange termijn wordt uitgebouwd. Het gebrek aan een gezamenlijke spreekbuis en het gebrek aan actoren die deze taak (langdurig) op zich willen nemen, zorgen ervoor dat de organisaties zich minder makkelijk extern kunnen richten met een duidelijk profiel en vast aanspreekpunt. Vlaamse Genderkring: "En het is juist door die rijkdom van twee jaar mee te kunnen lezen, zelf een inbreng te kunnen hebben, goh dat je heel diverse thema's hoort; tevens keren veel thema's terug: ouders, kinderen, relaties, werk,... In feite moeten we een synthese van dat soort pijnpunten kunnen doorspelen naar een hoger niveau. Aan mensen met wie we in vertrouwen kunnen samenwerken".

Dit brengt ons naar het laatste paragraaf in dit hoofdstuk: de strijdpunten van de transgenderorganisaties, zoals ze vertolkt werden in de interviews.

4.3. Strijdpunten: tussen droom en daad

Voor we de benoemde strijdpunten indelen in de verschillende levensdomeinen, geven we eerst weer welke algemene visies de organisaties verwoorden ten aanzien van hun 'noden' en van gelijke kansen.

4.3.1 Algemene bemerkingen

Trans-Action ziet transseksuele personen als doelgroep van een gelijkekansenbeleid: "Transseksuelen in de samenleving moeten bescherming krijgen van de wetgever. En de wetgever moeten die en die rechten toekennen, zoals met vrouwen indertijd. Dus gelijkheid van kansen en een bescherming op je werk, en juridisch je naam kunnen veranderen, enzovoort".

De Vlaamse Genderkring ziet de doelgroep ruimer en wijst op het feit dat elke levensfase en elke activiteit beïnvloed wordt door het feit dat iemand transgender is. "We zijn misschien wel de laatste minderheidsgroep die pas ontdekt wordt, die pas naar buiten treedt in Vlaanderen". De aandacht vanuit het beleid tot nu toe was er enkel voor transseksualiteit: "zo meer een zwart -wit beeld, dat past meer in het plaatje". De onbekendheid met de verschillende variaties binnen het genderspectrum is dan ook een gemis. Het meer expliciet vermelden en automatisch opnemen van de gendervariatie onder mensen door de verschillende beleidsdomeinen is voor de Vlaamse Genderkring een must. De rol die ze daar zelf in te spelen hebben, wordt niet vergeten. "Als we dat willen doorprikken, dat willen aanpassen, dan zullen we dat zelf moeten doen, daar zijn we ons van bewust, maar goed. Tussen droom en daad..." Daarnaast merkt de Vlaamse Genderkring ook op dat er in de transgenderpopulatie zelf een groot gebrek aan informatie en kennis heerst over de rechten voor transgendere personen. Bij discriminaties op basis van de genderidentiteit wordt er weinig klacht ingediend, en wordt het voorval vertaald naar de individuele context, in plaats van de structurele factoren die discriminatie in de hand werken te willen aanklagen. In mei 2006 verstuurde het IGVM een persbericht waarin ze duidelijk maakte dat dit tot hun bevoegdheden behoort.

GAG verwoordt een gelijkaardig standpunt en ziet transgendere personen als een deel van de genderwerking van een gelijkekansenbeleid en wilt ijveren voor een 'genderinclusief gelijkekansenbeleid'. "Gelijke Kansen is nu niet inclusief. Men bouwt hokjes binnen Gelijke Kansen en dat is volledig verkeerd". Een inclusief beleid kan volgens hen bereikt

worden door grensoverschrijdend te werk te gaan, hokjesdenken werkt discriminatie in de hand: "Omdat er geen communicatie is tussen de verschillende mensen met misschien identieke problemen". Doelgroepoverschrijdend werken zorgt ervoor dat verschillende aspecten een gemeenschappelijke kern kunnen ontdekken. Het probleem van de discriminatie is volgens hen het probleem van de schrik van het onbekende. GAG vindt zich erg terug in het zogenaamde 'kruispuntdenken'⁸⁷ in tegenstelling met het focussen op een enkele as van uitsluiting: "Als men op de assen werkt, werkt men limitatief. Maar het is natuurlijk het gemakkelijkste. Men heeft maar één specialiteit te leren, en men heeft maar één doelgroep in acht te nemen en men heeft maar op één manier te kijken, en de recepten zijn klaar. Als je vijf assen hebt die bij elkaar komen dan moet je nogal wat expertise samenbrengen. En mensen samenbrengen die multidisciplinair willen werken en op een multidisciplinaire manier de zaken willen aanpakken en een oplossing vinden voor problemen. Daar ligt het kruispuntdenken zeer dicht bij. Het is geen gemakkelijke oplossing. Maar het is een oplossing die veel dicht bij de werkelijkheid staat, die veel dicht bij de personen staat".

4.3.2 Per domein

Als we de concrete strijdpunten van de verschillende organisaties samenvatten, komen we tot de volgende domeinen: burgerlijke staat: aanpassen van geslacht en voornaam, beeldvorming, tewerkstelling, gezondheidszorg en welzijn.

4.3.2.1 Burgerlijke staat: aanpassen van geslacht en voornaam

Een van de grootste problemen waar transgendere personen mee te maken krijgen is de verandering van voornaam en (eventueel) sekse op de identiteitsdocumenten. In België werd recentelijk het wetsvoorstel betreffende de transseksualiteit goedgekeurd in de plenaire Kamer⁸⁸. Ten tijde van de interviews lag dit wetsvoorstel voor ter bespreking in de Kamer en vormde het een van de actiepunten voor GAG en Trans-Action. Op het moment van schrijven ligt het wetsontwerp voor ter evocatie in de Senaat. Het wetsontwerp regelt het veranderen van voornaam- en geslachtsregistratie, in overeenstemming met de Europese richtlijnen terzake (aanbeveling nr. 1117 van 29 september 1989, Raad van Europa). Dit is een grote stap voorwaarts op het vlak van wettelijke voorzieningen voor transseksuele personen, en een recht waar ze al lang op

⁸⁷ Zie deel I, hoofdstuk 2.

⁸⁸ Zie Vautmans, Hilde (VLD), Déom, Valérie (PS), Marghem, Marie-Christine (MR), Swennen, Guy (SP.A-Spirit): Westontwerp betreffende de transseksualiteit, Parlementair document 51K0903, zie <http://www.dekamer.be/>

wachtten. Tot op heden was de voornaamsverandering een gunst, te verlenen door de Minister van Justitie. Voor de verandering van de geslachtsregistratie op de geboorteakte was een kostbare gerechtelijke procedure noodzakelijk. Beide procedures gaven aanleiding tot veel onzekerheid en er was sprake van mogelijke willekeur, die nu door de wet wordt ondervangen. Een verworven recht dus, dat in de ons omringende landen als Zweden, Duitsland, Italië, Nederland en Turkije reeds is gerealiseerd.

Niettemin zorgt deze wet voor nieuwe problemen, en sommigen spreken zelfs van een stap achteruit op het vlak van mensenrechten, zoals de belangengroepen Trans-Action en GenderActionGroup⁸⁹. Zij hekelen vooral de opgenomen criteria waaraan de aanvrager moet voldoen vooraleer deze van naam mag veranderen (namelijk: hormoongebruik) of van geslacht (namelijk: onomkeerbaar onvruchtbaar zijn), condities die in de wet voor naams- en geslachtsverandering in Spanje en in het Verenigd Koninkrijk achterwege gelaten werden omwille van de inherente schending van de mensenrechten.

Ook het feit dat het wetsvoorstel enkel refereert naar transseksuele personen en niet naar transgender personen wordt betreurt. Vlaamse Genderkring: "Jammer genoeg hanteert de geciteerde tekst een te eng gedefinieerd en wetenschappelijk niet te verdedigen onderscheid tussen 'transseksuelen' en de rest van de gendervariante gemeenschap. Wij pleiten voor een mogelijkheid tot aanpassing van de burgerlijke status (M/V) voor alle gendervariante personen die permanent leven als iemand van het andere geslacht. Daarnaast bestaat er ook nog een specifieke problematiek bij travestie. Hun rechten moeten gevrijwaard blijven ook als zij bijvoorbeeld een politionele controle ondergaan. Nog een heikel punt zijn eventuele identiteitscontroles bij het reizen binnen de EU".

Voor GAG is het registreren van sekse bij de geboorte reeds een daad van discriminatie: "Het is eigenlijk al bij de geboorte dat iemand gediscrimineerd wordt. Voor mij begint gelijke kansen met het afschaffen van het geslacht op de geboorteakte. Want daar begint de discriminatie". Franjepoot vond het wetsvoorstel totaal overbodig. TGV-West en Travestieweb deden er geen uitspraak over.

4.3.2.2 Beeldvorming

Drie grote groepen van problemen kunnen samengevat worden onder de noemer 'beeldvorming': het gebrek aan correcte voorlichting, vorming en onderwijs; het gebrek aan toegankelijke informatiedragers (in bibliotheken, op het internet en in de media); en ten slotte het gebrek aan onderzoek en maatschappelijke kennis. Het wegwerken van

⁸⁹ Zie <http://www.genderactiongroup.net> en <http://www.Trans-Action.org/>

vooroordelen en misvattingen omtrent gendervariatie, het stuiten op afwijzend gedrag of regelrechte discriminaties wegens gebrek aan kennis, en het algemene gebrek aan informatie waren terugkerende themata in alle interviews.

GAG vindt dat diversiteit vanaf de basis in het onderwijs onderwezen zou moeten worden. Ook TGV-West benadrukt de nood aan informatie op jonge leeftijd: "Van jongs af aan, als je weet hebt dat er naast holebi's en hetero's ook transgendermensen bestaan, dan zit dat mee in een bepaald gedrag naar die mensen toe. En dat vind ik heel belangrijk". Ook de Vlaamse Genderkring is het daar mee eens: "Vanuit onze rol als zelfhulporganisatie is één van de allereerste pijnpunten de informatie aan jongeren, kinderen, ouders van jongeren, de ganse entourage op school, CLB's. Wat is ze, wat kan en wat niet kan, welke illusies moet je niet koesteren, en dergelijke. Zodat jongeren hun eigen weg kunnen vinden". De Genderstichting beaamt: "Voor ons is het allerbelangrijkste: aan de basis beginnen, sensibiliseren op jonge leeftijd. Kinderen zijn de toekomst, als zij er in school al over gehoord hebben, is de kans groot dat hun reactie wat milder zal zijn later. Het is immers een buitenbeentjes thema". In Wallonië wordt deze nood ook gevoeld door Trans-Action, en willen ze van dat negatieve beeld van "het zijn toch maar psychiatrische gevallen" af. Ze wijst ons op het grote verschil in mentaliteit tussen Vlaanderen en Wallonië: "Dus ge moet toch goed opletten voor noord - zuid; dat is echt achterlijk. Mensen in Wallonië kijken nog naar Frankrijk, en als je de protocollen van Parijs leest dan weet je genoeg: we zijn psychiatrische gevallen. Dat is de heersende mentaliteit".

Over hoe tot een correctere beeldvorming te komen, bestaan al tal van ideeën bij de organisaties zelf. Trans-Action ziet groot opgezette informatiecampagnes naar de maatschappij in het algemeen of zeker concreet naar scholen wel zitten. "Als je deftige informatie kunt geven, dan gaan die niet meer dat verkeerde beeld hebben. En binnen twintig, vijfentwintig jaar kun je er gaan kijken wat dat geeft. Maar dan moet je ook de leerkrachten vormen". De Vlaamse Genderkring ziet een mogelijkheid in getuigenissen op school, en voorlichting in samenwerking en overleg met onderwijsverantwoordelijken, jeugdverenigingen en -organisaties. "Voorlichting kan bijdragen tot een groter begrip en openheid omtrent onze problematiek, maar er is ook een tweede aspect. De wat ouderen in onze gemeenschap hebben zelf aan de lijve ervaren hoe zij door taboes en onwetendheid jarenlang in een isolement hebben geleefd. Gendervariante jongeren hebben er alle baat bij dat ze tijdig met hun gevoelens en problemen terecht kunnen bij hulpverleners en lotgenoten. Dit om uit te groeien tot evenwichtige personen en om latere trauma's en drama's in hun persoonlijke leven te ontlopen".

Planet Gender werkt als project net aan die beeldvorming. "De bestaande vooroordelen zoals: 'transseksuelen zijn allemaal homo's', en 'die mensen hebben een probleem', en 'het draait allemaal rond seks', en dergelijke, is een probleem van beeldvorming. Er is een probleem van 'wat is wat?'. Planet Gender geeft vormingen en workshops rond de getuigenissen die ze verzamelden. "Gebaseerd op die teksten met fotoportretten waar een schat aan informatie zit, en dat het heel duidelijk is. Je kunt aan mensen kunt zeggen: 'kijk, dat is transseksualiteit en zo zien transgender personen er uit', en dan altijd vanuit die positieve beeldvorming vertrekken". Beeldvorming in de media is immers nog te vaak sensationeel en stereotiep. De Vlaamse Genderkring: "Naast goede reportages komen nog te vaak clichématige en op sensatiebeluste stukken voor. Genuanceerde duiding van onze problematiek is ontzettend belangrijk voor de acceptatie en integratie van gendervariante personen in de samenleving". Planet Gender merkt het succes van hun website met de tekst en fotoportretten. "We merken steeds meer dat de mensen op de website van Planet Gender terechtkomen en de informatie gebruiken die er op staat".

4.3.2.3 Tewerkstelling

Een volgend belangrijk domein betreft de positie op de arbeidsmarkt. Niet alleen in de literatuur (zie 2.4.2) maar ook door de organisaties zelf wordt dit domein sterk benadrukt. De Genderstichting onderhandelt, indien nodig, met de werkgever van een transgender persoon wanneer deze moeilijkheden krijgt op het werk omwille van het transgender-zijn. Een respondente getuigt over het geluk dat zij had op haar werkplaats: "Ik ben tweeënhalf jaar geleden naar mijn grote baas gegaan, ik heb gezegd hoe de vork aan de steel zat en ja, die heeft heel kort geantwoord en gezegd: 'zolang jij je werk doet, maakt mij dat niet uit'. En daar komt het eigenlijk op neer, daar komt het precies op neer". De meesten hebben minder geluk. Een andere respondente getuigt: "In het onderwijs heb je toch de steun van je directie nodig. Die directie is dan misschien bang voor de reacties van ouders, en vaak gaat het om ingebeelde reacties, om fictieve angsten. Ik heb in mijn sollicitatieproces via een interimbureau gehoord dat een bepaalde werkgever schrik had omdat ze er niet wisten mee om te gaan". Ook Trans-Action getuigt: "Werk is een belangrijke factor. Het is de sleutel tot het succes. Bij ons is het probleem: je verliest je job en dan ga je de prostitutie in of je gaat kapot". De Vlaamse Genderkring beaamt het feit dat een inkomen hebben heel belangrijk is in een transitiefase: "Een inkomen hebben, dus puur financieel, is belangrijk. Zonder werk kom je er vaak niet, dat is gewoon een drama".

Er is duidelijk nood aan meer informatie over rechten en plichten, zowel voor de werknemer als de werkgever. Trans-Action getuigt: "En dat je er gewoon wordt uitgelegd wat het is, ook naar een potentiële werkgever, over wat er zal gebeuren". Ook de Vlaamse Genderkring vraagt meer info op het vlak van werk en wetgeving: "Wat mag een werkgever zich permitteren en wat niet?". Zij vragen concrete beleidsmaatregelen terzake: "Je zou ons evengoed kunnen zien als een kwetsbare groep. Met alle begrip voor alle andere groepen in de samenleving die moeilijkheden hebben op het vlak van tewerkstelling: allochtonen, gehandicapten, ouderen, en met het feit dat ook begrotingen niet oneindig rekbaar zijn. Maar met zeer weinig middelen kan veel, al is het maar door ons te vermelden, naar werkgeversorganisaties, naar VDAB, en al die sleutelpersonen die meningen van mensen kunnen beïnvloeden en een positieve ingesteldheid kunnen promoten".

4.3.2.4 Gezondheidszorg en welzijn

Een volgend domein waarop problemen worden ervaren betreft de gezondheidszorg. Op het vlak van hulpverlening kwamen thema's als toegankelijkheid en competentie, aandacht voor transgenderisme en de hoge kostprijs aan bod. In de interviews ging tevens veel aandacht naar de rol van de organisaties in het opvangen en informeren van transgendere personen en hun omgeving.

Er heerst een opvallend gebrek aan kennis en kunde voor opvang, ondersteuning en hulpverlening aan transgendere personen in de reguliere hulpverlening. Vlaanderen kent slechts één specifieke eerstelijnszorg die zich toespitst op de opvang van transgendere personen: de Genderstichting, waar twee personen fulltime tewerkgesteld waren tot 2006 (zie eerder in 4.2.1.1)⁹⁰. Dat hun werking en personeelsbezetting begin 2006 werd verkleind naar anderhalve fulltime, stuitte op protest van de transgenderorganisaties. De Vlaamse Genderkring: "Des te schrijnender is de quasi totale onwetendheid over onze problematiek bij alle andere zorginstellingen, gaande over OCMW's, CAW's, CLB's, enz. Een specifieke aanvullende voorlichting van hulpverleners is meer dan wenselijk. Verder zou het nuttig zijn dat er toch minstens in elke provincie één adres is waar mensen terecht kunnen".

In de gespecialiseerde hulpverlening zijn weinig personen en organisaties gekend waar men terecht kan. De Vlaamse Genderkring: "Het Genderteam van het UZ te Gent even

⁹⁰ In Brussel is Magenta actief, zie <http://www.magenta-asbl.be/>. Zij staan in contact met Trans-Action en richten zich op franstalig Brussel en op Wallonië.

buiten beschouwing gelaten, is het moeilijk informatie te bekomen over welke artsen met voldoende ervaring en kennis ons kunnen begeleiden". De Genderstichting verwijst voornamelijk door naar het genderteam van het UZ van Gent, maar zou liever meer diversiteit zien: "Meer behandelaars en meer teams is des te beter". Planet Gender wenst ook veel betere opvang: "Verspreid over heel Vlaanderen zou de drempel om met een psycholoog te kunnen praten veel lager moeten zijn. In Nederland heb je gendertherapeuten, onafhankelijk, dus niet van een genderteam maar die tevens mensen hier naar kunnen doorsturen, die veel meer de ondersteuning en de opvang kunnen verzorgen. En die ook meer nagaan hoe het zit met de partner. En dit losstaand van de pure transitie en wat daar mogelijk is, de diagnose, de hormonale behandeling, en de al dan niet geslachtsoperatie. En ik denk op dat vlak, dat wat er nu aan het gebeuren is bij de Genderstichting binnen het CAW, dat net de verkeerde weg is". Ook de Vlaamse Genderkring vermeldt dat er niet altijd voldoende competente mensen beschikbaar zijn. Ze wijst op de noodzaak dat zowel huisdokters en allerhande hulpverleners tijdens hun opleiding kennis hebben genomen van de transgenderproblematiek. Ze vraagt zich tevens af: "Wat kan er gebeuren als transgender personen oud worden, in een rusthuis belanden, in hoeverre heeft dat personeel er nog respect voor, en gaan ze daar begrip voor opbrengen?". Ook TGV-West deelt deze bezorgdheid: "Naar het verzorgend personeel toe van ziekenhuizen, RVT's, enzovoort, is het belangrijk dat ze daar wat duiding hebben van hoe ermee om te gaan en hoe ermee te werken".

Een recentere thema binnen de hulpverlening is de aandacht voor mensen die niet de ganse transitie willen doorlopen tot en met de geslachtsoperatie, en hun persoonlijk evenwicht vinden in ofwel hormoontherapie en/of enkel een borstverwijdering bijvoorbeeld, de zogenaamde transgenderisten. Verschillende organisaties vragen meer aandacht voor deze doelgroep. Planet Gender stelt: "Je hebt de laatste twee jaren het discours over wat doe je als transgenderist bent? Kan je geholpen worden of niet? Daaraan moet de medische wereld veel meer aandacht besteden". Franjepoot hekelt ook het gebrek aan informatie bij de genderteams over de verschillende mogelijke tussenwegen. De Genderstichting getuigt over een toename aan dit soort hulpvragen: "We krijgen meer en meer mensen die niet de volledige transitie willen, maar zich ergens tussenin bevinden en vaak werden afgehouden voor behandeling. Men veegde hun vraag van tafel met het argument dat zij na verloop van tijd toch een volledige transitie wensen. Men wil daar niet veel ruchtbaarheid aan geven". De Vlaamse Genderkring: "De problematiek van transgenders en travesties wordt nog zwaar onderschat, hoewel zij

verhoudingsgewijs de grootste groep vormen binnen onze gemeenschap. Om het in beeldtaal uit te drukken: 9/10 van de ijsberg zit nog onder water".

Een ander punt dat vaak weerkeerde is de hoge kostprijs van de hulpverlening. De epilatie, de hormoontherapie en de operaties vragen een grote eigen financiële bijdrage van de individuele patiënt(e) die niet iedereen zomaar ter beschikking heeft. De Vlaamse Genderkring: "Transgenders en transseksuelen die in een transitie-fase zitten, worden geconfronteerd met oplopende kosten - esthetische en chirurgische ingrepen, maar ook door bijvoorbeeld echtscheiding - en anderzijds soms het verlies aan inkomsten door bijvoorbeeld ziekte, depressie, echtscheiding, werkloosheid. De sleutel is het behoud van werk - en dus eigen inkomsten tijdens de transitie - is doorslaggevend voor een succesvolle (re-)integratie". Verschillende organisaties wezen ons op het aantal transgendere personen die in de prostitutie belanden wegens enerzijds verlies aan inkomsten en anderzijds nood aan financiële middelen. Veel informatie is hierover helaas niet te vinden.

We zagen reeds dat de meeste organisaties van recente datum zijn, weinig organisatiestructuur kennen en afhangen van vrijwillige inzet en persoonlijk engagement. De Vlaamse Genderkring: "Internationaal gezien zijn het vooral de organisaties en contactgroepen opgericht door leden van de T-gemeenschap die zelf het grootste stuk van de voorlichting en informatieverspreiding verzorgen. De rol van het medium internet kan hierbij moeilijk onderschat worden, maar ook gewone bijeenkomsten blijven belangrijk". Het werd reeds in het voorafgaande duidelijk dat er meer nood is aan overleg en samenwerking tussen de verschillende organisaties. De transgendergemeenschap is nog steeds erg onzichtbaar als minderheidsgroep. Het topje van de ijsberg dat wel zichtbaar is, zijn de transseksuele personen. De organisaties die nu actief zijn, zijn vaak van onschatbare waarde voor de personen op zoek naar informatie, advies, steun en herkenning. De Vlaamse Genderkring: "Gendervariante personen die hun geaardheid outen botsen nog te vaak op afwijzende reacties. Zowat elke relatie (partner, kinderen, familie, vrienden, collega's,...) wordt er door beïnvloed en kan mogelijkwijze eenzijdig verbroken worden. Het vraagt dan ook een sterke inspanning om een normaal sociaal leven intact te houden. Het gevaar voor vereenzaming ten gevolge van afwijzing is niet denkbeeldig". Vlaamse Genderkring: "Dus vandaar dat er eigenlijk een behoefte is aan, zo mogelijk per provincie, een plaats voor contacten waarvoor men niet moet betalen".

Een vaak weerkerend thema was het gebrek aan opvang voor partners en familie. In Nederland bestaat een vereniging voor de omgeving, partners en familie: de organisatie

(H)Erkenning⁹¹. In Vlaanderen bestaat zo iets niet, en daarom stellen heel wat zelfhulpgroepen hun werking open voor de partners en familie. De Vlaamse Genderkring vertelt: "Heel vaak leidt het feit dat in een relatie een persoon zegt 'ik ben transgender' tot een breuk, tot het beëindigen van die relatie. En die ex-partner heeft ook geen opvang. Zij vinden in hun eigen omgeving eigenlijk geen steun, de gewezen echtgenote kan nergens naartoe". Ook Franjepoot getuigt over hoe de persoon in kwestie er reeds jarenlang mee bezig kan zijn, terwijl de partner overrompeld wordt door het nieuws. "Die partner heeft soms meer begeleiding nodig dan de genderdysforist". TGV-West bevestigt: "Het beïnvloedt heel de omgeving: kinderen, partners, familie, vrienden, collega's, noem maar op. Dus heel wat mensen zitten in de knoei, als je weet dat negen op de tien relaties naar de knoppen gaan van zodra het blijkt dat één van de partners transgender is". Planet Gender vraagt ook betere hulpverlening voor de omgeving, die te weinig ondersteuning krijgt: "De psychiater of de psycholoog moet ook meer rekening houden met het verhaal er rond. Tot een paar jaar geleden werd de omgeving zo goed als genegeerd".

⁹¹ (H)erkenning is deel van de werking van de werkgroep 'Transseksualiteit en genderdysforie' van Humanitas, Zie <http://www.wgtrans.nl/>

Deel III: Terugkoppeling en conclusies

5. Van theorie naar de praktijk van sociale bewegingen

In dit hoofdstuk linken we onze bevindingen omtrent de organisatiekenmerken, de netwerken met transgender, holebi- en vrouwenorganisaties, academia en beleidsactoren, en de verschillende strijdpunten zoals besproken in hoofdstuk 4 terug met de theorie over sociale bewegingen uit hoofdstuk 1.

Kunnen we op basis van onze data de transgenderorganisaties kaderen als sociale beweging? Kunnen we spreken van een belangengroep? Welke categorieën van relevante actoren kunnen we in deze beweging onderscheiden? En welke contextuele aspecten met betrekking tot de mobiliserende aspecten zijn hierin te detecteren? We overlopen deze verschillende vragen in de volgende paragrafen van dit hoofdstuk.

5.1. Transgenderorganisaties... een sociale beweging?

In paragraaf 1.2 (onder hoofdstuk 1) stonden we stil bij de conceptualisering van sociale bewegingen. We vertrokken van de definitie van sociale bewegingen van Snow, Soule & Kriesi (2006:11):

"Social movements can be thought of as collectivities acting with some degree of organisation and continuity outside of institutional or organizational channels for the purpose of challenging or defending extant authority, whether it is institutionally or culturally based, in the group, organization, society, culture, or world order of which they are part."

In de volgende paragrafen beschrijven we de verschillende aspecten die in deze definitie vervat zijn en passen deze toe op de bevindingen van de transgenderorganisaties in Vlaanderen en Brussel. De aspecten 'collectieve acties buiten de institutionele kanalen', 'de graad van organisatie en continuïteit' en 'sociale bewegingen als agenten van verandering' komen vervolgens aan bod. We bespreken ook de verschillende relevant actoren.

5.1.1 Collectieve acties (deels) buiten de institutionele kanalen

Een eerste element in de bespreking van de definitie van Snow, Soule & Kriesi (2006:11) betrof het onderscheid tussen collectieve acties binnen of buiten de institutionele kanalen (zie 1.2.1). Een sociale beweging is een groep van gerelateerde personen geëngageerd in gemeenschappelijke actie die (deels) buiten de institutionele kanalen opereert en verandering nastreeft. De geïnterviewde transgenderorganisaties passen in deze definitie.

In de theorie maakt men een onderscheid tussen sociale bewegingen en belangengroepen (zie 1.2.1). Belangengroepen ('interest groups') worden vaak verward met sociale bewegingen, omdat belangengroepen ook verandering nastreven in een bepaald aspect van het sociale leven. Het verschil betreft de verhouding tot de overheid. Belangengroepen zijn meestal gedefinieerd in relatie met de overheid of beleid, terwijl de relevantie en belangen van sociale bewegingen aan het beleid voorbij gaan en zich uitstrekken tot andere institutionele sferen en autoriteiten (Snow, Soule & Kriesi, 2006:7). Belangengroepen zijn ingebed in overheidsstructuren en worden als legitieme spelers in de politiek arena beschouwd. Sociale bewegingen aan de andere kant staan typisch buiten het staatsbestel, of overlappen er op een wisselende en onzekere manier mee (McAdam & Snow, 1997:xxi). Dit heeft dan ook invloed op hun strategie: belangengroepen hanteren gematigde strategieën zoals lobbyen, zetelen in adviesorganen, enzovoort, terwijl sociale bewegingen min of meer hun toevlucht moeten zoeken tot radicalere strategieën zoals boycots, blokkades en sit-ins, wat niet uitsluit dat zij ook de gematigde strategieën kunnen gebruiken.

Als we terugkijken naar de bevindingen in hoofdstuk 4, kunnen we geen duidelijke belangengroepen onderscheiden in het transgendermiddenveld, al willen organisaties als GAG en Trans-Action zich wel in die zin profileren. Hun strategieën liggen dan ook in deze lijn: ze doen aan lobbywerk, spraken in de hoorzitting in de Kamer (commissie justitie), verspreiden persberichten, onderhouden netwerken met andere organisaties, enzovoort. Hen ontbreekt echter het statuut van een belangengroep in die zin dat zij (nog) niet erkend zijn als spelers in het politieke veld. Een van de factoren die daar een rol inspeelt is het gebrek aan overkoepelende organisatiestructuur in het veld van de jonge transgenderorganisaties. Dit punt bespreken we uitgebreider in de volgende paragraaf.

5.1.2 Vorm van organisatie en continuïteit

In de samenvattende bespreking van de transgenderorganisaties (in 4.1.7) beschreven we de organisaties als relatief nieuwe en vrijwillige samenwerkingsverbanden gebaseerd op persoonlijk engagement, met weinig structuur en zonder wettelijke erkenning, en zonder financiële of andere structurele middelen. De overdracht en het grote verloop vormen de pijnpunten voor de organisaties. Tevens merkten we op dat er nog nooit zoveel organisaties ontstonden, wat nieuwe uitdagingen met zich meebrengt, zoals het vormen van overleg enerzijds en de bescherming van de eigen werking anderzijds, en het bepalen van de verhoudingen met de holebi- en vrouwenorganisaties.

In hoofdstuk 1 bespraken we het onderscheid dat Tarrow (1998) maakte tussen drie aspecten: (1) sociale bewegingen als formele organisaties, (2) de organisatie van collectieve actie en (3) sociale bewegingen als verbonden structuren of netwerken (zie 1.2.2).

(1) Wat het eerste aspect betreft, kunnen we concluderen dat het de transgenderorganisaties ontbreekt aan een formele geprofessionaliseerde bewegingsorganisatie, of kortweg SMO. Zo een SMO is fundamenteel, en dat niet alleen voor het verzamelen en inzetten van middelen die noodzakelijk zijn voor het effectief opzetten van bewegingscampagnes, maar ook als sleutel voor het realiseren van de doelstellingen van een beweging (zie 1.2.2). Hier ligt een toekomstige uitdaging voor de organisaties. De Genderstichting probeert hierin een sleutelrol te vervullen en lijkt dit mandaat van de organisaties ook te krijgen. De openstelling van de statuten van de Holebifederatie brengt het vormen van een SMO nog meer op de voorgrond en maakt het geheel complexer want de Holebifederatie is een duidelijke SMO voor het holebimiddenveld dat haar werking nu uitbreidt tot transgendere personen. De verschillende organisaties uit het transgendermiddenveld zijn echter nog niet zover dat zij een eigen sterke SMO uitgebouwd hebben. De vraag voor de toekomst is of de Holebifederatie deze rol geheel op zich kan en zal nemen en wat dit betekent voor de mogelijkheden voor het vormen van een SMO in het transgendermiddenveld.

(2) Wat het tweede aspect betreft, de organisatie van collectieve actie, merken we dat overbruggende samenwerkingen tussen Planet Gender, de Genderstichting en de organisaties wel degelijk mogelijk zijn, en deze ook plaatsvinden, maar nog erg weinig. Dit heeft te maken met het hierboven besproken gebrek aan capaciteit en het gebrek aan voldoende uitgebouwde netwerking.

(3) Het derde aspect, de sociale bewegingen als verbonden structuren of netwerken, brengt ons tot deze netwerken met het eigen middenveld, maar ook tot netwerken met holebi- en vrouwenorganisaties, academia en beleidsactoren. Daarin merkten we op dat er wel degelijk zulke contacten plaatsvinden, maar dat deze tevens erg gefragmenteerd en informeel verlopen.

5.1.3 Agenten van verandering

De wens tot verandering is een inherent kenmerk of een 'raison d'être' van sociale bewegingen, zo zagen we in hoofdstuk 1. We kunnen verschillende soorten sociale bewegingen onderscheiden, afhankelijk van de hoeveelheid verandering die gezocht wordt. Deze verandering kan een andere locus (doel) hebben of op verschillende niveaus voorkomen, zoals in de typologie van David Aberle (1966) duidelijk werd (zie 1.2.3). Als we de besproken organisaties onderbrengen in deze typologie, krijgen we de volgende indeling:

Figuur 4: Transgenderorganisaties naar de typologie van Aberle (1966)

		Locus van verandering	
		Individueel	Sociale structuur
Hoeveelheid verandering	Partieel	Helend ('alterative'): Frajepoot TGV-West Travestieweb Trans-Action Vlaamse Genderkring Genderstichting	Hervormend ('reformative') Frajepoot GAG TGV-West Trans-Action Travestieweb Vlaamse Genderkring Planet Gender
	Totaal	Verlossend/bevrijdend/reddend ('redemptive')	Transformerend ('transformative') GAG

De meeste organisaties bevinden zich op het continuüm van de partiële verandering, dat zich uitstrekt van het individuele tot het sociale niveau. Dat de organisaties zich voor het grootste deel op het individueel partiële niveau bevinden, is geen vreemde vaststelling, aangezien de meesten onder hen het grootste deel van de werking richten op het zelfhulpaspect. Enkel GAG situeert zich op het continuüm van verandering in de sociale structuur, van partieel tot hervormend. Ze zoekt samen met de andere organisaties beperkte verandering in de sociale systemen waar ze ingebed zijn door de verspreiding van informatie via lezingen, persberichten, enzovoort. Op deze manier proberen ze allen

de levensstijl of behandeling van een particuliere categorie van individuen te verbeteren of te beschermen. Tevens trachten ze specifiek onrecht of bedreigingen recht te zetten of te neutraliseren, zoals bijvoorbeeld in het geval van het wetsvoorstel betreffende de transseksualiteit. GAG gaat expliciet nog een stapje verder in haar argumentatie met betrekking tot de afschaffing van geslachtsregistratie, en het opentrekken van de categorie gender, weg van het duale. Op dit vlak is het dan tevens een transformerende beweging en zoekt ze totale verandering in de bredere sociale structuur en zijn ideeën die er de grondslagen van vormen.

Terugkijkend naar het onderscheid dat Califia (1997) maakt in de soorten activisme (in 2.3.2), lijkt het activisme in België vooral te neigen naar de 'oude' stijl: de mensenrechtenbenadering met thema's als wetgeving en rechten, het opzetten van sociale netwerken en organisaties en educatief werk ten aanzien van de samenleving. Ook hier wordt het haast uitsluitend gedragen door (trans)vrouwen, is het overwegend intern gericht, en kunnen we het aldus beschrijven als 'acceptance seeking policy' en 'social support approach'. Kiemen van de 'nieuwe', meer radicale benadering van transgenderactivisme vinden we terug bij GAG en Trans-Action. Hun activisme is meer open, zichtbaar en scherp.

Voor Snow, Soule & Kriesi (2006) is elke collectieve actie die verandering wil teweegbrengen en die werkt buiten de institutionele kanalen, een sociale beweging. Deze verandering hoeft niet enkel in het politieke arena gezocht te worden om te kunnen spreken van een sociale beweging. Doordat alle organisaties en sleutelfiguren bijdragen aan de zichtbaarheid van transgendere personen, alsook aan de verbreding van de maatschappelijk kennis terzake, kunnen we hen allen, in navolging van Snow, Soule & Kriesi (2006), beschouwen als uitdagers van (a) de bestaande institutionele autoriteiten op het politieke en educatieve domein, en (b) van patronen van culturele autoriteiten, zoals bepaalde ideologieën, geloofssystemen en praktijken.

5.1.4 Categorieën van relevante actoren

We bespraken in hoofdstuk 1 de dynamische verhoudingen en interrelaties tussen de protagonisten, antagonist en toeschouwers van een sociale beweging (in 1.2.4). Als we dit toepassen op de transgenderorganisaties kunnen we Franjepoot, TGV-West, Travestieweb, Trans-Action, Vlaamse Genderkring, GAG, Genderstichting, Planet Gender indelen bij de protagonisten. In deze groep kan vervolgens verder onderscheid worden gemaakt tussen de activisten (de trekkers van de organisatie) en de aanhangers (zij die deelnemen aan activiteiten zoals de bijeenkomsten). We houden echter ook rekening met

de achterban: de verzameling van individuen die de beweging beweert te representeren en die typisch een grote bron zijn van middelen en steun. Deze achterban is voor de transgenderorganisaties problematisch: enerzijds is zij niet zichtbaar (tenzij diegenen die on-line aan fora deelnemen) en anderzijds is zij slechts van tijdelijke aard. Dit kenmerk is uniek voor deze minderheidsgroep. Als transseksualiteit wordt gezien als een non-identiteit dan is het vormen van een achterban gebaseerd op een identiteit erg moeilijk. Zij zal voortdurend verschuiven en veranderen, wat een grote uitdaging vormt voor de organisaties om mee om te gaan. De analogie die gelegd werd met studentenorganisaties of nog, jongerenorganisaties, kan ter inspiratie dienen. Ook zij hebben immers te maken met een veranderend doelpubliek. Dit vraagt een constante aandacht voor overdracht naar een volgende 'generatie'.

Hoe dan ook, in de gevallen waar sociale bewegingen vooral ijveren voor de rechten en kansen van achtergestelde groepen, zoals bijvoorbeeld de transgenderorganisaties dat doen, kan iedereen in de achterban ook begunstigde zijn (zie 1.2.4.1). Een begunstigde is iemand die mee profiteert van de verworvenheden van de organisaties (zoals het helpen bespreekbaar maken van gendervariatie in de maatschappij waardoor een coming out makkelijk kan verlopen of informatie makkelijker beschikbaar is). Zij zijn dan de zogenaamde 'free riders'. De hamvraag is of er überhaupt anderen zich in de achterban zullen en kunnen scharen die zelf geen begunstigde zijn omdat de eisen niet op hen van toepassing zijn. Bestaande vrouwen- en holebigroeperingen en individuen kunnen de doelstellingen van de transgenderorganisaties mee ondersteunen of niet. Zij kunnen met andere woorden antagonisten zijn (in oppositie staan tot de achterban) of gewetensaanhangers, of louter toeschouwers.

5.2. Structurele en culturele condities in het ontstaan en werking van de transgenderbeweging

In hoofdstuk 1 zagen we dat Snow, Soule & Kriesi (2006:12) de contextuele factoren, dimensies en processen als terugkerende thema's in de sociale bewegingsliteratuur benoemen (in 1.3). We bespraken de breakdown theorie en de Politieke Opportuniteiten Structuur als de contextuele factoren en passen ze hier toe op onze bevindingen. De dimensies en processen zoals organisatorische vormen en tactische repertoires kwamen hierboven onder paragraaf 5.1 reeds aan bod. De processen van de mobiliserende structuren zullen we hieronder bespreken.

5.2.1 Contextuele factoren

In onze bespreking van de breakdown theorie (zie 1.3.1) en de kritieken er op, concludeerden we dat de aanwezigheid van stressoren niet voldoende verklaring gaf om het ontstaan van sociale bewegingen te begrijpen en er geen determinerende relatie tussen deze stressoren en sociale bewegingsactiviteit is. McAdam & Snow (1997:2) onderstrepen dat mensen niet automatisch reageren op een soort stimulus-respons manier wanneer stressvolle gebeurtenissen of conflicten plaatsvinden, maar dat elke soort respons deels afhankelijk is van de interpretatie- en ordeningsprocessen van elk individu. Deze interpretatie- en ordeningsprocessen zijn deels verankerd in een set van sociale condities. Met andere woorden: individuen verwerken stressvolle gebeurtenissen niet los van de sociale context waarin ze leven.

Toegepast op onze bevindingen kunnen we stellen dat het voor transgendere personen in onze samenleving in het verleden veel moeilijker was, en dat het contradictorisch lijkt dat er zich een sociale beweging vormt op het moment dat de politieke en sociale omstandigheden het leven en de mogelijkheden voor deze populatie net verlichten. De sociale context is blijkbaar dermate veranderd dat de stressvolle gebeurtenissen anders worden geordend en geïnterpreteerd, en bijgevolg een andere respons teweeg brengen. Het feit dat er zoveel nieuwe organisaties de kop opsteken kan dan ook niet los gezien worden van de socio-economische settings waarin deze organisaties zich vormen.

Een van deze contextuele factoren is het verschijnen van het onderwerp transseksualiteit op de politieke agenda. Een eerste 'cyclus van protest' ontstond naar aanleiding van het wetsvoorstel transseksualiteit dat sinds 2004 op de politieke agenda staat. De politieke aandacht dwong organisaties een positie in te nemen op een moment dat hun eerste

bekommernis nog sterk intern gericht was, en er geen politieke structuur voorhanden was. Ze werden als het ware ingehaald door de tijd. Organisaties als Trans-Action en GAG getuigen hiervan. De nood die gevoeld werd aan lobbywerk hieromtrent, bracht organisaties met elkaar in contact en deed kleine ad hoc samenwerkingen ontstaan. Het gebrek aan een eigen structuur, aan subsidies en aan goede toegangskanalen tot de overheid, en het gebrek aan voldoende inbedding in het holebi- en vrouwenmiddenveld, waarmee ze partners in de strijd konden zijn, zorgden ervoor dat de ondernomen acties kleinschalig bleven en weinig publieke aandacht kregen, en ook niet altijd gedragen werden door een achterban. Toch slaagden de GAG en Trans-Action er in om gehoord te worden in de Kamer.

Een andere contextuele factor die een grote rol speelt in de vorming van de organisaties, in het vormen van netwerken en in hun strategieën naar beleid en samenleving, betreft de opkomst van het internet. Gezien de lage prevalentie van transgendere personen, en de onzichtbaarheid van deze doelgroep, speelt internet een grote rol in het vormen en onderhouden van organisaties, en is het ook een strategische weg om de strijdpunten, noden en werking kenbaar te maken. Het zoeken naar gelijkgestemden is een stuk makkelijker geworden, contacten per e-mail of op forums en discussiegroepen vormen een lagere drempel dan persoonlijke of professionele contacten voorheen. Doch de gekende digitale kloof mag ook in deze context niet vergeten worden, niet iedereen beschikt immers over internettoegang. Verschillende respondenten gaven aan dat de moeilijke financiële situatie waarin velen onder hen zich bevinden de toegang tot het internet verhindert, waardoor deze groep moeilijk bereikt wordt.

Een laatste contextuele factor die een grote weerslag heeft op de organisatie en haar repertoire betreft de Politieke Opportuniteiten Structuur of kortweg POS. Het voorkomen van protest staat in de visie van Eisinger (1973) in relatie tot de aard van de politieke opportuniteiten structuur. Volgens McAdam & Snow (1997) zal de timing en het lot van sociale bewegingen grotendeels afhangen van de mogelijkheden die actoren verkrijgen in het bredere kader van politieke beperkingen en kansen (de veranderende institutionele structuren en ideologische gezindheid van zij die in machtspositie zitten), die uniek zijn voor de nationale context waarin de sociale beweging tot stand komt. Voor de Belgische context betekent dit ten eerste dat we te maken hebben met een zwakke staat wegens de federalisering en verdeling van bevoegdheden over de verschillende gemeenschappen en gewesten (zie 1.3.2.4). Ten tweede kent België een inclusieve dominante strategie: er is zowel formele als informele toegang. Formeel in de zin dat grote SMO's in belangrijke overlegorganen en adviesraden zijn opgenomen, en informele facilitatie in de vorm van

publieke (h)erkenning, consultatie en zelfs subsidiëring⁹². Maar omdat het systeem zwak is, kan de uitdager niet rekenen op belangrijke substantieve toegevingen. Ten derde zal mobilisatie typisch gericht zijn op het regionale of lokale niveau. Als we dit vergelijken voor de transgenderorganisaties dan komt weeral het gebrek aan een SMO als pijnpunt naar boven drijven. Dit belet immers een formele toegang tot de politieke structuur. De informele facilitatie is tevens erg zwak: geen enkele organisatie ontvangt subsidies of wordt geconsulteerd, en pas na hevig lobbywerk werden enkele organisaties door politieke actoren erkend als sprekers in het veld. Mobilisatie vond tot nu toe plaats op lokaal niveau of op federaal niveau. Trans-Action en GAG zijn de enigen die zich tevens internationaal richten, wat voortvloeit uit hun interesses voor politiek en lobbywerk.

5.2.2 Differentiële rekrutering als functie van differentiële beschikbaarheid

We staan even stil bij de vraag welke structuren er voor zorgen dat mensen zich aansluiten bij een collectieve actie, of anderen daartoe overtuigen. De reden waarom mensen zich al dan niet engageren in een transgenderbeweging, verwijst naar de zogenaamde differentiële rekrutering en participatie. In ons theoretisch kader hebben we twee grote groepen verklaringen onderscheiden: enerzijds de psychologische of gedragsmatige verklaringen, en anderzijds de microstructurele verklaringen. Het werd duidelijk dat een aantal cognitieve en motivatie-aspecten erg belangrijk zijn in relatie tot differentiële rekrutering en participatie, maar dat de aard van deze relatie veel complexer is dan veelal werd aangenomen. McAdam & Paulsen (1997) komen na literatuuronderzoek tot een model dat de beslissing om deel te nemen in een beweging doet afhangen van vier condities. Ten eerste de aanwezigheid van een specifieke rekruteringspoging; ten tweede een succesvolle link van beweging en identiteit; ten derde steun voor die link van personen die normaal gezien de identiteit in kwestie steunen; en ten vierde de afwezigheid van sterke opposities van anderen (zie 1.3.3.3).

Wanneer we dit toepassen op de bevindingen en de context van transgenderorganisaties, helpt dit verklaren waarom transgenderorganisaties te kampen hebben met een gebrek aan langdurige vrijwilligers. De bevindingen tonen immers aan dat weinigen zich langdurig willen of kunnen engageren, waardoor de organisaties een groot verloop kennen. Met dat verloop gaat steeds een verlies aan sociale netwerken gepaard die de

⁹² Dit geldt zowel voor de vrouwenorganisaties als de holebi-organisaties die ad nominatum subsidies ontvangen, zie Godemont & Motmans (2006).

rekruteringspogingen minimaliseren. Sommige organisaties ontstonden vanuit sociale netwerken die men opbouwde 'in het milieu'. Wanneer leden tevens lid zijn van andere organisaties uit bijvoorbeeld het holebi- of vrouwenmiddenveld, kan dit zorgen voor bijkomende netwerken en eventuele samenwerkingsverbanden en potentiële rekruteringen. Ook op het niveau van de organisaties zelf spelen netwerken een grote rol: een organisatie die weinig of geen directe linken heeft met andere groepen, vormt een gesloten netwerk of geïsoleerd systeem van sociale relaties. Onze bevindingen toonden aan dat de bestaande organisaties redelijk geïsoleerd staan. Slechts enkelen onderhouden contacten met de holebiwereld, en met de vrouwenbeweging was dit zelfs minimaal. Dit is een gemiste kans, want bewegingen die geen exclusieve participatie vereisen van hun leden, zoals hier het geval is, rekruteren volgens de literatuur de meeste leden via interpersoonlijke associaties en netwerken.

Het gegeven dat mensen enkel actief zijn op het moment dat 'de nood het hoogst is', en 'verdwijnen' eens de persoonlijke weg gevonden is, toont aan dat de link tussen de beweging en de identiteit slechts van tijdelijke aard is en de 'identity salience' slechts temporeel hoog is (naar Stryker, 1968, zie 1.3.3.3). De 'identity salience' is dan ook enkel tijdelijk succesvol. In deze periode kan een potentiële deelnemer wel op steun rekenen van personen die normaal gezien de identiteit in kwestie steunen, zoals andere transgender personen of hulpverleners. Maar hij/zij kan tevens een sterke oppositie van anderen kennen, zoals van partners, vrienden, familie en collega's. Deze 'tegenwerkende banden' zijn niet per definitie inhoudelijk (bijvoorbeeld: de partner keurt af dat de potentiële deelnemer naar bijeenkomsten gaat en zich engageert in een bepaalde organisatie), maar kunnen ook structureel zijn (bijvoorbeeld: omwille van de hoog oplopende kosten van de behandeling is het noodzakelijk om fulltime te werken waardoor er weinig vrije tijd overblijft om zich te engageren). Deze 'multiple ties' of meervoudige banden (zie 1.3.3.3) spelen een duidelijke rol.

Ten slotte kunnen bewegingen informatie verspreiden en leden verwerven via vier kanalen (Snow, Zurcher & Eklund-Olson, 1997): via face-to-face met vreemden in publieke plaatsen, via geïstitutionaliseerde massacommunicatie, via deur aan deur contacten met vreemden (privé plaatsen), en via de netwerken van de leden (zie figuur 3 onder 1.3.3.2). Wij vonden dat de transgenderorganisaties voornamelijk gebruik maken van geïstitutionaliseerde massacommunicatie en van de netwerken van de leden om informatie te verspreiden. Aan actieve rekrutering werd niet gedaan.

5.3. Besluit

We hebben onze bevindingen van de transgenderorganisaties in Vlaanderen en Brussel in het voorgaande hoofdstuk gekoppeld aan de theorievorming van hoofdstuk 1. Het verzamelde materiaal biedt nog veel meer mogelijkheden tot verdieping en analyse op allerlei andere aspecten die hier niet besproken werden, zoals bijvoorbeeld het gebruikte discours. Wegens de beperkingen in opzet en tijd kozen we hier echter voor de focus op transgenderorganisaties als een vorm van sociale bewegingen. De andere uitdiepingen houden we de lezer te goed voor een later tijdstip.

We onthouden uit het voorafgaande dat de transgenderorganisaties in Vlaanderen en Brussel wel degelijk kunnen worden ingedeeld als sociale beweging en dat er kiemen van belangengroepen te onderscheiden zijn. De meeste organisaties bevinden zich op het continuüm van de partiële verandering, enkel GAG situeert zich op het continuüm van verandering in de sociale structuur, van partieel tot hervormend. Organisaties en sleutelfiguren als Franjepoot, TGV-West, Travestieweb, Trans-Action, Vlaamse Genderkring, GAG, Genderstichting en Planet Gender vormen de protagonisten van deze sociale beweging. Een verklaring voor het ontstaan van de plotse veelheid aan organisaties kan gezocht worden in tal van contextuele factoren. Het verschijnen van het thema transseksualiteit op de politieke agenda en de opkomst van het internet spelen bijvoorbeeld een grote rol.

De organisaties maken gebruik van geïnstitutionaliseerde massacommunicatie en van de netwerken van de leden om informatie te verspreiden. Aan actieve rekrutering werd niet gedaan. Het grote verloop en de tijdelijke engagementen van de leden wordt verklaard doordat de link tussen de beweging en de identiteit slechts van tijdelijke aard is, en de 'identity salience' slechts temporeel hoog is. Het gebrek aan een formele geprofessionaliseerde bewegingsorganisatie (SMO) ten slotte speelt op meerdere vlakken een rol. Het zorgt ervoor dat er weinig (h)erkenning is voor de belangengroepen die deze rol op zich willen nemen, zoals GAG en Trans-Action, noch van binnen uit de transgendergemeenschap zelf, noch van buitenaf door politieke actoren. Het belet tevens een formele toegang tot de politieke structuur. De vraag voor de toekomst is of het opportuun is voor het transgendermiddenveld indien de Halebifederatie de rol als SMO voor de transgenderpopulatie op zich zou nemen, en of het niet beter is dat zij eerst een eigen SMO uitbouwen die dan ad hoc samenwerkingsverbanden kan aangaan met holebi- en/of vrouwenorganisaties wanneer de agenda zich daartoe leent.

6. Aanbevelingen uit dit onderzoek

De verschillende respondenten hebben in de interviews heel wat gelijkekansennoden geschetst (zie 4.3). Onder gelijkekansennoden verstaan we die maatregelen die noodzakelijk zijn om de gelijke kansen van een bepaalde populatie ten opzichte van de gehele bevolking te bewerkstelligen. Deze gelijkekansennoden spelen zich af op het vlak van formele gelijkheid, en op het vlak van de informele gelijkheid. Enkel formele of feitelijke gelijkheid nastreven voor een bepaalde groep leidt niet automatisch tot dezelfde gelijke kansen voor deze groep ten aanzien van een andere groep uit onze samenleving. Gelijke kansen bevorderen gaat verder dan enkel 'gelijkheid' op juridisch vlak bewerkstelligen, en bevat ook de dimensies van het bevorderen van de emancipatie of 'empowerment', het bestrijden van discriminatie en het stimuleren van solidariteit (zie 2.4.3) om te komen tot informele gelijkheid.

In dit laatste hoofdstuk vertalen we de gelijkekansennoden in (beleids-)aanbevelingen. Waar ter zake nemen we de rol van overheden, politici, middenveldactoren en academici in het bewerkstelligen van deze aanbevelingen op.

6.1. Formele gelijkheid

6.1.1 Burgerlijke staat: aanpassen van geslacht en voornaam

Zoals we reeds bespraken, ligt een concreet 'Wetsontwerp betreffende de transseksualiteit' voor ter goedkeuring in het Belgisch parlement in navolging van de Europese resolutie (European Parliament, 1989) en aanbeveling 1117 (Council of Europe, 1989) (zie 2.4.2). We verwachten dat dit wetsontwerp binnen afzienbare termijn wordt aangenomen en dat personen die aan de wettelijke criteria voldoen, het recht verwerven op voornaams- en geslachtswijziging.

De aandacht van de politici ging tot nu toe enkel uit naar het thema 'transseksualiteit'. Dit betreft personen die de overstap maken van een eenduidige positie als man naar vrouw, of omgekeerd, en de daarbij horende medische behandelingen ondergaan. De onbekendheid met de verschillende variaties binnen het genderspectrum ervaren de ondervraagde zelforganisaties en sleutelfiguren als een gemis. De eenzijdige focus op transseksualiteit in het wetsontwerp heeft als gevolg dat een aantal inherente problemen in dit wetsontwerp vervat zitten (zie 2.4.2.1). De opgenomen criteria waaraan de

aanvrager moet voldoen vooraleer deze van naam kan veranderen (namelijk: hormoongebruik) of van geslacht (namelijk: onomkeerbaar onvruchtbaar zijn), zijn condities die in strijd zijn met de mensenrechten (art. 8 en 12 EVRM). België riskeert hierdoor een veroordeling van het Europees Hof van de Rechten van de Mens. De bepalingen van de precieze criteria zoals de medische eisen van hormoongebruik en onomkeerbare onvruchtbaarheid sluiten bovendien een grote groep personen uit die geen aanspraak kunnen maken op de voornaams- en geslachtswijziging. Bovendien mist het wetsontwerp aansluiting met de medische ontwikkelingen zoals de praktijk van het invriezen en gebruiken van sperma van transvrouwen. Hierdoor creëert het wetsontwerp reeds bij installatie toekomstige juridische problemen en ongelijkheden⁹³. Het opnemen van sociale condities, zoals bijvoorbeeld in het Verenigd Koninkrijk in de Gender Recognition Act⁹⁴, omzeilt bovenstaande problemen.

De opgenomen criteria in het wetsontwerp dienen in het licht van de eenzijdige focus op transseksualiteit en de daaraan verbonden problemen herzien en herschreven te worden op basis van sociale in plaats van medische criteria; de mogelijkheid tot aanpassing van de burgerlijke status (M/V) dient open te staan voor alle gendervariante personen die verklaren permanent te leven in een andere genderrol dan deze vermeld op de geboorteakte. Om de privacy van de betrokkenen te beschermen is het uitschrijven van alle daarmee samenhangende nieuwe akten van de burgerlijke stand noodzakelijk.

6.1.2 Openstellen antidiscriminatiewetgeving

In België werd door het Arbitragehof⁹⁵ de limitatieve lijst⁹⁶ in de burgerrechtelijke bepalingen van de antidiscriminatiewetgeving geschrapt, waardoor *elk* ongeoorloofd (i.e. niet objectief en redelijk te rechtvaardigen) onderscheid verboden is. De limitatieve lijst blijft wel bestaan wat betreft de strafmaatregelen. Hierdoor werd er een onhoudbare

⁹³ Zie voor uitgebreide bespreking onder 2.4.2.1.

⁹⁴ Deze wet vereist (a) dat de aanvrager minstens 18 jaar is en (b) een verklaring van een behandelaar waarin deze stelt dat de aanvrager lijdt of leed aan genderdysforie, de afgelopen twee jaar in de verworven genderrol leefde en de intentie heeft dat te blijven doen tot aan zijn of haar dood. Zie <http://www.opsi.gov.uk/acts/acts2004/20040007.htm>.

⁹⁵ Zie Arbitragehof, arrest nr. 157/2004 van 6 oktober 2004, inzake de beroepen tot gehele of gedeeltelijke vernietiging van de wet van 25 februari 2003 - BS, 18.10.04

⁹⁶ De lijst bevat volgende gronden: handicap, seksuele geaardheid, leeftijd, gezondheid, overtuiging, fysieke eigenschap, burgerlijke staat, fortuin, racisme, geslacht.

situatie gecreëerd, wat vooral op vlak van arbeidswetgeving leidde tot onduidelijkheden en discussies. Men werkt nu aan een herziening van de antidiscriminatiewetgeving. Racisme en geslacht krijgen een specifieke wetgeving waarin respectievelijk de bepalingen uit de voormalige antiracismewet en de bestaande wetgeving in verband met geslachtsdiscriminatie verenigd worden met de antidiscriminatiewetgeving⁹⁷. Personen die zich gediscrimineerd voelen omwille van hun genderidentiteit kunnen dan beroep doen op 'de wet ter bestrijding van discriminatie van vrouwen en mannen'. In navolging van de richtlijn 2006/54/EC (European Parliament & Council, 2006)⁹⁸, is het aan te raden transgendere personen expliciet te vermelden als behorende tot de intentie van de wet. De bevoegde instantie is het Instituut voor de Gelijkheid van Vrouwen en Mannen⁹⁹. In verschillende staten en landen ijvert men bovendien voor het opnemen van de termen 'genderexpressie' en/of 'genderidentiteit' als grond waarop discriminatie verboden is. Genderexpressie is een ruimere term die toelaat alle discriminaties tengevolge van non-stereotiepe genderexpressie aan te vechten¹⁰⁰.

Het invoeren van 'genderexpressie' en 'genderidentiteit' in de lijst van gronden waarvoor de antidiscriminatiewet kan worden ingeroepen, geeft juridische grond om bestaande discriminaties aan te vechten die niet kunnen worden ondergebracht onder de noemer 'geslachtsdiscriminatie'.

Het expliciet opnemen van transgendere personen in de 'de wet ter bestrijding van discriminatie van vrouwen en mannen', is aan te raden om verwarring en rechtsonzekerheid te voorkomen.

⁹⁷ Tevens voorziet men een wet voor de overige gronden die opnieuw limitatief zullen opgesomd worden (deze keer met taal en politieke voorkeur en met verwijzing naar de internationale instrumenten waarin deze gronden opgenomen worden).

⁹⁸ Artikel 3 stelt: "In view of its purpose and the nature of the rights which it seeks to safeguard, it also applies to discrimination arising from the gender reassignment of a person", zie bespreking onder 2.4.1.

⁹⁹ Zie <http://www.igvm.fgov.be/>.

¹⁰⁰ Zie bespreking onder 2.4.2.2.

6.1.3 Tewerkstelling

Onderzoek van onder andere Kuiper (1991), Mustola & Lehtonen (2004) en Vennix (2002) toont een hoge werkloosheidsgraad aan onder de transgender populatie, alsook een veelheid aan pesterijen vanwege de genderexpressie, moeilijkheden bij het solliciteren en moeilijkheden ten gevolge van (een gedwongen) coming out ten aanzien van oversten, collega's, cliënten of leerlingen. Het gebrek aan kennis over de transgenderthematiek bij arbeidsdeskundigen van verschillende instanties, en het gebrek aan kennis over rechten en plichten, zowel bij werknemers als werkgevers, blijkt groot¹⁰¹. In de interviews klonken dezelfde problemen. De Genderstichting bemiddelt waar nodig met de werkgever. Vaak volstaat een degelijke uitleg over de aspecten van een transitie van een werknemer om problemen te voorkomen. Identiteitsdocumenten die niet langer kloppen in periodes van sollicitatie, seksespecifieke beroepen en diploma's die op de oude naam blijven staan, zijn bijkomende belangrijke obstakels op weg naar een (her)integratie in de arbeidsmarkt. Tewerkstelling speelt voor de transgender populatie een zeer belangrijke rol omwille van de precare sociale en financiële situatie waarin deze personen zich kunnen bevinden.

De aandacht voor de transgender populatie in het domein van tewerkstelling is cruciaal. Er is nood aan informatieverspreiding over de transgenderthematiek en over de rechten en plichten van werkgevers en werknemers bij de verschillende bevoegde instanties, werkgeversorganisaties, interimkantoren, en de overheid. Aan deze nood kan tegemoet gekomen worden door het uitgeven van overzichtelijke brochures¹⁰², en het inrichten van vorming en sensibilisering van werkgeversorganisaties, overheidsinstanties zoals de VDAB, en het opleiden van diversiteitsmedewerkers in vakbonden.

Er is nood aan een wettelijke regeling wat de aanpassing van de persoonsgegevens op diploma's betreft. Kanttekeningen en schrappingen aanbrengen op het oude diploma - zoals nu mogelijk is - zijn problematisch en een schending van het privéleven van de betrokkene. Het uitreiken van een nieuw diploma met geldende persoonsgegevens is noodzakelijk, maar vereist een nieuw wettelijk kader terzake.

¹⁰¹ Zie uitgebreide bespreking onder 2.4.2.3.

¹⁰² Zie voor meer info onder 2.4.2.3.

6.2. Informele gelijkheid

6.2.1 Beeldvorming

Vooroordelen en misvattingen omtrent gendervariatie, afwijzend gedrag of regelrechte discriminaties wegens onbegrip, en het algemene gebrek aan informatie waren terugkerende themata in de interviews en wijzen op de nood aan correcte beeldvorming. Speerpunten om de beeldvorming te verbeteren zijn (1) correcte voorlichting, vorming en onderwijs; (2) toegankelijke informatiedragers in bibliotheken, op het internet en in de media; (3) meer wetenschappelijk onderzoek.

(1) Het onderwijzen van diversiteit vanaf de basis in het onderwijs, de nood aan informatie op jonge leeftijd, maar ook voor ouders van jongeren, voor de scholengemeenschap en centra voor leerlingenbegeleiding zijn cruciaal. Enerzijds om op jonge leeftijd de acceptatie van en de kennis over gendervariatie te bevorderen. Anderzijds hebben gendervariante jongeren zelf er alle baat bij dat ze tijdig met hun gevoelens en problemen terecht kunnen bij lotgenoten en degelijk geïnformeerde hulpverleners. Genuanceerde duiding van de transgenderthematiek blijkt ontzettend belangrijk voor de acceptatie en integratie van gendervariante personen in de samenleving. Dit kan bereikt worden op volgende manieren:

- Het ontwikkelen van bewustmakings- en informatiecampagnes gericht naar het algemene publiek of concreet naar scholen en jeugdverenigingen.*
- Het opnemen van het thema genderdiversiteit binnen de globale aandacht voor gelijke kansen als deel van de basiscompetenties in de lerarenopleiding.*
- Het opnemen van 'genderdiversiteit' in de vakoverschrijdende eindtermen in de tweede en derde graad van het secundair onderwijs,*
- Het ontwikkelen van informatiepakketten voor het onderwijs binnen het kader van de diversiteitswerking.*
- Het stimuleren van de samenwerking tussen bestaande transgenderorganisaties en onderwijsverantwoordelijken voor het organiseren van voorlichting en getuigenissen op school.*

(2) De nood aan toegankelijke informatiedragers in bibliotheken, op het internet en in de media bevordert de zichtbaarheid van en de maatschappelijke kennis over gendervariatie. Het wegwerken van stereotiepen in de media, het voorkomen van verkeerd woordgebruik en het vergemakkelijken van de zoektocht naar informatie zal elke betrokkene helpen.

Het ontwikkelen van een vademecum voor mediamakers met een correct woordgebruik en verantwoorde informatie betreffende de thematiek.

Het ontwikkelen van een portaalwebsite in Vlaanderen waarop de beschikbare informatie over hulpverlening wordt gebundeld, de verschillende organisaties worden voorgesteld en waar journalisten, studenten en betrokken personen terecht kunnen voor duiding en verwijzing.

(3) Er heerst schaarste op het vlak van degelijke wetenschappelijk informatie met betrekking tot genderdiversiteit en de transgenderthematiek. Behalve in de medische en juridische domeinen wordt er in ons land weinig tot geen onderzoek verricht naar de sociale aspecten. Er is nood aan meer beleidsgericht onderzoek, zo dat de overheid ondersteund kan worden bij het uitbouwen van haar beleid terzake en waardoor de maatschappelijke kennis en inzichten verhoogt.

Het stimuleren van meer onderzoek naar genderdiversiteit en de transgenderthematiek, dat met een emancipatorische invalshoek de positie van transgendere personen kan verbeteren door het vergroten van kennis op sociaal, juridisch en medisch vlak.

6.2.2 Gezondheidszorg en welzijn

Op het vlak van hulpverlening kwamen thema's als toegankelijkheid en competentie, aandacht voor transgenderisme en de hoge kostprijs aan bod. Er blijkt een opvallend gebrek aan kennis en kunde voor de opvang, ondersteuning en begeleiding aan transgendere personen in de reguliere hulpverlening. In de gespecialiseerde hulpverlening zijn weinig personen gekend waar men terecht kan. Vlaanderen heeft slechts één specifieke eerstelijnszorg die zich toespitst op de opvang van transgendere personen: de Genderstichting wier personeelsbezetting begin 2006 werd verkleind. Ook het aantal multidisciplinaire genderteams is niet veel te klein. Terzelfdertijd neemt de vraag naar informatie, advies en hulpverlening toe. Om tegemoet te komen aan deze geschetste problemen, formuleren we volgende aanbevelingen:

- Het structureel inbouwen van de thematiek van gendervariatie binnen opleidingen voor leerkrachten, hulpverleners, huisartsen, verzorgend personeel,...*
- Het structureel voorzien per regio van voldoende geprofessionaliseerde en onafhankelijke hulpverleners voor transgendere personen en hun SOFFA's¹⁰³. Het stimuleren van overleg en samenwerking tussen genderteams en transgenderorganisaties.*
- De nood aan meer informatie, ondersteuning en openheid met betrekking tot het thema van transgenderisme binnen de gespecialiseerde hulpverlening als volwaardige behandelingsmogelijkheid naast het reguliere behandelingsparcours waarbij dat personen per definitie 'all the way' gaan.*
- Het inbouwen van de tegemoetkoming van de ziektekosten in de nomenclatuur van het RIZIV - naar analogie met bijvoorbeeld zwangerschap - om een tegemoetkoming te voorzien voor de hoge kosten van de medische behandeling (epilatie, hormoontherapie en/of operaties).*

6.2.3 Ondersteunen van sociale bewegingen

In de interviews ging veel aandacht naar de rol van de transgenderorganisaties in het opvangen en informeren van transgendere personen en hun omgeving. De transgendergemeenschap is nog steeds erg onzichtbaar als minderheidsgroep en kampt met specifieke problemen. De bestaande organisaties blijken echter van onschatbare waarde voor personen die op zoek zijn naar informatie, advies, steun en herkenning. Tijdens dit onderzoek werd duidelijk dat er meer nood is aan overleg en structurele samenwerking tussen de verschillende transgenderorganisaties, maar dat het hen vaak ontbreekt aan de capaciteiten die hiervoor nodig zijn. Om hen te ondersteunen, formuleren we volgende aanbevelingen:

- Het stimuleren van de bestaande transgenderorganisaties in hun werking en het geven van de nodige begeleiding en ondersteuning in het vormen van een eigen belangenorganisatie. Dit kan in samenwerking met bestaande koepelorganisaties uit het holebi- of vrouwenmiddenveld, die op dit vlak over de nodige expertise en know how bezitten.*

¹⁰³ SOFFA's staat voor 'Significant Other, Friends, Family and Allies'.

Het stimuleren van meer samenwerking tussen holebi-, vrouwen- en transgenderbewegingen op het vlak van politieke acties en overleg, en op het vlak van interne en externe vorming over homofobie, transfobie en genderdiversiteit.

6.2.4 Het opnemen van transgendere personen in het gelijkekansenbeleid

We hebben gelijke kansen gedefinieerd als het samengaan van vier dimensies: emancipatie, non-discriminatie, diversiteit en solidariteit. (On)gelijke kansen worden gezien als een intersectioneel, dynamisch en integraal gegeven. Als we deze concepten toepassen op de gendervariante personen als een 'nieuwe' gelijkekansendoelgroep, konden we in bovenstaand paragrafen voor elk van de dimensies aanbevelingen formuleren. De laatste aanbeveling wil de aandacht voor deze doelgroep structureel verankeren¹⁰⁴ in een gelijkekansenbeleid:

Het erkennen en het betrekken van de transgendere personen als doelgroep voor een gelijkekansenbeleid om het vinden van oplossingen voor de ervaren ongelijkheden en gemiste kansen te bevorderen - zoals geschetst in de hierboven geformuleerde domeinen - en ter preventie om het ontstaan en verder ontwikkelen van nieuwe ongelijkheden en ongelijke kansen te voorkomen.

¹⁰⁴ Zie voor uitgebreide bespreking onder 2.4.3.

Bibliografie

- Bakker, Marjan & Kui, Kam Wai (eds.) (2005). *Doe T Zelf. Transgenderorganisaties in Nederland*. Amsterdam: Romandruk & T-Image.
- Blackless, Melanie e.a. (2000). How sexually dimorphic are we? Review and synthesis, *American Journal of Human Biology*, (12): 151-166.
- Blackwood, Evelyn & Wieringa, Saskia E. (eds.) (1999). *Same-sex relations and female desires. Transgender practices across cultures* (Between men - between women. Lesbian and Gay Studies). New York: Columbia University Press.
- Borghs, Paul (2006). Het jaar van het 'verfijnde' bochtenwerk, *Lief en Leed. Jaarboek seksuele gezondheid 2006*. Antwerpen: Sensoa vzw, Standaard Uitgeverij, 148-155.
- Bornstein, Kate (1994). *Gender Outlaw: On Men, Women, and the Rest of Us*, Routledge: New York.
- Bosch, Mineke (2001). Vrouwelijke vruchtbaarheid en mannelijke melkproductie: Aletta Jacobs en Catharine van Tussenbroek over lichaam en leven, in: Wils, Kaat (ed.), *Het lichaam (m/v)*. Leuven: Universitaire Pers, 141-164.
- Braidotti, Rosi. (1994). Seksueel verschil als nomadisch politiek project, in: Braidotti, Rosi (ed.), *Ik denk, dus zij is: vrouwelijke intellectuelen in een historisch en literair perspectief*. Kampen: Kok Agora.
- Bullough, Vern L. (2000). Transgenderism and the concept of gender, *The International Journal of Transgenderism*, 4 (3).
- Butler, Judith (1990). *Gender trouble. Feminism and the subversion of identity*. New York: Routledge.
- Butler, Judith (1993). *Bodies that matter. On the discursive limits of "sex"*. New York: Routledge.
- Califia, Patrick (1997). *Sex Changes. Transgender politics*. San Francisco: Cleis Press Inc.
- Cohen-Kettenis, Peggy T., Dillen, C.M.G. & Gooren, L.J.G. (2000). De behandeling van jonge transseksuelen in Nederland, *Nederlands Tijdschrift Geneeskunde*, 144 (15): 698-702.
- Colapinto, John (2000). *As nature made him. The boy who was raised as a girl*. New York: Harper Collins Publishers.
- Council of Europe (1989). *Recommendation 1117 (1989) on the condition of transsexuals*. Adopted by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on 29 September 1989.
- de Jong, Tim (1999). *Man of vrouw, min of meer; gesprekken over een niet gangbare sekse*. Amsterdam: Schorer boeken.
- De Cuyper, Griet, Jannes, C. & Rubens, R. (1995). Psychosocial functioning of transsexuals in Belgium, *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 91: 180-184.
- De Cuyper, Griet (2004). De wereld tussen man en vrouw, *Antenne*, september 2004, 22 (3): 6-11. Zie <http://www.uvv.be/uvv5/top2/fram06.html>.
- De Sutter, Petra & Hoebeke, Piet (2004). Van von Neugebauer tot Chase: 100 jaar interseksualiteit, *Tijdschrift voor Geneeskunde*, 60 (14-15).

- della Porta, Donatella & Diani, Mario (2006). *Social movements: an introduction (2nd edition)*. Oxford: Blackwell.
- della Porta, Donatella, Kriesi, Hanspeter & Rucht, Dieter (eds.) (1999). *Social movements in a globalizing world*. Basingstoke: Macmillan.
- Delvaux, Henri (1993). *Transsexualism, medicine and law: legal consequences of sex reassignment in comparative law*, XXIIIrd Colloquy on European Law, Amsterdam, 14-16 April 1993, Strasburg: Council of Europe.
- Devor, Holly (1997). *FTM. Female-to-male transsexuals in society*. Bloomington: Indiana University Press.
- Dewaele, Alexis & Motmans, A. (2003). Holebi's voor het voetlicht. Holebi's bekeken door beleid, samenleving en onderzoek, in: Michielsens, Magda e.a. (eds.), *Jaarboek I. Steunpunt Gelijkekansenbeleid*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 165-192.
- Dewaele, Alexis & Michielsens, Magda (2003). *Structurele en culturele belemmeringen en succesfactoren in het leven van holebi's: een verkenning* (literatuurstudie). Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid.
- Diani, Mario (2000). Social movement networks virtual and real, *Information, Communication & Society*, 3 (3): 386-401.
- Dreger, Alice Domurat (1998). Ambiguous sex or ambivalent medicine? Ethical issues in the treatment of intersexuality, *Hastings Center Report*, 28 (3): 24-35.
- Eisfeld, Justus (14 maart 2006). *Transgender rechten in Europa*, Trans, gender, beweging, strijd,...?, Antwerpen: lezing voor FC Poppesnor.
- Eisinger, Peter K. (1973). The conditions of protest behavior in American cities, *The American Political Science Review*, March 1973, 67 (1): 11-28.
- Ekins, Richard (2005). Science, politics and clinical intervention: Harry Benjamin, transsexualism and the problem of heteronormativity, *Sexualities*, 8 (3): 306-328.
- Esterberg, Kristin G. (2002). The Bisexual Menace. Or, Will the Real Bisexual Please Stand Up?, in: Richardson, Diane & Seidman, Steven (eds.), *Handbook of Lesbian and Gay Studies*. London: Sage, 215-227.
- European Parliament (1989). *Resolution on discrimination against transsexuals*. Adopted by the European Parliament on 12 September 1989. Publicatieblad C 256 p. 0033 d.d. 9 oktober 1989, vindplaats 51989IP0016.
- European Parliament & Council (2006). *Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006*, in: Official Journal of the European union, 26 July 2006: L204/23-33.
- Faderman, Lillian (1981). *Surpassing the Love of Men: Romantic Friendship and Love Between Women from the Renaissance to the Present*. HarperCollins Pub: New York.
- Fausto-Sterling, Anne (2000). *Sexing the body*. New York: Basic Books.
- Feinberg, Leslie (1998). *Trans liberation. Beyond pink or blue*. Boston: Beacon Press.
- Gibson, Michelle & Meem, Deborah T. (2002). *Femme/butch: new considerations of the way we want to go*. Harrington Park Press.
- GAG (2004). Bruggen slaan is het antwoord, *ZiZo*, (2).

- GAG (2005). Genderactie in een actieloos tijdsgewricht: het hoe en waarom van een genderactiegroep, *Vrouwenraad*, (2): 39-42.
- Genderstichting (2006). *Wetsontwerp transseksualiteit: evocatietermijn voor senaat uitgesteld*, <http://www.genderstichting.be/nl/actueel.html#evocatietermijn>, gelezen op 23 augustus 2006.
- Green, Eli (2005). Debating Trans Inclusion in the Feminist Movement: A Trans-Positive Analysis, *Journal of Lesbian Studies*, 10 (1/2): 231-248.
- Godemont, Jozefien e.a. (eds.) (2005). *Jaarboek 3. Het leven zoals het zou kunnen zijn: (on)gelijke kansen in de levensloop*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid.
- Godemont, Jozefien & Motmans, Joz (2006). *De fluwelen driehoek nader bekeken: netwerken, ideeën en strategieën binnen het Vlaamse gelijkekansenlandschap van vrouwen- en holebibevingen*. Antwerpen: Steunpunt gelijkekansenbeleid.
- Halberstam, Judith (1998). *Female masculinities*. Durham & London: Duke University Press.
- Halberstam, Judith "Jack" & Volcano, Del LaGrace (1999). *The Drag King Book*. London: Serpetail.
- Hale, Jacob (1997). *Suggested rules for non-transsexuals writing about transsexuals, transsexuality, transsexualism, or trans_*. <http://sandystone.com/hale.rules.html>.
- Heyes, Cressida J. (2003). Feminist solidarity after queer theory: the case of transgender, *Signs*, 28 (4): 1039-1120.
- Hermans, Mariette (2006). Afschaffing m/v, *het Continuüm*, juli 2006: <http://www.continuum.nl/index.php?id=257>.
- Meyer, W. e.a. (2001). The Harry Benjamin International Gender Dysphoria Association's Standards Of Care For Gender Identity Disorders, Sixth Version, *Journal of Psychology and Human Sexuality*, 13 (1): 1-30.
- Hunt, Scott, Benford, Robert D. & Snow, David A. (1994). Identity fields: framing processes and the social construction of movement identities, in: Laraña, Enrique, Johnston, Hank & Gusfield, Joseph R. (eds.), *New social movements: from ideology to identity*. Philadelphia: Temple University Press, 185-208.
- Instituut voor de Gelijkheid van Vrouwen en Mannen (2006). *Uw rechten: introductie*, website <http://www.igvm.fgov.be/ShowContent.aspx?levelID=23&objectID=4&lang=nl>, gelezen op 15 augustus 2006.
- Imig, Doug & Tarrow, Sidney (eds.) (2001). *Contentious Europeans: protest and politics in an emerging polity* (Governance in Europe). Lanham, Md: Rowman & Littlefield.
- ILGA-Europe (2005). Doing with or without the T?, *ILGA newsletter*, oktober 2005: 28-31.
- Kessler, Suzanne J. & McKenna, Wendy (1978). *Gender. An ethnomethodological approach*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Kessler, Suzanne (1998). *Lessons from the intersexed*. New Brunswick, New Jersey, London: Rutgers University Press.
- Kessler, Suzanne J. & McKenna, Wendy (2000). Who put the "trans" in transgender? Gender theory and everyday life, *The International Journal of Transgenderism*, 4 (3).
- Kinsey, Alfred C., Pomeroy, Wardell B. & Martin, Clyde E. (1948). *Sexual Behavior in the Human Male*. Saunders; Bloomington: Indiana University Press.

- Kinsey, Alfred C. e.a. (1953). *Sexual Behavior in the Human Female*. Saunders; Bloomington: Indiana University Press.
- Kosofsky Sedgwick, Eve (1999). How to Bring Your Kids Up Gay: The War on Effeminate Boys, in: Gross, Larry & Woods, James D. (eds.), *The Columbia Reader on Lesbians & Gay Men in Media, Society, and Politics*. Columbia: Columbia University Press.
- Kriesi, Hanspeter, e.a. (1992). New social movements and political opportunities in Western Europe, in: McAdam, Doug & Snow, David A. (eds.), *Social movements: readings on their emergence, mobilization, and dynamics*. Los Angeles: Roxbury Publishing Company, Part 2: 52-65.
- Laqueur, Thomas (1990). *Making sex: body and gender from the Greeks to Freud*. Harvard: University Press.
- Lehtonen, Jukka & Mustola, Kati (2004). "Straight people don't tell, do they...?" *Negotiating the boundaries of sexuality and gender at work*. ESF Research Reports Series (2b/04). Helsinki: Ministry of Labor.
- Lempiainen, Kirsti, Peto, Andrea & Nikolchina, Miglena (2001). The uses and abuses of the sex/gender distinction. Three case studies from European languages: Part 3, in: Braidotti, Rosi, Vonk, Esther & Lazaroms, Ilse (eds.), *The making of European women's studies. A work in progress report on curriculum development and related issues in gender education and research*. Utrecht: ATHENA/Utrecht University, 86-94.
- Marks, G. & McAdam, Doug (1999). On the relationship of political opportunities to the form of collective action: the case of the European Union, in: della Porta, Donatella, Kriesi, Hanspeter & Rucht, Dieter (eds.), *Social movements in a globalizing world*. Basingstoke: Macmillan, 97-111.
- McAdam, Doug, McCarthy, John D. & Zald, Mayer N. (eds.) (1996). *Comparative perspectives on social movements: political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings* (Cambridge studies in comparative politics). Cambridge: Cambridge University Press.
- McAdam, Doug & Snow, David A. (eds.) (1997). *Social movements: readings on their emergence, mobilization, and dynamics*. Los Angeles: Roxbury Publishing Company.
- McAdam, Doug & Paulsen, Ronelle (1997). Specifying the relationship between social ties and activism, in: McAdam, Doug & Snow, David A. (eds.), *Social movements: readings on their emergence, mobilization, and dynamics*. Los Angeles: Roxbury Publishing Company, 145-157.
- McCarthy, John D. & Mayer, N. Zald (1977). Resource mobilization and social movements: a partial theory, *American Journal of Sociology*, (82): 1212-1241.
- Meyer, David & Tarrow, Sidney (eds.) (1998). *The social movement society: contentious politics for a new century* (People, passions, and power: social movements, interest organizations and the political process). Lanham, Md: Rowman & Littlefield.
- Michielsens, Magda e.a. (2003). *Jaarboek I : Steunpunt gelijkekansenbeleid*. Antwerpen: Garant.
- Motmans, A. (2000a). *Knooppuntdenken over identiteit (niet gepubliceerd eindwerk, promotor: Prof. Dr. Denekens)*. Politieke en Sociale Wetenschappen, VAO Vrouwenstudies, Antwerpen: UIA.

- Motmans, A. (2002b). De grammatica van het geslacht. Denken over sekse-identiteit vanuit genderperspectief., in: De Bruyne, Chris & Caers, Barry (e.a.) (ed.), *Jaarboek Seksualiteit Relaties Geboorteregeling 2003*. Gent: CGSO Trefpunt, 88-98.
- Motmans, Joz (2005). Variatie op een vrouwen thema, *Vrouwenraad*, (2): 30-38.
- Motmans, Joz (2006). De wet betreffende de transseksualiteit: een gemiste kans, in: *Lover*, september 2006, (in press).
- Nataf, Zachary I. (1996). *Lesbians talk transgender*. London: Scarlet Press.
- Nestle, Joan, Howell, Clare & Wilchins, Rikki (eds.) (2002). *Genderqueer. Voices from behind the sexual binary*. Los Angeles: Alyson Books.
- O'Keefe, Tracie & Fox, Katrina (eds.) (2003). *Finding the real me: true tales of sex and gender diversity*. Jossey-Bass.
- Plummer, Ken (1999). The Lesbian and Gay Movement in Britain: Schisms, Solidarities, and Social Worlds, in: Adam, Barry. D, Duyvendak, Jan. Willem & Krouwel, André (eds.), *The Global Emergence of Gay and Lesbian Politics: National Imprints of a Worldwide Movement*. Philadelphia: Temple University Press.
- Press for Change (1998). *Transsexual People in the Workplace: PFC code of practice*. <http://www.pfc.org.uk/node/238>, gelezen op 15 november 2005.
- Press for Change (2006). *Legal matters*. <http://www.pfc.org.uk/node/294>, gelezen op 25 augustus 2006.
- Queen, Carol & Schimel, Lawrence (eds.) (1997). *Pomosexuals: challenging assumptions about gender and sexuality*. Cleis Press.
- Raymond, Janice G. (1979). *The transsexual empire. The making of the she-male*. Boston: Beacon Press.
- Roseneil, Sasha (2002). The Heterosexual/Homosexual Binary. Past, Present and Future, in: Richardson, Diane & Seidman, Steven (eds.), *Handbook of Lesbian and Gay Studies*. London: Sage, 27-43.
- Scott, Joan (1999), *Millenial Fantasies*. Referaat, Sophia, Brussel, 08/12/1999, manuscripttekst.
- Shively, Michael. G & De Cecco, John. P (1993). Components of Sexual Identity, in: Garnets, Linda. D & Kimmel, Douglas. C (eds.), *Psychological Perspectives on Lesbian and Gay Male Experiences*. New York: Colombia University Press.
- Slegers, Estelle (2005). Planet Gender: Integere getuigenissen uit het gendercontinuüm, *Vrouwenraad*, (2): 20-29.
- Slegers, Estelle e.a. (2006). Aardig divers. Genderdiversiteit en seks, *Lief en leed. Jaarboek seksuele gezondheid 2006*. Antwerpen: Sensoa vzw & Standaard Uitgeverij, 19-28.
- Snow, David A., Zurcher, Louis A. Jr. & Ekland-Olson, Sheldon (1997). Social networks and social movements: a microstructural approach to differential recruitment, in: McAdam, Doug & Snow, David A. (eds.), *Social movements: readings on their emergence, mobilization, and dynamics*. Los Angeles: Roxbury Publishing Company, 122-132.

- Snow, David A., Soule, Sarah A. & Kriesi, Hanspeter (2006). Mapping the terrain, in: Snow, David A., Soule, Sarah A. & Kriesi, Hanspeter (eds.), *The Blackwell companion to social movements*. Malden, Mass.: Blackwell, 3-16.
- Spaïnk, Karin (1998). M/V: doorhalen wat niet van toepassing is. Over Transseksualiteit, interseksualiteit en wat dat nu toch is: sekse, in: Spaïnk, Karin (ed.), *M/V: doorhalen wat niet van toepassing is*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 15-54.
- Spee, Sonja e.a. (eds.) (2004). *Wachten op... Gelijke Kansen. Jaarboek 2*. Steunpunt Gelijkekansenbeleid. Antwerpen: Garant.
- Stone, Sandy (1987). *The "empire" strikes back: a posttranssexual manifesto*. <http://www.actlab.utexas.edu/~sandy/empire-strikes-back>, gelezen op 15 maart 2006.
- Taillieu, Koen (2005). De Genderstichting, *Vrouwenraad*, (2): 5-12.
- Tarrow, Sidney (1998). *Power in movement: social movements and contentious politics* (Cambridge studies in comparative politics). Cambridge: Cambridge University Press.
- ten Dam, Geert & Volman, Monique (1995). Continuïteit en verandering, in: Margo, Brouns, Mieke, Verloof & Grünell, Marianne (eds.), *Vrouwenstudies in de jaren negentig. Een kennismaking vanuit diverse disciplines*. Bussum: Coutinho, 159-182.
- T'Sjoen, Guy (2005). Transseksualiteit, *Vrouwenraad*, (2): 13-19.
- Van Brempt, Kathleen (2004). *Beleidsnota Gelijke Kansen 2004-2009*. Stuk 98 (2004-2005) - nr. 1.
- Van Houdt, Toon (2001). Het lichaam als teken. Mannen, vrouwen en 'vrouwelijke' mannen in de antieke fysiognomie en retoriek, in: Wils, Kaat (ed.), *Het lichaam (m/v)*. Leuven: Universitaire Pers, 28-40.
- Van Hove, Hildegard (13 mei 2006). *Verslag*, Conferentie 'Genderdysforie en Werk', Mannengroep Humanitas Roosendaal (Nederland).
- Vanderburgh, Reid (2004). *The paradox of feminism*. <http://www.trans-academics.org/Vanderburgh.pdf>.
- Vennix, Paul (1997). *Travestie in Nederland en Vlaanderen*. Delft: Eburon.
- Vennix, Paul (1999a). Het NISSO-onderzoek over travestie, *Tijdschrift voor seksuologie*, 23: 17-27.
- Vennix, Paul (1999b). Transgenderisme, *Tijdschrift voor Seksuologie*, 23: 211-217.
- Vennix, Paul (2001). *Travestie, een serieuze (nood)zaak*. Delft: Eburon.
- Vennix, Paul (2002). Genderidentiteit en werk bij man-naar-vrouw transgenders, *Tijdschrift voor Seksuologie*, 26: 245-252.
- Verhaeghe, Paul (2000). 'Wat niet stopt zich niet te schrijven': Millennial Fantasies. De sex/gender discussie vanuit Lacaniaans perspectief, *Sophia*, 21-22: 31-40.
- Verwilghen (2001). *Beleidsnota van de Minister van Justitie voor het begrotingsjaar 2001*. DOC. 50 0905/009, VIII Burgerlijk recht, C, wegwerken discriminaties, blz. 26. Kamer van volksvertegenwoordiging, 3e zitting van de 50ste zittingsperiode. 2000-2001.
- Whittle, Steven (2000). *Where did we go wrong? Feminism and trans theory -two teams on the same side?*, True spirit conference 2000. Creating a Vision for the Next Century, Virginia, U.S.

- Wickman, Jan (2001). *Transgender politics. The construction and deconstruction of binary gender in the Finnish transgender community*. Abo: Abo Akademi University Press.
- Wiercx, Joke & Woodward, Alison (2004). *Vernieuwend transnationaal gelijkheidsbeleid: Sociale bewegingen en organisaties en hun rol in het gelijkheidsbeleid op Vlaams en Europees niveau: de voorbeelden van de vrouw- en holebibevingen*. Brussel: VUB, Centrum voor Vrouwenstudies en Diversiteitsonderzoek, In opdracht van het Steunpunt Gelijkheidsbeleid (UA-UHasselt).
- Wilchins, Rikki (1997). *Read my lips: sexual subversion and the end of gender*. New York: Firebrand Books.
- Wilchins, Rikki (2002a). A certain kind of freedom: power and truth of bodies - four essays on gender, in: Nestle, Joan, Howell, Clare & Wilchins, Rikki (eds.), *Genderqueer. Voices from behind the sexual binary*. Los Angeles: Alyson Books, 21-63.
- Wilchins, Rikki (2002b). Gender rights are human rights, in: Nestle, Joan, Howell, Clare & Wilchins, Rikki (eds.), *Genderqueer. Voices from behind the sexual binary*. Los Angeles: Alyson Books, 289-297.
- Wilchins, Rikki (2004). *Queer theory, Gender theory*. Alyson books, LA.
- Wils, Kaat (ed.) (2001). *Het lichaam (m/v)*. Leuven: Universitaire Pers.

